

**БУКУРЕШКИОТ МИРОВЕН ДОГОВОР (1913)
И НЕГОВИТЕ ДОЛГОРОЧНИ ПОСЛЕДИЦИ
ЗА МАКЕДОНИЈА И ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА**

**МАКЕДОНСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК И ИСКУССТВ
РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ**

**БУХАРЕТСКИЙ МИРНЫЙ ДОГОВОР (1913)
И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ
ДЛЯ МАКЕДОНИИ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ**

**МАТЕРИАЛЫ МАКЕДОНСКО-РОССИЙСКОЙ НАУЧНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ, СОСТОЯВШЕЙСЯ В СКОПЬЕ 27 И 28 И. 2013**

СКОПЬЕ 2017

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

**РУСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА СЛАВИСТИКА**

**БУКУРЕШКИОТ МИРОВЕН ДОГОВОР (1913)
И НЕГОВИТЕ ДОЛГОРОЧНИ ПОСЛЕДИЦИ
ЗА МАКЕДОНИЈА И ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА**

**МАТЕРИЈАЛИ ОД МАКЕДОНСКО-РУСКИОТ НАУЧЕН СОБИР
ОДРЖАН ВО СКОПЈЕ НА 27 И 28 ЈУНИ 2013**

СКОПЈЕ 2017

Организациски одбор на МАНУ:

Акад. Блаже Ристовски, претседател
Акад. Георги Старделов
Акад. Вера Битракова Грозданова
Проф. д-р Александар Трајановски
Д-р Вангелија Десподова
Гоце Алексоски, секретар

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

323.1(=163.3):341.382(498.11)"1913"(062)

БУКУРЕШКИОТ мировен договор (1913) и неговите долгорочни последици за Македонија и Југоисточна Европа : материјали од македонско-рускиот научен собир одржан во Скопје на 27 и 28 јуни 2013 година : материјали македонско-рускиот научен конференцијата која се одржа во Скопје на 27 и 28 јуни 2013 / [уредувачки одбор Блаже Ристовски ... и др.]. – Скопје : Македонска академија на науките и уметностите, 2017. - 228 стр. ; 23 см

Делови од текстот на рус. јазик

ISBN 978-608-203-190-3

а) Македонско прашање - Букурешки договор - 1913 - Собири
COBISS.MK-ID 102805514

КОН ЗБОРНИКОТ

Во рамките на договорот за научна соработка помеѓу Руската академија на науките (Институт за славистика и балканистика) и Македонската академија на науките и уметностите, на 27 и 28 јуни 2013 година во Скопје беше одржан Македонско-руски научен собир „Букурешкиот мировен договор (1913) и неговите долгорочни последици за Македонија и Југоисточна Европа“.

Зборникот ги содржи текстовите на излагањата што беа навремено доставени, но поради некомплетната снимка дискусијата по рефератите не е вклучена.

Редакцијата

Содржина

КОН ЗБОРНИКОТ	5
Блаже Ристовски: Македонската колонија во Петроград и културно-националниот идентитет и територијален интегритет на Македонија (причини за војната и последици од букурешкиот договор)	7
Татјана Ганенкова: Бухарестскиот мир и развитие македонскогo јазика	23
Димитар Пандев: Односот на руската славистика кон македонскиот јазик пред и по Балканските војни	29
Е. А. Колосков: Боязнь расчленения: образ бухарестскогo договора 1913 г. во внешней политике РМ 1991–2001 г.	39
Максим Каранфиловски: Букурешкиот мир и судбината на југоисточните македонски дијалекти	49
Катерина Тодороска: Положбата на македонското население во Албанија (1912–1916)	59
Максим Макарецев: Словените во Бобоштица во независната албанска држава меѓу двете светски војни	69
А. Г. Шешкен: Македонские одиссей и пенелопа в вихре балканских и первой мировой войн (роман «Пырей» П. М. Андреевского)	77
Катица Ќулавкова: Наративниот идентитет на (белата) руска емиграција во Македонија	89
Е. Ю. Гуськова: Лев Троцкий – очевидец и хроникёр балканских войн	113
Александар Трајановски: Последиците од Балканските војни во источниот дел од Македонија (1912–1915)	129

Милан Ѓурчинов: Лев Троцки, ние и – оние другите.....	155
Растислав Терзиоски: Неколку размисли на руската дипломатија за создавање автономна Македонија во годините по Балканските војни (1913–1917 година)	163
Страшко Стојановски, Димитар Љоровски Вамваковски: Грчката „македонска борба“ и грчката политика во Балканските војни и Букурешкиот договор	181
Силвана Сидоровска-Чуповска: Српскиот печат за економската положба во Македонија по Балканските војни	201
Вера Гошева: Српската управа во освоените делови на Македонија по Букурешкиот мировен договор	209
Билјана Поповска, Иванка Додовска: Историско-правна анализа на извештајот на Карнегиевата балканска комисија за мир за Балканските војни 1912–1913 година	215

Contents

About the Proceedings	5
Blaže Ristovski: Macedonian colony in St. Petersburg, cultural and national identity and territorial integrity of Macedonia (causes of the war and the consequences of the Bucharest Treaty)	7
Tatiana Ganenkova: Bucharest Treaty and the development of the Macedonian language	23
Dimitar Pandev: The position of the Russian Slavistics on the Macedonian language before and after the Balkan Wars	29
EA Koloskov: Fear of dismemberment: the image of the Bucharest Treaty of 1913 in the foreign policy of the Republic of Macedonia 1991–2001	39
Maksim Karanfilovski: Bucharest Treaty and the fate of southeast Macedonian dialects	49
Katerina Todoroska: The position of the Macedonian population in Albania (1912–1916)	59
Maksim Makarcev: Slavs in Boboshtica in the independent Albanian state between the two world wars.....	69
A. G. Sheshken: Macedonian Odysseus and Penelope in the vortex of the Balkan and First World Wars (novel “Pirej” by P. M. Andreevski)	77
Katica Kulavkova: Narrative identity of the (white) Russian emigration in Macedonia	89
E. Y. Guskova: Leon Trotsky - a witness and chronicler of the Balkan Wars ..	113
Aleksandar Trajanovski: Consequences of the Balkan Wars in the eastern part of Macedonia (1912–1915)	129

Milan Gjurginov: Leon Trotsky, we – and those others	155
Rastislav Terzioski: Few thoughts of the Russian diplomacy to create an autonomous Macedonia in the years after the Balkan Wars (1913–1917)	163
Strasko Stojanovski, Dimitar Ljorovski Vamvakovski: The Greek “Macedonian struggle” and the Greek politics in the Balkan wars and the Bucharest Treaty	181
Silvana Sidorovska-Cupovska: Serbian press on the economic situation in Macedonia after the Balkan Wars	201
Vera Gosheva: Serbian government in the conquered parts of Macedonia after the Bucharest Peace Treaty	209
Biljana Popovska, Ivanka Dodovska: Historical and legal analysis of the report of the Carnegie Commission on the Balkan Wars 1912–1913	215

Акад. Блаже РИСТОВСКИ

**МАКЕДОНСКАТА КОЛОНИЈА ВО ПЕТРОГРАД
И КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНИОТ ИДЕНТИТЕТ
И ТЕРИТОРИЈАЛЕН ИНТЕГРИТЕТ
НА МАКЕДОНИЈА**

**(ПРИЧИНИ ЗА ВОЈНАТА И ПОСЛЕДИЦИ
ОД БУКУРЕШКИОТ ДОГОВОР)**

Букурешкиот мировен договор беше логична последица од процесот на распаѓањето на конгломератната Европска Турција и конституирањето и осамостојувањето на соседните национални држави на Балканот и нивните веќе експонирани територијални претензии. Историскиот развој ги сврза интересите на одделни тогашни големи сили со можните перспективи за зголемување на веќе независните државички. Овие, пак, ја чувствуваа својата кривост и благовремено ги програмираа своите претензии создавајќи ја мрежата на националните пропаганди во преостанатата територија во европските граници на Турција. А тука како заокружени и историски верификувани етнокултурни и геополитички цели остануваа само уште главно исламизираната Албанија и христијанско-православната Македонија, кои преку реформските процеси по Берлинскиот договор (1878) беа етнокултурно дефинирани како одделни субјекти, со различна и спротиставена позиција во Империјата, коишто очекуваа историско-политичко решение.

Масовниот организиран ефект на Илинденското востание (1903) ги изнуди австроунгарско-руските меѓународно прифатени Мирцштегски реформи, коишто првпат ги преднацртаа граничните линии на Македонија, оставајќи ги за сепаратен третман територи-

ите на Албанија, Косово, Босна и Херцеговина и Одринско. Тој акт беше добро разбран од соседните претенденти и тие од црковно-просветна преминаа на оружено-четничка пропаганда за разграничување на своите територијални претензии во Македонија. Тоа, меѓутоа, не беше сфатено од разните фракции во Македонската револуционерна организација по Рилскиот конгрес (1905) и дојде до нејзиниот полн расцеп, кој по Кустендилскиот отцепнички конгрес во Жабокрт отворено се ориентира во прилог на обединистичките стремежи на Бугарија. Сето тоа доведе до англо-руската ревелска средба на суверените (1908), која одново и ургентно ја иницира автономијата на македонската провинција. Тоа, пак, ја предизвика албанско-младотурската реакција во Македонија за спречување на таа автономија и резултираше со системски преврат во Цариград. Италијанско-турската војна и востаничкото раздвижување на Албанците само ги забрза подготовките на соседните монархии за меѓусебно спогодување за завојување и поделба на Македонија.

Во такви внатрешни и меѓународни околности, Македонија остана без легитимен субјект што по балканската воена кампања со компетенција и легитимитет би настапил пред меѓународниот ареопаг. Постоеја, всушност, два потенцијални субјекта со изградени програмски концепции.

Од една страна беше Македонската револуционерна организација, која имаше некаков историски легитимитет, но нејзиното ново раководство што формално декларираше некаква борба за автономија на Македонија, во континуиран договор со бугарската влада самата правеше подготовки за војна и обединување на „македонските Бугари“ кон Бугарија, не согледувајќи посебен ентитет во македонскиот народ, јазик, историја и култура. За автономијата се сети дури по поразните резултати од Првата балканска војна, кога македонската територија беше веќе фактички поделена и разграбена. Тогаш оваа организација пак се јави како орудие на софиската политика за подготовка и изведба на нова меѓусојузничка војна за прерасподелба на територијата.

Така Револуционерната организација беше поставена во улога на инспиратор и организатор на таканареченото Тиквешко, а, исто така, и на Охридско-дебарското востание против српските окупациони воени власти, кои несмотрено предизвикаа огромни ци-

вилни жртви во името на туѓи интереси и цели. Втората меѓусојузничка војна ја окрвави Брегалница, а Бугарија претрпе катастрофален пораз. А ВМОРО веднаш, пак, повика за нова борба за автономија. Со тоа Организацијата целосно го загуби легитимитетот за настап од името на македонскиот народ во Букурешт и се појави како недеklarиран партнер на поделбата, ставајќи го потписот на Букурешкиот договор во рамките на бугарската делегација.

Од друга страна, пак, како легитимен претставник на македонскиот народ стоеше Македонското научно-литературно другарство со Македонската колонија во Петроград. По Илинденското востание Другарството се претстави како единствена организирана институција во вид на Ново македонско културно-национално движење со дефинирана национална програма, што го претставуваше континуитетот на македонската национална свест од XIX и почетокот на XX век. Неговите основни програмски цели беа формулирани уште на 12 ноември 1902 година¹, коишто аргументирано се изјаснија за афирмација на македонскиот народ како одделна словенска нација, со посебен литературен јазик, историја и култура, со обнова на Охридската архиепископија како автокефална македонска црква во една автономна Македонија во границите на Турција или целосно самостојна држава во географско-етнографските граници. Тие цели и задачи беа дефинирани и во Уставот на Македонското научно-литературно другарство од 16 декември 1903 година², кога со членовите 12 и 13 првпат и официјално македонскиот беше воведен како службен јазик, па на тој тогаш кодифициран литературен јазик и правопис беше објавена првата книга „За македонските работи“ (Софија, 1903), а по две години и првото научно-литературно списание „Вардар“ (Одеса, 1905). Истовремено беа направени подготовки на теренот за отворање македонски училишта со македонски учебници и администрација. Но оваа национална програма не беше јавно прифатена од ни една легитимна влада, па ни од руската, иако руската јавност ја пречека главно со симпатии и со поддршка.

Кога произлегоа слуховите за договори на балканските држави за војна со Турција, во стремезот да обезбеди легитимитет во

¹ Д-р Блаже Ристовски, *Димитрија Чуповски (1878–1940) и Македонското научно-литературно другарство во Петроград. Прилози кон проучувањето на македонско-руските врски и развојокопи на македонската национална мисла*, Матица, Скопје, 2012, 183–193.

² На истото место, 246–251.

Русија, беше обновена Програмата на Другарството, кое настапи под форма на Македонска колонија во С.-Петербург и се обиде да се легализира како Словеномакедонско национално-просветно друштво „Св. Кирил и Методија“ (27 јуни 1912)³. Но навидум поради формални причини, регистрирањето на друштвото беше одбиено од руските надлежни власти, бидејќи Русија, како и во Српско-бугарскиот договор од 1904 година, и сега во новиот договор пак беше ставена во функција на арбитер по завојувањето на Македонија. Во предложениот Устав на друштвото и сега беа поставени истите цели и задачи (како и во 1903), па со чл. 31 одново како „разговорен и писмен јазик“ пак беше воведен македонскиот јазик во службена употреба, а се поведе и јавна кампања против балканските подготовки.

Како реакција на сето тоа, непосредно пред објавувањето на Балканската војна, стигна и писмото од приврзаниците од Битола од 15 август 1912 год., во кое се поставуваат пред Русија следниве барања:

„1) Енергично застапување на братска Русија во полза на Македонците.

2) Уништување на бугарската, српската и грчката пропаганда во Македонија.

3) Отворање училишта на словеномакедонски јазик.

4) Обновување на црковната независност (автокефалната словеномакедонска црква во г. Охрид).

5) Слободен развиток на националната самосвест, т.е. на свеста дека Словеномакедонците се еден и неделив народ.

Во интерес на самозапазувањето на Отоманската Империја, турската Влада треба со сите културни мерки да го помага распространувањето на оваа пропаганда што сега веќе има илјадници следбеници како во Македонија така и надвор од неа.

6) Во името на хуманоста, човечкото достоинство и љубовта кон својата татковина, македонската интелигенција еднаш за секогаш мора да ја прекине срамната продажба на својата совест и чест на бугарските, српските и грчките пазари.

³ На истото место, 338–349.

и жолчните дискусии не можат многу да помогнат, тие решија да тргнат во Македонија и таму, на теренот, да се чуе и автентичното барање на оние за чие „ослободување“ се поведе војната. Така К. Мисирков, под вид на дописник на руски весници, отиде на Балканскиот фронт и доживеа трагични денови во Јужна Македонија⁶. Д-р Г. Константинович отиде доброволец преку С.-Петербуршкото словенско благотворно друштво на фронтот и помина неколку болни месеци како воен лекар во Цетиње⁷, без да му се дозволи каков и да е допир со татковината. А Д. Чуповски, по претходни подготовки и договори, во крајот на ноември и почетокот на декември 1912 година преку Софија стигна во родниот крај и во Велес, во куќата на Коробаровци, со големо ангажирање на Петар Попарсов, Ризо Ризов, Алексо Мартулков и други илинденци, организира Општомакедонска конференција, со претставници од сите краишта на Македонија, со цел да се подготви единствен настап на Македонците пред Лондонската мировна конференција⁸.

Меѓутоа, Чуповски и овојпат мораше веднаш да се повлече пред опасностите што му се закануваа од веќе заседнатите „ослободители“. Но Македонската колонија доби полномошно од Конференцијата да ги застапува македонските национални интереси пред Европа. Беше договорено да дојде и П. Попарсов во Петербург и заедно со Чуповски да отидат во Париз и во Лондон. Но... железниот обрач веќе беше воспоставен.

На 1. III 1913 год. Македонската колонија во руската престолнина го потпиша првиот официјален акт: „Меморандум за независноста на Македонија предаден од Македонската колонија во С.-Пејтербург до Конференцијата на амбасадорите на големите држави во Лондон“. Овој историски документ ги носеше потписите на „ополномоштениците на Македонската колонија“ д-р Г. Константинович, Н. Димов, Д. Чупов-

⁶ Крсте П. Мисирков, *Собрани дела, IV. Дневнички и мемоарски записи (1903–1913–1923)*. Подготовка Блаже Ристовски. Соработник Билјана Ристовска-Јосифовска, МАНУ, Скопје, 2012, 53–430.

⁷ Данчо Зографски, *Развојниот пати и учеството на Македонците д-р Гаврило Константинович во Октомвриската револуција*, „Гласник на ИНИ“, I, 2, Скопје, 1957, 21; ЦГИАСПб, ф. 400, оп. 1, ед. хр. 1407.

⁸ Блаже Ристовски, *Димитрија Чуповски (1878–1940) и Македонското научно-литературно друштво во Пејроград...*, 373–395.

ски и Александар Везенков. Во него се изнесува историјата на македонското прашање, почетокот и текот на Војната и учеството на Македонците како рамноправна војувачка страна, па енергично се укажува:

„...Поделбата на Македонија од нејзините браќа е најнесправедливиот акт во историјата на народите, газење на правата на човекот, срам за целото словенство.

Турското ропство – се потенцира во Меморандумот – е заменето со христијанско, но не е далеку оној судбоносен час... кога Македонците отворено ќе му кажат на целиот свет: ‘Подобро е да умреме за својата слобода, отколку да живееме одново во ропство’⁹.

За македонскиот народ потписниците бараат:

„1) Македонија во нејзините географски, етнички, историски и економско-културни граници да остане единствена, неделива, независна балканска држава.

2) Во најскоро време, врз основа на општо гласање, да биде свикано Македонско народно собрание за подобра разработка на внатрешното устројство на државата и за определување на своите односи спрема соседните држави¹⁰.

Меморандумот, отпечатен сепаратно на руски и на француски јазик, им беше предаден не само на Амбасадорската конференција во Лондон и на сите дипломатски претставници на странските држави во Русија туку и на сите позначајни весници и поистакнати поединци.

На 4 март 1913 год. од трибината на С.-Петербуршкото словенско благотворно друштво, каде што настапуваа само академици, универзитетски професори, политичари и истакнати словенски дејци, Наце Д. Димов го прочита својот реферат „Македонија во минатото, во сегашноста и во иднината“¹¹, којшто потоа Колонијата го издаде како посебна

⁹ „Македонскій голосъ (Македонски глас)“, I, 1, С.-Петербургъ. 9. VI 1913, 23.

¹⁰ На истото место.

¹¹ Во редовниот „Отчетъ о деятельности ПСБО-ва за 1913 годъ“, Петроградъ, 1915, 52, како и во архивот на ова друштво и во дневниот печат е наведено дека предавањето Димов го одржал на 4 март, но на внатрешната корица на објавената книга стои дека тоа се случило на 8 февруари 1913 год.

книшка со триглавен наслов: „I. *Историски преглед на Македонија и на Македонскиите Словени* II. *Причините за изникнувањето на четничкото движење во Македонија* III. *Политички преглед на Македонија и на Македонците*“. Ова е едно од најзначајните посебни изданија на Другарството и Македонската колонија во руската престолнина и засега единствено познато самостојно дело на Н. Димов, којшто се обиде на руски јазик пред светската јавност, во суптилен историски момент, да ги сервира основните информации за Македонија и за Македонците, за нивната долготрајна ослободителна борба и за нивната современа состојба и перспектива. Во времето кога сè уште се водеа борбите со Турција и се чекаа решенијата од Мировната конференција во Лондон, во моментот кога балканските завојувачи ги изоструваа страстите за меѓусебна расплата за поделба на пленот, Димов ги истакна трите суштествени барања:

„1) Сојузниците да си ги запрат распалените страсти над македонскиот народ; 2) Македонија да остане цела и неделива единица, и 3) Македонија да учествува во Балканскиот сојуз како независна балканска единица“¹².

Меморандумот на Македонците влезе и во рускиот парламент. Социјалдемократскиот лидер А. И. Чхенкели, одговарајќи му на пробугарски ориентирираниот Павел Милјуков, ги прочита најзначајните делови од Меморандумот на Македонците, а неговата долга дискусија беше цитирана од целиот руски печат, додека социјалдемократскиот орган „Лучь“ го пренесе интегралниот текст на говорот¹³.

Во тоа време илустрираното неделно списание „Весь Миръ“ објави заедничка фотографија на Д. Чуповски, д-р Константинович и Н. Димов под наслов „Претставниците на Македонската колонија во Петербург“, под која пишува:

„...Видните претставници на Македонската колонија во Петербург д-р Константинович, Димов и Павле-Чуповски со посебен меморандум настапија во заштита на својата татко-

¹² Н. Д. Димовъ, Глава I. *Исторический очеркъ Македонии и македонскихъ славянъ*. Глава II. *Причины возникновенія четническаго движенія въ Македонии*. Глава III. *Политическій обзоръ Македонии македонцевъ*, С.-Петербургъ, 1913.

¹³ „Лучь“ № 132 (218), 11. VI 1913, 1–2.

вина. Меморандумот им е испратен на сите дипломатски претставници на големите држави. Освен тоа, Павле-Чуповски патува лично во Париз и во Лондон за да ја пропагира самостојноста на Македонија¹⁴.

А Д. Чуповски, преку истакнатиот руски писател и публицист В. В. Водовозов, во препораката за П. Попарсов на 19 јуни 1913 год. на македонски јазик го прашува: „Шо правите тамо? Ја сè уште ве чека. Излегајте, пак макар сам, за пари не се бој, ја прима разносните надвор од границата“¹⁵. Но Попарсов не можеше да ја пречекори границата...

Исто така, во март 1913 год. петербуршкиот печат донесе вест: „Д. Д. Павле-Чуповски составил нова полна *Карџа* на *Македонија* што ќе излезе днине од печат“¹⁶. Паралелно со тоа беше соопштено дека „днине излегува нов неделен весник“ под наслов „Македонски глас“, кој ќе го издава „СПб. македонска колонија и ќе биде посветен специјално на македонското прашање“¹⁷.

Во рускиот словенофилски печат се појавија и некои значајни статии на Д. Чуповски (под псевдоними), како и на „Стремјаге“ (Г. Георгов?). Уште на 21 април 1913 год. Д. Чуповски ја објави фундаменталната статија „Македонское государство“, во која го оцрта полниот лик на современата македонска национална држава¹⁸. А во едно писмо од 14 јуни до скопскиот митрополит Чуповски енергично реагира:

„Зошто нема месни претставници, изразители на вистинските желби на Македонците пред европските држави и пред Русија? Та нели сега е најзгодниот и последен момент, кога гласот на Македонците може да биде чуен? Каде се сега оние народолупци, онаа Внатрешна организација, чијашто девиза секогаш беше ‘Македонија за Македонците’? Зошто не настапуваат со протести против поранешните сојузници, а сега непријатели на

¹⁴ „Весь миръ“ № 16, Апруль 1913, 5.

¹⁵ Блаже Ристовски, *Димитрија Чуповски (1878–1940) и Македонското научно-литературно друштво во Петроград...*, 785.

¹⁶ „Славянинъ“, I, 13, 28. III 1913, 6.

¹⁷ На истото место.

¹⁸ Управда, *Македонское государство*, „Славянинъ“, I, 18, 21. IV 113, 2–3.

македонската независност? Или можеби тие сè уште веруваат во моќта и несебичноста на Бугарија? Па нели токму таа прва по-сегна врз целостта на Македонија, давајќи им на нејзините вчерашни сојузници дел од живиот македонски организам? Не е ли веќе време сега да си ги отворат очите и да настапат во нејзина одбрана?¹⁹

Но нашите револуционери си молчеа и се надеваа на обединување на Македонија со Бугарија...

Во истото тоа време Фотобирото „Прогрес“ на Лев Осипович Дранков снимил краткометражен стометарски документарен филм на кој се појавуваат „сите видни словенски дејци“ под наслов „Словенски албум“, наведувајќи ги и претставниците на Македонците Д. Чуповски, Н. Димов и Г. А. Георгов²⁰. Оваа фирма направи и неколку одделни фотокартички со снимени групи словенски дејци во Русија, на кои се и спомнативе тројца членови на Македонската колонија, како „претставници на македонскиот народ“.

Најпосле, на 7. V 1913 год., Македонската колонија доби дозвола да може да го издава „од еднаш до петпати во месецот“ списанието „Македонскій голосъ (Македонски глас)“. Печатот одново почна да пишува за овој важен потфат: „Долго се соби-раше Македонската колонија во Спб. за издавање на својот орган и на крајот се собра. Неделава излегува № 1 на ‘Македонскій голосъ (Македонски глас)’“, во кој ќе бидат објавени статиите: *Македонія и славянство, Географическая и этнографическая Македонія, Македонскій вопросъ въ русской печати* и други... Издавач е – пишува „Славянинъ“ – непознатиот руско-македонски деец Д. Д. Павле-Чуповски²¹.

На 9 јуни конечно се појави првиот број на овој „орган на приврзаниците на независна Македонија“. Тој излезе во 11 броја (во текот на година и пол) со зборовите на Б. Сарафов на корицата на секој број како мото:

¹⁹ Блаже Ристовски, *Димитрија Чуповски (1878–1940) и Македонскојто научно-литературно друштво во Пејроград ...*, 783–784.

²⁰ *Новая синематографическая картина „Славянский Альбомъ“*, „Славянинъ“. I, 19, 25. IV 1913, 6.

²¹ *Македонскій голосъ*, „Славянинъ“, I, 24, 12. V 1913, 6.

„Ние, Македонците, ни сме Срби, ни сме Бугари, ами просто Македонци. Македонскиот народ постои независно од бугарскиот и од српскиот. Ние им сочувствуваме и на едните и на другите, и на Бугарите и на Србите, кој ќе го помогне нашето ослободување, нему ќе му речеме благодарам, но Србите и Бугарите нека не забораваат дека Македонија е само за Македонците“.

Непосредно пред почетокот на Втората завојувачка балканска војна, кога веќе се чувствуваше балканскиот барут меѓу „сојузниците“, кога Македонија беше поделена, но од таа поделба никако не беше задоволна Бугарија и се бараше нова прерасподелба на завојуваните територии, инсистирајќи и на договорената арбитража од рускиот цар – „ополномоштените“ Македонци во С.-Петербург Димитрија Чуповски, Георги Георгов, доктор Г. К. Константинович, Наце Д. Димов и инженер-технолог И. Георгов, во првиот број на МГ, покрај другото, го објавија и вториот „Меморандум на Македонците до владите и до општественото мислење на сојузните балкански држави“, потпишан на 7 јуни 1913 год., кој беше пренесен од водечкиот руски печат и предизвика многу позитивни коментари, а доби гласност и во странство. Во овој официјален документ се истакнати следниве историски факти и барања:

„Принципот на сојузничество – се вели во Меморандумот на Македонците – нека биде основа за целиот наш натамошен културен развој. Поделбата на Македонија ќе ни создаде нам нова зависност и јаремот на родниот брат не ќе може да ни ја замени слободата.

Во името на природното право, во името на историјата, во името на практичната целесообразност, ние ве молиме вас, браќа, да го примите на знаење следново:

1) Македонија е населена со еднородно словенско племе што си има своја историја, свој бит, своја некогашна државност, свои идеали, па затоа и право на самоопределување.

2) Македонија во своите етнички, географски и културно-историски граници треба да биде самостојна држава, со влада што е одговорна пред Народното собрание.

3) Македонската држава треба да претставува одделна рамноправна единица во Балканскиот сојуз при заеднички царински граници.

4) Во црковен однос неопходно е во Македонија да се обнови древната Охридска автокефална црква, која ќе биде во канонско единство со другите православни цркви: грчката, руската, бугарската, српската, романската и сириско-арапската.

5) За подробната разработка на внатрешното устројство на македонската држава треба во најскоро време, под покровителство на големите држави, да се свика народно претставништво (Национално основачко собрание) во градот Солун, избрано со општо гласање²².

И овој меморандум беше објавен и посебно на руски и на француски јазик. Големiot дневник „Дeнь“, којшто безрезервно стоеше на страната на Македонците, објавувајќи го и коментирајќи го вториов меморандум, потфрлајќи им на некои руски политичари и публицисти, завршува:

„Некои можеби ќе речат дека ‘Меморандумов’ не ги изразува вистинските желби на Македонците. Но има прекрасен начин да се провери тоа: нека спроведат слободен плебисцит. Самите Македонци нека решат дали сакаат слобода и независност или го претпочитаат ‘јаремот на родниот брат’?²³“

По неуспехот да се обезбеди државна регистрација на национална институција или асоцијација во Русија, во настанатите критични состојби пред објавувањето на Балканската војна, заради можностите за јавен настап, улогата на Другарството институционално ја продолжи Македонската колонија во Петроград.

Како ополномоштен субјект Колонијата настапуваше на јавни собири и во рускиот печат, а со посебни меморандуми и со специјално напечатена Карта на Македонија (на македонски јазик) таа се претстави и пред Лондонската мировна конференција и пред владите и парламентите на балканските држави, а подоцна беше организиран и Македонскиот револуционерен комитет во Петроград (1917), на чело со Д. Чуповски, со програма за Балканска Федерација.

²² „Македонскій голосъ (Македонски глас)“, I, 1, С.-Петербургъ, 7. VI 1913, 19.

²³ „Дeнь“, № 155, 12. VI 1913, 2.

тивна Демократска Република, со Македонија како рамноправен член.

За жал, во тој историски момент остана непослушан единствениот автентичен глас на македонските национални интереси што ја изразуваше свеста и волјата на македонскиот народ. Тој немаше формален валиден легитимитет за да се појави ни во Лондон ни во Букурешт, па ни потоа во Версај. За судбината на македонскиот народ пак решаваа други за туѓи интереси.

На Мировната конференција во Букурешт (1913) Македонија беше само објект за поделба. Македонскиот народ ја доживеа истата судбина и на Версајската мировна конференција (1919). Поделена и разграбена, без никакви национални и човекови права, земјата ја губеше перспективата. Во меѓувоенниот период македонскиот народ ја декларира својата свест за себе и волјата за слобода и своја обединета држава, во Втората светска војна застапа на антифашистичката победничка коалиција и со своја војска создаде своја држава на еден дел од територијата, но обединувањето пак не беше допуштено. Ни на Мировната париска конференција (1946) не беше дозволено ни да се постави македонското прашање, па претставникот на Македонија (Д. Влахов) беше само во улога на советник во југословенската делегација.

А рецидивите и по сто години ги чувствуваме. Истите актери стигнаа денеска дури и името да ни го оспоруваат.

Татьяна ГАНЕНКОВА

Институт славяноведения РАН

БУХАРЕСТСКИЙ МИР И РАЗВИТИЕ МАКЕДОНСКОГО ЯЗЫКА

Вторая Балканская война является одним из наиболее значимых моментов в истории Македонии. Ее итоги, закрепленные в Бухарестском мирном договоре 1913 года, оказали сильное влияние на судьбу македонцев, македонского языка и культуры.

Этапу, начало которого связывается с Бухарестским мирным договором, предшествовал долгий и бурный процесс поисков путей развития письменности в Македонии. На протяжении веков живые македонские диалекты развивались и менялись коренным образом, язык же книг и богослужений оставался практически неизменным. Влияние живых говоров отражалось в ошибках, совершаемых переписчиками, и в небольших приписках [Конески: 19–21]. С течением времени различия между церковной и народными языками в Македонии стали настолько большими, что появилась острая необходимость в приближении и демократизации церковного языка. Среди первых опытов такого приближения к народному языку важное место занимают т.н. дамаскины – переводы проповедей Дамаскина Студита и рукописи на языке, близком к народному. При создании такого рода текстов перед авторами вставал вопрос, какие и в какой мере черты народного языка должны отражаться в них. Этот же вопрос вставал и перед авторами пособий для школ. Разные авторы по-разному решали этот вопрос. Так, текст, изданный Н. А. Начовым в «Периодическо списание» кн. XXXIX (1892 г.), отражает тетовский говор, «Четырехязычнике Даниила» (первое издание

в 1794 г.) – охридский, «Кониновское евангелие» (1852 г.) – воденский [Конески: 25, 29]. В произведениях Иоакима Крчовского (первая половина XIX в.) элементы северо-восточного македонского говора смешиваются с элементами церковнославянского языка. Кроме того, видно влияние языка болгарских церковных книг. В языке Кирилла Пейчиновича, писавшего на тетовском говоре, также заметны следы центральных македонских говоров [Конески: 32].

Расширение сферы употребления народного языка и повышение его статуса связывается с процессом национального Возрождения, когда македонская интеллигенция стала проявлять большой интерес к своей истории, языку и народной культуре. Это выразилось, в частности, и в сборе народной поэзии – были изданы сборники устного народного творчества Димитара и Константина Миладиновых, Кузмана Шапкарева и другие (преимущественно из западной и центральной Македонии).

Во второй половине XIX в. вопрос о литературной форме языка встал особенно остро. Существовало несколько точек зрения на то, какой она должна быть. Некоторые, например, Партения Зографски, считали, что в Болгарии и в Македонии должен употребляться один литературный язык – «средний», т.е. основанный на переходных говорах. Другие же предлагали создать отдельный литературный македонский язык [Конески: 33–35].

Помимо дискуссии о языке и его нормах, сильное влияние на решение языкового вопроса имел язык художественных произведений того времени. Константин Миладинов писал на стружском диалекте с небольшими примесями, Райко Жинзифовым – на «среднем» болгаро-македонском языке, а Григором Прличевым считал, что необходимо создать общеславянский язык, основанный на старославянском [Конески: 35–36].

Во второй половине XIX и начале XX веков полемика о македонском языке стала особенно ожесточенной в связи с активной сербской, болгарской и греческой пропагандами. Результаты Берлинского конгресса в 1878 г., по которому территория Македонии была возвращена Турции, еще больше осложнили ситуацию. В конце XIX и начале XX веков начали создаваться общественно-культурные и политические объединения македонцев, сыгравшие важную роль в процессе обретения македонцами своего государства и языка. Од-

ним из них стал кружок, издававший журнал «Лоза» (София, 1892–1894 гг.) и выступавший против использования в Македонии болгарского литературного языка, основанного на восточных болгарских говорах [Конески: 39]. В 1893 г. в Белграде был образован Македонский клуб «Вардар», издававший «Балкански гласник» и считавший введение македонского языка в качестве официального на территории Македонии одним из важнейших факторов в процессе македонского национального становления [Ристевски: 14, 460]. В 1902 г. в Санкт-Петербурге было основано «Македонское научно-литературное другарство». В 1903 г. один из членов «Македонского научно-литературного другарства» Крсте Петков Мисирков написал знаменитую книгу «За македонските работи», язык которой отображал его представления о литературном македонском языке. К. П. Мисирков полагал, что принцип письма должен быть фонетическим (с некоторыми этимологическими отступлениями), а в основе литературного языка должны лежать центральные македонские диалекты – «Велешко-Прилепско-Битолицко-Охридско» наречие [Мисирков: 20–21]. К сожалению, большая часть тиража книги была уничтожена, а широкому читателю книга Мисиркова стала доступна только в 1946 г. [Конески: 43–44].

В 1913 году в результате Второй балканской войны Македония была разделена между Сербией, Болгарией и Грецией (часть территории позднее отошла Албании). Это коренным образом изменило судьбу македонцев. Несмотря на то что во всех этих странах существовал запрет на использование македонского языка в официальной сфере, власти Греции, Болгарии и Греции по-разному относились к использованию македонского языка в других сферах.

Наиболее жесткая политика ассимиляции проводилась в Греции. Использование македонских диалектов запрещалось не только в официальных, но и в неофициальных ситуациях.

Другая ситуация наблюдалась в Сербии, где в межвоенное двадцатилетие на македонских диалектах создавались многочисленные лирические произведения, на т.н. «южносербском диалекте» печатались произведения македонских авторов и ставились бытовые драмы.

В межвоенный период творили такие авторы, как Ристо Крле, Васил Илѣски, Ангелко Крстич, Кочо Рацин, Венко Марковски,

Мите Богоевски и другие. Как пишет А.Г. Шешкен, «основы македонской литературы закладывали писатели демократического происхождения – выходцы из ремесленников, крестьян, рабочих, не имевшие систематического образования, часто самоучки. Это наложило отпечаток и на поэтику произведений, в которых преобладают темы и сюжеты из народной жизни» [Шешкен: 8]. Использование в этих произведениях языка, на котором говорил народ, было естественным и логичным. Обращение к основам национальной жизни стало одной из причин, по которым на македонском языке стал создавать свои стихи Кочо Рацин. Важно отметить, что большинство авторов создавало произведения на центральных диалектах или языке с элементами центральных диалектов.

Развитие культурной жизни, подъем ее на новый уровень стал предпосылкой для быстрого развития македонского языка и его успешной кодификации в 1945 г. Выбор западных центральных диалектов в качестве базы литературного македонского языка, таким образом, был логичным решением всех предыдущих этапов развития македонского языка. Б. Конеского отмечает, что за основу литературного языка были положены те черты центральных говоров, которые объединяют их с другими диалектами [Конески: 58].

Так, вокальная система с пятью гласными (а, о, у, е, и) и отсутствие редукции безударных гласных характерны для говоров Малой Реки, Реки, Дримколско-голобрдского региона, радошко-вевчанского говора, Нестрама, Корчи и части Долной Преспы. Отсутствие редукции также характерно для северных говоров. Из штипско-струмических, тиквешко-мариовских, малешевско-пиринских, преспанских, частично корчанского говоров был взят результат изменения носового юса большого в *a*. Из центральных говоров была взята замена слогового *л* сочетанием *ол*. Сохранившееся в литературном языке слоговое *р* является особенностью центральных, части преспанских, малореканского дебарского, северных, штипско-струмических, тиквешко-мариовских, части малешевско-пиринских и нестрамского говоров. Как и в литературном языке, в большей части западномакедонских говоров наблюдается протетический йот, развившийся перед результатом юса большого в начальной позиции (*jažlen, jasen*), в отличие от восточных говоров, где развился протетический *в*. В литературном языке как почти во всех западных говорах согласный *х* был заменен на *в/ф* безусловно за исключением

заимствований. *K* и *ʹ* как результат праславянских сочетаний *tj, *dj характерны для литературного языка и большинства центральных, штипско-струмических, тиквешко-мариовских, северных, серско-лагдинских и солунско-воденских диалектов. От центральных говоров литературный язык унаследовал отвердевшее палатальное *l'* и его совпадение с твердым *l* (*кошула, неделя*). Кроме того, одна из важнейших характеристик литературного македонского языка – фиксированное ударение на третьем от конца слоге – это черта, свойственная западной группе говоров.

При создании литературного языка также учитывались юго-восточные диалекты. Из них были взяты следующие черты: окончание –*m* 1 л.ед.ч. настоящего времени (*чий̄ам, одам, јадам*), форма 3 л.ед.ч. наст.вр. без окончания –*ӣ* (*чий̄а, оди, јаде*), краткое местоимение 3 л.мн.ч. *ѝи* (*нив ѝи ѝледам*), предлог *на* в посессивном значении (эта же особенность характерна для северных говоров). От положских, скопских, велешских, кривопаланских, кумановских, серских и драмских, части дебарских, поречских и кичевских говоров литературный язык воспринял систему из 3 типов глаголов (*на, и, е*). Продуктивный в литературном языке суффикс имперфективации –*ува* характерен для центральных западномакедонских говоров и части восточных говоров [Македонски јазик].

Таким образом, нет такого диалекта, с которым литературный язык совпадал бы полностью, что, по мнению многих ученых, стало залогом успешной и быстрой кодификации македонского языка.

Выбор центральных говоров объясняется объединяющей ролью центральных говоров и существованием литературы, написанной на языке этих говоров или с их элементами. Основой же для активного создания и распространения литературы на македонских диалектах в Вардарской Македонии безусловно была относительно либеральная политика властей Сербии по этому вопросу в отличие от Пиринской и Эгейской Македоний. Таким образом, Бухарестский мир и его результаты сильно повлияли не только на становление государственности, но и на судьбу македонского литературного языка.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. *Конески Б.* Граматика на македонскиот литературен јазик. – Скопје: Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга, 1981.
2. Македонски јазик. Под ред. Л. Минова-Ѓуркова. – Ополе: Uniwersytet Opolski – Institut Filologii Polskiej, 1998.
3. *Мисирков, К. П.* За македонците работи. – Софија: Печатница на «Либералниот клуб», 1903.
4. *Ристевски, Б.* Македонски работи. Јазик – литература – историја – нација – држава. – Скопје: Македонската академија на науките и уметностите, 2013.
5. *Шешкен А. Г.* Македонска литература XX века. Особености формирања и развита. Автореферат докторской дисертации по филологии. – Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2008.

Димитр ПАНДЕВ

ОДНОСОТ НА РУСКАТА СЛАВИСТИКА КОН МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК ПРЕД И ПО БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ

Воведни забелешки

Три битни особености на руската славистика и лингвистика се решавачки за нејзиниот однос кон македонскиот јазик:

- руското научничко присуство во словенските земји (во форми на индивидуални и групни научни патувања („командировки“ и „експедиции“);
- примена на самостојно осмислени научни теории врз самостојно ексцерпиран или проектиран јазичен материјал (заемната врска меѓу еволуцијата на јазиците со конкретната историја на народите);
- оформување научен кадар со широк спектар на научен интерес (на пример: ностратика / индоевропеистика – славистика / балканистика – русистика / македонистика).

Слободно можеме да истакнеме: овие особености произлегуваат од руската универзитетско-академска програма, која во различни форми се остварува од нејзиното зацртување во првата половина на XIX век до денес. Имено,

Руски слависти (филолози и лингвисти) на подолг период биле присутни во сите словенски (словенскојазични) земји, во тој контекст и во Македонија (В. И. Григорович – Петар Лавров – А. М. Селищев – Рина Усикова. Спореди исто: С. Куљбакин, но како емигрант).

Во руските филолошки центри и лингвистички школи (Казањската, Московската...) осмислени се повеќе теории, кои наоѓаат примена врз голем број јазици во светот, во тој контекст и врз македонскиот (особено во врска со јазичната типологија).

Не е мал бројот руски лингвисти со широк круг на интерес од областа на славистиката и на лингвистиката, кои во својот видокруг го вклучувале и македонскиот јазик (на пример, Никита Илич Толстој...). Притоа, ако го имаме предвид насловениот период (пред и по Балканските војни) за некои водечки имиња од руската наука македонскиот бил пресвртна (В. Шчепкин), за некои неодминлива (П. Лавров), за некои неоспорна (С. Куљбакин), а за некои останал трајна преокупација (А. Селишчев). Впрочем, меѓу сите нив најширок опсег на интерес пројавил А. Селишчев, но, сепак, најпознат е како – македонист!

Историски контекст

Интересот на руската славистика кон македонската јазична проблематика како и кон македонскиот јазик, литература и култура може да се следи уште од самите почетоци на руската „академска“ славистика, од времето на В. И. Григорович и на И. И. Срезневски, па сè до најново време (Р. Усикова, Е. Верижникова), во кое, пак, во историјата на руската лингвистика и славистика се засилува интересот кон сестрано и објективно проучување на руската славистика од таканаречениот дореволуционерен период, но и потоа – во времето кога академската славистика се именува за буржоаска.

Модерната руска лингвистика, имено, се зародува во закрилата на „царистичката“ руска славистика. Ја имаме предвид предводничката улога на универзитетски осмислената наука за јазикот кон крајот на XIX и во почетокот на XX век, на Ф. Фортунатов (Петербург – Москва), на Бодуен де Куртене (Казањ – Дерпт), како и на А. Потебња (Харков). Сè се тоа врвни слависти, кои опстоиле како лингвисти, при што нивниот удел во славистиката подолго време во руската колективна меморија целосно бил пренебрегнат, Впрочем како и речиси на сите други слависти, дури и русисти од наведениот период.

Во македонската славистика, пак, интересот кон руската академска славистика е присутен уште од самите нејзини почетоци, во

онаа смисла во која и првите македонски слависти го оформиле своето образование во руска средина. Да споменеме дека дури и К. П. Мисирков се воодушевувал и дал свое мислење за претставниците на тогашната руска славистика, од кои некои биле и негови професори (како П. Лавров), а дека по Втората светска војна со оформувањето на македонската универзитетска славистика и македонистика, клучните, пред сè позитивистички податоци од руската академска славистика се приопштуваат и штедро се цитираат во основните студии за македонскиот јазик, во прв ред во Воведот на првиот дел од Граматиката на македонскиот јазик (1952) и во Историјата на македонскиот јазик (1965) од Блаже Конески, како и во голем број студии од областа на историјата и на дијалектологијата на македонскиот јазик кај, слободно можеме да истакнеме, речиси сите проучувачи во овие области, Божо Видоески, Радмила Угринова-Скаловска итн. Истражувањата, пак, на руската славистика, која особено се интересирала за Македонија како татковина на старословенскиот јазик, но и за јазикот, литературата и културата во Македонија (во рамките на општиот етнографски, филолошки, но и политички интерес за сите словенски земји), јасно се истакнати во опсежните проучувања на македонскиот јазик, литература и култура (особено во синтетичките студии на Блаже Конески, на Харалампие Поленаковиќ, на Гане Тодоровски, на Блаже Ристовски и други).

Поголем дел од овие теми, особено од почетоците на руската славистика (В. И. Григорович), од периодот меѓу двете светски војни (А. М. Селишчев), како и од поновиот, современ период (С. Б. Бернштејн, Рина Усикова) биле предмет и на наше претходно разгледување во соодветни статии, па во овој реферат се насочуваме кон односот на руската славистика и лингвистика кон Македонија и македонската јазична проблематика особено во периодот пред Балканските војни и делумно по нив. Во таа смисла, особено е значаен временскиот опсег од 20 години пред (од времето на Л. Мазинг, кој се интересира за македонската фонетика, пред сè за изговорот на /ќ/ и /ѓ/ во македонските говори, потем од времето на македонската експедиција во која учествува и Петар Лавров, како и од времето на Александар Потевња, кој се интересира за фигуративниот говор во македонската народна поезија) до 20 години по Балканските војни (кога во форма на семинар со ексклузивна наставна програма А. Селишчев ја востоличува руската македонистика на Московскиот

универзитет). Овој опсег заслужува внимание од аспект на пројавените универзитетски погледи и идеи во руската филологија за развојот на словенските наречја и литератури (особено на В. Шчепкин, но и други) кон крајот на XIX и во почетокот на XX век и од аспект на нивната примена и толкување во првите децении на XX век (Селишчев, Дурново, Илински и др).

Со други зборови, Македонија, како лулка на словенската писменост но и како етнографска целина во која континуирано се развивала писмената и говорената реч, била предмет на интерес на руската славистика и лингвистика од самите нејзини почетоци (од Александар Востоков, во 1816 г., и Виктор Иванович Григорович, во 1845 г.) до морничавиот привремен залез на руската академска славистика, пред напливот на таканаречениот маризам во советската лингвистика (во 1933 година). Во тој временски опсег овој интерес, во согласност со развојот на руската филологија и лингвистика, особено доаѓа до израз во периодот пред и по Балканските војни. Тоа е и период кога руската дипломатија не без спрега со руската наука постапно ги разоткрива пропагандите во Македонија, особено бугарската, која имала и најсилна поддршка од страна на Русија.

За да го претставиме цитатно или интертекстуално, од една страна, проширувањето, но и, од друга страна, своевидното вистинско пренасочување на рускиот интерес кон Македонија во овој период, се користиме со зборовите од Николај Дурново (руски конзул во Македонија): „Бугарите немаат право над Македонија и се опираат само на правото на посилниот. Тие се надеваат дека и тука ќе можат да ја измамат Русија, за да им помогне да ја заграбат Македонија. Но, во Русија веќе од неколку години наваму се убедени дека етнографските податоци што ги даваат за Македонија Егзархијата и бугарските шовинисти, се груб фалсификат, со што веќе четириесет години ги тераат во заблуда руското и европското општествено мнение...“ Н. Дурново, „Бугарската пропаганда во Македонија и македонското прашање“, Москва 1892 (цит. сп.: Христо Андоновски, Страници за Македонија и Македонците, Современост, 1982). Впрочем, ако ги имаме предвид наведените 40 години од гледната точка на Дурново, се сообразуваме со времето на Григорович и на Срезневски, ако ги имаме предвид следните 20 години по исказот на Дурново, се сообразуваме со подемот на руската академска лингвис-

тика, кога водечкото место во руската славистика го имаат Петар Лавров и Вјачеслав Шчепкин, а во лингвистиката Ф. Фортунатов и Бодуен де Куртене, за во наредните, повторно 20 години, да го преземат Селишчев, а по него Бернштејн.

Го имаме овде предвид и генерациското преземање на идеите во руската славистика, во онаа смисла во која овој временски отсек има и своја социолингвистичка вредност, но и во онаа смисла во која и руската македонистика својот однос кон македонскиот литературен јазик го крунисува со воведувањето на македонскиот јазик во универзитетската настава на МДУ (1964) како втора специјалност и со структуралнофункционалниот опис на македонскиот јазик во докторската дисертација на Рина Усикова во 1965. Следните години, пак, се карактеризираат и со бројни македонисти што произлегуваат од таа школа.

Македонската јазична проблематика е составен дел на руската славистика.

Елаборација на темата

За континуитетот на руската славистика, како и за континуитетот на македонистичките проучувања во руската славистика од особено значење е **духовномосковската „врска“ меѓу Вјачеслав Шчепкин и Афанасиј Селишчев како предводници на московската славистика во различно време**. Оваа врска, од македонска точка на посматрање, го опфаќа периодот пред и по Балканските војни, а од руска, пред и по Октомвриската револуција.

Вјачеслав Шчепкин е водечко име во московската славистика во првите две децении на XX век. Тој е лингвист што произлегува од школата на Ф. Фортунатов, основачот на Московската лингвистичка школа, во која се развива социјалната лингвистика, но и јазичната типологија, се воведува разлика меѓу историјата на јазикот, која се поставува во врска со историјата на народот, и современата состојба на јазикот, т.е. проучувањето на јазикот во даден временски период.

Фортунатов им припаѓал на оние лингвисти што останале запомнети во науката преку делата на своите ученици, кои ги развиле и ги елаборирале нивните идеи, инаку револуционерни за своето време. (Истото, впрочем, важи и за Ф. де Сосир, со кого

трајно се поврзани преку законот за преминување на акцентот, познат како Закон на Фортунатов и Сосир).

Основните идеи на Фортунатов се елаборирани во докторската дисертација на В. Шчепкин „Болоњски псалтир“ (Санкт Петербург, 1906).

Имаме предвид дека Шчепкин се оформува како славист во услови на мошне силна бугаристика во руската славистика, но и дека се развива како лингвист што ги прифаќа идеите на Фортунатов за јазикот како општествена појава, како и други поставки што отпосле се кристализираат во структуралнофункционалната лингвистика. Студијата за Болоњскиот псалтир се одликува со примената на фортунатовска лингвистика. Од тие позиции Шчепкин анализира и деталзира значајни прашања поврзани со Македонија и со македонската писменост во контекст на словенската писменост:

1. Орнаментиката во ракописите, особено во Болоњскиот псалтир. Бездруго, станува збор за надворешно, би рекле семиотичко прашање, кое го разгледува во согласност со принципите на фортунатовската социјална лингвистика. Имено, орнаментиката формално му овозможува izdelување на два типа ракописи: источен (бугарски) тип и македонски. Притоа, тој ја отвора темата за посебноста на **македонската народна тератологија**.

2. Класификација на ракописите. Според Шчепкин, словенската филологија веќе има цврсто мерило за соодветна класификација на ракописите.

Издвојувајќи ги според особеностите на орнаментиката македонските ракописи во посебна група, Шчепкин издвојува во нив и посебни признаци: палеографски, графички, правописни и јазични, според кои се разликуваат од бугарските. (Идеите на Шчепкин за посебноста на македонските ракописи ги прифаќа и ги разработува С. Куљбакин. Тие кореспондираат и со проучувањата на А. Мазон, следбеник на А. Меје, основачот на француската социјална лингвистика.)

3. Расцут на македонската писменост. Според Шчепкин македонската писменост доживува расцут во втората половина на XIII век, т.е. по времето на бугарското владеење. Писци на ракописите биле Македонци, „бить может даже местними уроженцами“.

4. Словенската црква во Македонија. Словенската црква во Македонија не претставувала за Грците во XIII век така лесна добивка како во XI век. Според Шчепкин, во македонската црква отсекогаш постоела национална борба, која се разгорувала во различни периоди од македонската историја.

5. Оформување на македонските градови. Особено внимание Шчепкин му посветува на континуитетот на старото (градско) население во Западна Македонија, при што издвојува две охридски и македонски (градски) возобновувања, едно во XIII век, а второ во XVII/XVIII век. Притоа, го издвојува Охрид како еден од првите градови со македонско население. (Со оваа тема Шчепкин се надоврзува на Григорович, кој со воодушевување зборува за особеностите на македонските градски говори, но му претходи на Б. Ларин, кој во руската социјална лингвистика особено внимание им посветил на градските говори во Русија во пооктомврскиот период).

6. Јазикот на ракописите. Според Шчепкин, Болоњскиот псалтир дава огромен емпириски материјал за историјата на јазикот (развојот на еровите и затврднувањето на меките консонанти), исто како што дава податоци за историјата на словенската писменост во Македонија, т.е. за јазикот на Охридската школа. Притоа, јазичните особености на ракописот ги споредува со податоците од современата македонска дијалектологија (посебно со податоци од охридскиот говор), за што користи богат етнографскојазичен материјал.

Шчепкин, всушност, го имал оној поглед за кој се залагала руската лингвистика и особено Бодуен де Куртене: прво да се проучи современиот јазик, потоа стариот, т.е. старо- и црковнословенскиот. Тие заложби, бездруго, ги имал и Григорович, но општата клима во славистиката безусловно ги враќала назад во минатото.

Сепак, тој посег кон современоста, кон современата состојба на јазикот во почетокот на XX век, и во тој контекст на македонските говори, му станува теренски достапен на А. М. Селишчев.

Бездруго, лингвистиката веќе имала соодветен инструментариум, не без историска номенклатура, за засведочување на состојбата на говорите во даден временски период врз основа на анализа на ракопис, како што тоа го направиле В. Шчепкин преку Болоњскиот псалтир и С. Куљбакин врз Охридскиот апостол и го започнале процесот на izdelување во науката на македонската писменост

од бугарската, на македонските ракописи од бугарските, на македонските јазични особености од бугарските, врз основа на принципите на современата лингвистика воспоставени од Ф. Фортунатов и Бодуен де Куртене. Истите принципи Селишчев ги применува врз текстови во кои е одразен живиот народен јазик (македонската паралела во Четиријазичникот на Даниил, книгите на Пејчиновиќ, други етнографскојазични материјали, како и сопствени записи на живата македонска реч). Тоа му овозможува да ја оформи македонската дијалектологија и, прво, да ги издвои македонските јазични особености од бугарските и од српските, а потоа да ги вклопи во балканскојазичен контекст, определувајќи им централно место на македонските говори во балканскиот јазичен сојуз.

А. Селишчев, воспитаник во Казањскиот лингвистички центар, успешно се вклопува во Московскиот, заменувајќи го В. Шчепкин на Катедрата за словенска филологија, на која и во времето на Шчепкин и во негово време македонската јазична проблематика имала соодветно место.

Во неблагоприятните услови за славистиката во Русија, кога превладува маризмот во советската лингвистика, прогресивните идеи оформени врз анализата на Болоњскиот псалтир и на Охридскиот апостол наоѓаат свое прибежиште во Прашката лингвистичка школа. Имено, Н. Дурново во „Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов“ (објавено во: *Byzantinoslavica* I, 1929, 48–85) истакнува дека старословенскиот треба да се дефинира како литературен со свои норми, што е во согласност со фортунатовската лингвистика, впрочем, како што исто така „може да се разликуваат неколку варијанти или литературни дијалекти на старословенскиот јазик“, што е во согласност со социјалната лингвистика.

Заклучни забелешки

Најзначајните проучувања на македонската јазична проблематика во руската лингвистика се извршени непосредно пред и по Балканските војни и се сосредоточени во култните студии на руската академска славистика, „Болоњскиот псалтир“ на В. Шчепкин и „Преглед на македонската дијалектологија“ на А. Селишчев.

НАГЛЕДНА ЛИТЕРАТУРА

1. А. М. Селищевъ, Очерки по македонской діалектологіи, том I. Казань 1918.
2. В. Н. Щепкинъ, Болонская псалтырь, Санктпетербургъ 1906.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ристовски Блаже, 1998: „Македонската експедиција“ на Руската академија на науките (1900) и воведувањето на „македонските говори на Петрбуршкиот универзитет во: Македонско-руски јазични, литературни културни врски (материјали од Првата македонско-руска славистичка конференција, Охрид, 23–24 август 1995, УКИМ, ФлФБК, Скопје 1998, с. 531–560.
2. Тодоровски Гане, 1998: Влогот на Русија во сестраното расветлување на македонското прашање во XIX и XX век, во: Предавања на XXX меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 8–22 август 1997, УКИМ, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје 1998, с. 116–131.
3. Пандев Димитар, 2009: Вовед во македонистиката, Македонска реч, Скопје.

Е. А. КОЛОСКОВ

Санкт-Петербург

БОЯЗНЬ РАСЧЛЕНЕНИЯ: ОБРАЗ БУХАРЕСТСКОГО ДОГОВОРА 1913 Г. ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РМ 1991–2001 Г.

Ключевые слова: Бухарестский мирный договор, Республика Македония, современное македонское государства, внешняя политика, Балканы, синдром „осажденной крепости“, Балканские войны, Югославия, российско-македонские отношения, установление границ, территориальные разделы, Македонский кризис 2001 г.

Аннотация: в данной статье нами рассматривается проблема возникновения в македонском обществе в ходе первой декады независимого существования государства условно названного нами т.н. «Бухарестского синдрома» – т.е. представления о внешнеполитическом окружении Республики Македонии (РМ), как о «враждебном окружение», о странах, граничащих с молодым балканским государствам, как о непосредственных участниках будущего уничтожения этого государства путем раздела, аналогичного Бухарестскому мирному договору 10 августа 1913 г.

Целью нашего исследования является понимание проблемы, с которым столкнулось македонское общество на протяжении первой декады существования современного македонского государства. Под проблемой мы понимаем складывания устойчивого клише о т.н. «враждебном окружении», т.е. о формировании представления о

внешнеполитическом мироощущения в РМ, в виде «осажденной крепости», на долгие годы осложнившим контакты македонского руководства с соседями и ставшего фактически доминантным в формировании македонской внешней политики и менталитета македонского общества в период 1991–2001 гг.

Бухарестский мирный договор, подписанный 10 августа 1913 г., положивший конец т.н. Межсоюзнической войне 1913 г.¹ не принес мира на многострадальный Балканский полуостров. Более того, именно Балканские войны многие исследователи справедливо считают предтечей Первой мировой войны 1914–1918 гг. Для современных македонцев, как и для деятелей различных македонских освободительных организаций, современников события столетней давности, данной договор означал «катастрофические последствия для Македонии»². По мнению македонских исследователей, как современных, так и югославского периода окончание войны означало разделение Македонии между тремя странами: Сербией, Грецией и Болгарией и, следовательно, разделение истории до этого момента единого македонского народа. На протяжении десятилетий повторяется тезис об уроне, нанесенном национально-освободительному движению, о последующей систематической ассимиляции и даже «денационализации» местного македонского населения между странами «оккупировавшими» бывшие владения Османской империи³.

Неудивительно, что в период становления современного македонского государства в начале 90-х гг., значительную роль в котором на первом этапе играли правоориентированные политические силы, многие с одной стороны стали говорить об объединении «исторической Македонии», как это, например, делали представители правых сил, в частности ВМРО-ДПМНЕ⁴, а с другой – с большой опаской относились к возможности прекращения существования македонского государства, боясь враждебности тех стран, которые поделили Македонию в далеком 1913 г.

¹ Иначе – «Вторая Балканская война» – велась с 29 июня по 10 августа 1913 г. между бывшими союзниками – Грецией, Болгарией и Сербией (при поддержке Черногории) за обладание Македонией. Впоследствии в войне приняли также участие Турция и Румыния.

² Историја на Македонскиот народ. С. 1976. С. 226.

³ Там же.

⁴ См. подробнее: Тунтев А. Република Македонија. Прва декада (1990–1999). Скопје, 2005. С. 252.

Помимо собственно страха повторения исторического прошлого, безусловно, опасения македонского руководство вызывали и вполне объективные причины: ситуация с 3 Армией ЮНА⁵, находящейся на территории республики и сложные отношения с Греции ввиду спора о государственном наименовании⁶, а также отказ Болгарии признать существование отдельного македонского языка и даже отдельного македонского этноса и, ставшая ныне наиболее сложной, проблема албанского меньшинства в стране.

Впервые слухи о возможности некоего варианта повторения, или скорее продолжения в глазах македонских интеллектуалов, раздела Македонии стали появляться с самого начала борьбы за независимость македонского государства – уже в 1991 г. В условиях, когда Македония не имела армии и возможность дележа территории Боснии и Герцеговины на западе между Хорватией Туджмана и Сербией Милошевича казались вполне реальными⁷, опасения значительного числа интеллектуалов за сохранения целостности страны представлялись оправданными настолько, что привлекли внимание, в том числе, и иностранных аналитиков, которые, впрочем, в основном прогнозировали низкую вероятность подобного развития событий.

Инициатором раздела на первом этапе выступали главные и наиболее очевидные недоброжелатели молодого государства: Сербия и Греция. После 1992 г. активнее стала появляться Болгария, которая, выступая то инициатором вместе с Румынией, то противни-

⁵ Jugoslovenska narodna armija — Югославская народная армия (ЮНА).

⁶ См. подробнее: Колосков Е.А. Македонско-греческий спор о названии: аспекты, этапы и поиски решения // Славянский альманах 2010. М., 2011. С. 186–203.

⁷ См. подробнее: The prosecutor of the tribunal against Slobodan Milošević: Amended Indictment. UN International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (22 November 2002). http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/en/mil-ai040421-e.htm

ICTY: Naletilić and Matinović verdict

http://www.icty.org/x/cases/naletilic_martinovic/cis/en/cis_naletilic_martinovic_en.pdf

The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia 2001 // Annotated leading cases of International Criminal Tribunals. Volume VII. / edited by André Klip, Göran Sluiter. Oxford, 2005. P. 279.

ком раздела – в противовес Греции и Сербии. Причем помимо уничтожения государства звучал тезис и о возможности пересмотра границ республики в пользу одной или нескольких из вышеперечисленных стран. Предполагалось два основных сценария развития отношений. Условно их можно назвать сербским и болгарским. Сербских вариант предполагал оккупацию основной части Македонии югославскими войсками с передачей значительных территории Греции. Высказывалось предположение о личной договоренности между Мицотаксом и Милошевичем (на подобии соглашения в Караджорджево), которые, как это преподносилось, «уже поделили Македонию и ждут удобного случая». Идейной основой этой концепции стало нежелание Милошевича отдавать территории и превращать т.н. «малую Югославию» в союз лишь Сербии и Черногории.

Болгарский же сценарий предполагал практически полное поглощение Македонии последней и, иногда, незначительные территориальные изменения в пользу СРЮ и Греции при условии благосклонности Румынии, важное внимание которой уделялось очевидно в память об ее активном участии во Второй Балканской войне. Выдвигались многочисленные тезисы об устремлениях Болгарии по созданию Сан-Стефанского проекта, что связывали с нежеланием признавать существование македонского языка и македонской нации представителями болгарской элиты и научного сообщества.

Помимо проблемы выбора инициатора раздела важно отметить и расхождения в плане главного противника раздела. Вариантов здесь несколько больше. Антагонистами раздела выступают Болгария, Греция, Румыния или же международное сообщество в лице в первую очередь США и стран ЕС. Безусловно, выбор союзника-защитника Македонии в данном случае отражал симпатии или скорее политические предпочтения того или иного лица.

Позднее, особенно после 1997 г. – а в широких слоях после 1999 г. – среди инициаторов раздела все чаще стала встречаться Албания в силу нагнетания истерии угрозы создания «Великой Албании», а объективно из-за циркулировавших слухов о возможности раздела Македонии по национальному признаку. Опасения, связанные с Албанией, Косово и албанцы в целом, и обсуждение их

роли в предполагаемом разделении македонского государства можно проследить в течение всей первой декады независимого существования РМ. Причем нельзя сказать, что албанцы в Македонии не давали для этого повода. Следует упомянуть 11 января 1992 г., когда по инициативе ряда албанских партий был проведен референдум о «политико-территориальной автономии албанцев в Македонии», а чуть позднее, 3 апреля 1992 г. на митингах в Струге и Тетово было провозглашено формирование автономной республики «Илирида», включавшей в себя западные регионы Македонии с преимущественно албанским населением⁸. После этого достаточно знаковым событием стал, так называемый, «оружейный заговор» в ноябре 1993 г.⁹ Ему предшествовала крайне напряженная ситуация на границе с Албанией, где был убит албанский майор. Причем, по сообщению его выжившего напарника, албанский офицер был убит вероломно – должна была состояться встреча с македонской стороной, а вместо этого македонцы открыли огонь. Это привело к ряду столкновений на границе¹⁰. В ходе расследования «оружейного заговора» десять македонских албанцев, в том числе бывший секретарь Партии демократического процветания¹¹ М. Эмини и заместитель министра обороны Х. Хаский, были обвинены в заговоре. Им вменялось в вину «организация ирредентистской албанской армии для создания сецессионного албанского государства Илирида»¹².

Не удивительно, что события в Албании, где в январе-марте 1997 г. произошли массовые беспорядки, называемые порой «восстанием»¹³, вызвали огромные опасения в Македонии, которые в дальнейшем привели лишь к эскалации напряженности между двумя национальными общинами страны.

⁸ Тунтев А. Република Македонија. Прва декада (1990–1999). С. 20.

⁹ Mitreva I. Reasons for the crisis in Macedonia // Inventory Macedonia: December 1999 – December 2001. Skopje, 2005. P. 79.

¹⁰ Филипс Ц. Македонија: господари на војната и бунтовници на Балканот. Скопје, 2009. С. 72.

¹¹ Партија за демократски просперитет – Partia e prosperiteti demokratike

¹² Филипс Ц. Македонија: господари на војната и бунтовници на Балканот. Скопје, 2009. С. 71.

¹³ Основной причиной кризиса стало крушение финансовых пирамид в Албании в конце 1996 г.

Дополнительной ричиной нагнетания атмосферы принято считать издание в октябре 1998 г. Академией наук Албании коллективного труда под заглавием «Платформа решения албанского национального вопроса»¹⁴. В данном коллективном труде албанские академики, помимо прочего, указывали на притеснение албанского населения в РМ и в общих чертах повторяли требование радикальных албанских партий, добивающихся превращения РМ в конфедерацию¹⁵. Необходимо отметить, что подобные идеи и демонстративная солидарность высказывалась албанскими учеными и политическими деятелями и ранее, в частности одним из авторов «Платформы» П. Миле¹⁶. Данная публикация вызвала много вопросов и стала на долгое время поводом для пессимистических прогнозов и пищей для целого ряда конспирологических теорий.

После же окончания конфликта в Косово, который разделил македонское общество на сторонников (в первую очередь албанцев) и противников бомбардировок (основную массу македонцев и других славяноговорящих граждан республики), и особенно в период нарастания противоречий между славяно-македонской и албанской общиной среди инициаторов раздела государства стали появляться США, что было в свою очередь связано с усилением антиамериканских настроений в обществе в силу политики проводимой администрацией Б. Клинтона в отношении Сербии касательно ситуации в Косово. Явное опасение в политической элите и в обществе связывали с «потаканием албанцам», чьи сепаратистские устремления на долгие годы стали причиной многочисленных прогнозов о возможности деления Македонии, как в стране, так и за ее пределами.

После снижения напряженности вызванного Косовским конфликтом 1999 г. постепенно дискурс вернулся вновь к «старым вариантам» – с участием Греции, Болгарии и Сербии. Последняя, впрочем, перестала фигурировать вскоре после ухода с политической сцены Милошевича осенью 2000 г. в результате событий, так

¹⁴ Платформа за решавање на албанското национално прашање. Тирана, 1998.

¹⁵ См. например: Тутнев А. Република Македонија. Прва декада (1990–1999). С. 52; Пономарева Е. Г. Политическое развитие постъюгославского пространства: (внутренние и внешние факторы). М., 2007. С. 86–87.

¹⁶ Miljo P. Albanian Question within the Current Context of the Balkan Crisis. Skopje, 1994. P. 120.

называемой, Бульдозерная революция, место Сербии прочно и, как представляется, на очень долгое время занято было Албанией, которая все чаще фигурирует на страницах прессы если не, как инициатор, то, как идеологический вдохновитель всех албанских сепаратистских устремлений в регионе.

Последний и наиболее сильный всплеск «Бухарестского синдрома» в ходе изучаемого нами периода произошел летом 2001 г. входе конфликта между македонскими вооруженными силами и албанскими незаконными формированиями. Было высказано множество прогнозов о возможности разделения государства по этническому принципу и даже возможности прекращения его существования, как во время кризиса, так и постфактум. Недовольство проявлялось рядом интеллектуалов и политиков и в отношении США, которых обвиняли в «предательстве Македонии» и готовности разделить республику между албанцами и сербами (в качестве некой «компенсации» за потерю Косово).

Интересно, что именно в этот период наиболее ярко проявилось политическая направленность подобных слухов – в качестве основных предполагаемых руководителей предполагаемого раздела выступали политические лидеры ВМРО-ДПМНЕ или им в разной мере сочувствующие деятели науки и культуры. Пожалуй, данная тема наиболее широко представлена в околонучной литературе и встречается в качестве ключевой идеи конспирологическая заговора против единой Македонии. Ее сторонники предполагают, что причиной конфликта явился заговор между албанскими сепаратистами и правительством Любчо Георгиевского с целью разделения государства между этническими македонцами и этническими албанцами. Впоследствии предполагалась, что, известная своими проболгарскими взглядами, ВМРО-ДПМНЕ постарается проводить политику сближения с Болгарией. В качестве создателя подобного плана назывались члены МАНИ (Македонской академии наук и искусств), в частности ее президент Г. Ефремов и академик Б. Ристовский¹⁷. Разумеется, подобные предположения в основном выдвигаются политическими противниками ВМРО-ДПМНЕ – сторонниками СДСМ¹⁸.

¹⁷ Филипс Ц. Македонија: господари на војната и бунтовници на Балканот. С. 128.

¹⁸ См. например: Crvenkovski B. Some of the reasons that led to the war and security crisis in Macedonia// Inventory Macedonia. December, 1999 – December,

Следует сделать осторожные выводы о самом значении подобных представлений о соседях и самих идей о возможности прекращения существования государства. По всей видимости, молодое государство испытывало серьезные опасения, нагнетаемые СМИ и политическими лидерами. Сам факт ощущения неустойчивости собственного государства был вполне очевидно навеян яркими картинами кровопролитной Боснийской войны 1992–1995 гг., отсутствием собственных боеспособных вооруженных сил, историческими представлениями о месте Македонии во взаимоотношениях в регионе, в качестве скорее объекта, а не субъекта международных отношений и осознании полной зависимости от международного сообщества в лице стран ЕС и США. Бухарестский мирный договор 1913 г. как трагическое воспоминание о ситуации, когда предполагаемое единство македонцев было разрушено из-за эгоистичности соседей при попустительстве «Великих держав» надолго остался в памяти македонской общественности и стал в сознании македонских политиков символом практической неспособности повлиять на ход событий происходящих с их собственной страной.

Не стоит сбрасывать со счетов и тот факт, что вполне очевидно использование данных прогнозов в рамках обличительных компаний против действующей власти или же конкретных политических противников, чему мы видим множество примеров на протяжении всего рассматриваемого нами периода. Очернить политических противников или создать негативное настроение против того или иного государства или решения связанного с этим государством, всегда эффективнее с помощью исторических аналогий и обвинений в предательстве.

Несмотря на тот факт, что практически на сегодняшний день повторения данного примера крайне маловероятно, призрак Бухарестского мира, кошмар возможного разделения государства или отторжения части территории, а также непременно предшествующая или последующая за этими событиями кровопролитная война, продолжает витать в сознании как македонской общественности, так и в мыслях представителей отдельных соседних стран. Определенное недоверие к соседям, желание заручиться поддержкой и

2001. Skopje, 2005. P. 59–62; Buckovski B. What are the reasons for the crisis in Macedonia? // Inventory Macedonia. December, 1999 – December, 2001. Skopje, 2005. P. 69–70.

гарантиями современных «великих держав», стать членом ЕС и НАТО и полное неверие в собственные силы в случае угрозы национальной безопасности – вот наглядные последствия сформированного в македонском национальном сознании образа Бухарестского мирного договора 1913 г.

Хочется также добавить, что в рамках формирующейся на сегодняшний день в международных отношениях концепции «демократического мира», представления о возможности вооруженной конфронтации между государствами Европы становятся все более маловероятным и македонским политическим лидерам стоит начать бороться с проблемой господствующего в македонском сознании представления о РМ, как об «осажденной крепости», а также сосредоточиться на социальных и экономических проблемах, которые на сегодняшний день являются наиболее остро стоящими в македонском обществе, а не искать мнимых противников в лице окружающих Македонию стран. Действительно, подобное отношение к ближайшим соседям, сам факт определенной натянутости внешнеполитического диалога, при котором одна из сторон предполагает, что другая страна воспользуется любой возможностью для расчленения или уничтожения своего соседа, мягко говоря, мало способствует улучшению дипломатических отношений между Республикой Македонией и ее соседями. Когда любой внешнеполитический или даже внутривнутриполитический кризис рассматривается, как реальная угроза для самого факта существования македонского государства, когда количество детей в семьях второй по численности общины вызывает панику в первой по численности, безусловно, мы можем говорить о явно наличествующей проблеме социального характера.

Кроме того, этот так называемый нами «Бухарестский синдром», разумеется, влияет и на отношение других стран к Македонии. Страна, в которой постоянно и на всех уровнях идут разговоры о возможности раздела или прекращения собственного существования, не может являться долгосрочным партнером и надежным адресатом инвестиционных решений, т.е. стать привлекательной для вложения зарубежного капитала, что является немаловажным для успешного экономического развития страны в современных условиях.

Мы надеемся, что македонское общество сможет в ближайшем будущем найти в себе силу преодолеть сложившейся комплекс «осажденной крепости», обрести веру в свое молодое независимое государство и уверено смотреть в будущее не опасаясь «козней» Греции, Сербии, Болгарии и албанцев, а выстраивая с ними отношения на взаимовыгодной основе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Историја на Македонскиот народ. С. 1976. С. 226.
2. Там же.
3. См. подробнее: *Тунтев А.* Република Македонија. Прва декада (1990–1999). Скопје, 2005. С. 252.
4. См. подробнее: Колосков Е.А. Македонско-греческий спор о названии: аспекты, этапы и поиски решения // Славянский альманах 2010. М., 2011. С. 186–203.
5. См. подробнее: The prosecutor of the tribunal against Slobodan Milošević: Amended Indictment. UN International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (22 November 2002).
http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/en/mil-ai040421-e.htm
ICTY: Naletilić and Matinović verdict
http://www.icty.org/x/cases/naletilic_martinovic/cis/en/cis_naletilic_martinovic_en.pdf
- The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia 2001 // Annotated leading cases of International Criminal Tribunals. Volume VII. / edited by André Klip, Göran Sluiter. Oxford, 2005. P. 279.
6. *Тунтев А.* Република Македонија. Прва декада (1990–1999). С. 20.
7. *Mitreva I.* Reasons for the crisis in Macedonia // Inventory Macedonia: December 1999 – December 2001. Skopje, 2005. P. 79.
8. *Филипс Џ.* Македонија: господари на војната и бунови на Балканот. Скопје, 2009. С. 72.
9. *Филипс Џ.* Македонија: господари на војната и бунови на Балканот. Скопје, 2009. С. 71.
10. Платформа за решавање на албанското национално прашање. Тирана, 1998.
11. См. например: *Тунтев А.* Република Македонија. Прва декада (1990–1999). С. 52; *Пономарева Е.Г.* Политическое развитие постъюгослав-

ского пространства: (внутренние и внешние факторы). М., 2007. С. 86–87.

12. Miljo P. Albanian Question within the Current Context of the Balkan Crisis. Skopje, 1994. P. 120.
13. Филип Ц. Македонија: господари на војната и бунови на Балканот. С. 128.
14. См. например: *Crvenkovski B.* Some of the reasons that led to the war and security crisis in Macedonia // Inventory Macedonia. December, 1999 – December, 2001. Skopje, 2005. P. 59–62; *Buckovski B.* What are the reasons for the crisis in Macedonia? // Inventory Macedonia. December, 1999 – December, 2001. Skopje, 2005. P. 69–70.

Максим КАРАНФИЛОВСКИ

БУКУРЕШКИОТ МИР И СУДБИНАТА НА ЈУГОИСТОЧНИТЕ МАКЕДОНСКИ ДИЈАЛЕКТИ

Балканските војни 1912–1913 год. и Букурешкиот мир во 1913 год. имаат судбоносна улога и влијание врз натамошниот развој на македонскиот јазик и неговите дијалекти по разделувањето на единствената јазична територија дотогаш. Новите општествено-политички услови создадоа и нова демографска слика на теренот веќе во првата деценија по поделбата. За тоа многу придонесоа и миграциските движења и промените што ги предизвикаа тие. Најголеми промени настанаа во јужниот дел на македонската етничка територија. Тие беа резултат на големиот бегалски бран во текот и непосредно по двете балкански војни, кои уништија цели градови и многу села, кои во најголем дел беа населени со македонско население. Вториот бран на сериозни демографски промени настана по размената на населението меѓу Грција, Бугарија и Турција во дваесеттите години на минатиот век. Тогаш голем број Македонци се иселуваат во Бугарија, Турците масовно се иселуваат во Турција, а во испразнетата земја се доселуваат Грци по род (т.н. Маџири) од Бугарија и од Мала Азија. На тој начин етничката слика на теренот нагло се менува во полза на новодоселените Маџири. Македонскиот јазик мошне брзо од мнозински и јазик за меѓуетничка комуникација во секојдневниот живот, се најде во ситуација на малцински и забранет јазик. Со тоа драстично е намалена и сферата на неговата јавна употреба и тој се сведува на статус на семеен и таен јазик. Денес, 100 години по Букурешкиот мир, ситуацијата е драматична. Условите за користење на јазикот се демократизирани, но процесите

на исчезнување и асимилација се силни и во изминатиот период го довеле јазикот до работ на исчезнување. Неможноста да се вршат современи јазични и културолошки истражувања директно на терен ги принудуваат истражувачите на посредни истражувања преку собирање материјал и анкетирање на бегалските населби во соседните земји додека имало живи бегалци и нивни потомци што го владееле својот јазик и дијалект. Затоа радува појавата на една нова книга со резултати од истражувања врз база на искажувања на сè уште живи жители на некои села северно од Солун и тоа, практично, еден век по настанатите драматични промени. Станува збор за состојбата на еден македонски говор северно од Солун врз основа на книгата “Le nashta” од Евангелија Адаму. Се работи за говорот на селото Ајватово, а книгата им е посветена на нејзините баба и дедо. Материјалот е изворен и интересен за споредба со истражувањата на другите научници за истата или за соседната дијалектна територија (Облак, Мазон и Вајан, Малецки, Голомб и др.).

Регионот на Солунско и долниот тек на реката Вардар на чија територија се наоѓаат солунските и долновардарските говори одамна го привлекол вниманието на славистите дијалектолози, најчесто поради фактот дека во тој дел е родниот крај на светите браќа Кирил и Методиј, а тоа претставувало силен импулс тука да се бараат и да се истражуваат корените и жариштата на јазичните појави при проучувањата на македонските дијалекти и пошироко на словенските јазици.

Од крајот на XIX век, кога се појавува студијата на В. Облак за солунските села Бугариево, Ватилак, Вардаровци, Градобор, Ново Село и Сухо и во која се дава опширен опис на вокалниот систем и морфологијата на говорот од тие села, со проучувања на тој терен се јавуваат и полските слависти М. Малецки и неговиот ученик и следбеник З. Голомб, кој го довршува започнатото дело на својот учител за селата Сухо и Висока, давајќи комплетен опис и толкување на дијалектните појави во тој дијалектен регион полн со архаични јазични црти.

Во почетокот на XX век Д. Мирчев објавува студија за кукушко-воденскиот говор, обидувајќи се со тој свој труд да даде една заедничка претстава за целиот тој регион во низината што се простира од Воден до Кукуш. Потпирајќи се главно врз материјалите

собрани од К. Шапкарев и Г. Л'жев, дополнети со сопствен материјал собран од разни информатори, Мирчев дава една анализа на говорите на двата града оддалечени меѓу себе стотина километри.

Триесетина години подоцна се појавува трудот на Г. П. Христов за кукушко-дојранскиот говор, во кој се контрастирани карактеристиките на двата говора главно на фонетски план. За карактеристиките на говорите од ова подрачје пишувале и Д. Иванов и Л. Милетич (за гевгелискиот говор), а В. Думев во 1943 г. објавува поголема студија за воденскиот говор. М. Томчева го опишува акцентскиот систем на мегленскиот и на воденскиот говор, а М. Ивковиќ го опишува акцентскиот систем на долновардарските говори заедно.

Посебна важност за проучувањето на долновардарските говори има студијата за Кулакиското евангелие од француските научници А. Вајан и А. Мазон. Анализирајќи го овој евангелски текст пишувачите со грчко писмо, Вајан и Мазон прават исцрпна анализа на сите појави во текстот. Нивната анализа и денес останува актуелна за сите проучувачи на долновардарските говори.

Врз основа на народните приказни собрани од С. Верковиќ, во најголем дел од Солунско и Серско, а делумно и од Еницевардарско, славистите П. Лавров и Ј. Поливка објавуваат книга во издание на Чешката академија на науките и уметностите со придружна студија во која е содржан опис на говорот. Врз основа на Верковиќевите материјали С. Романски ја напишал својата студија за долновардарските говори во која е опфатен и еницевардарскиот говор, иако не е посебно издвоен.

Во втората половина на XX век извршени се повеќе истражувања, главно во областа на фонологијата и на акцентологијата (Блаже Конески и Божидар Видоески, Ј. Иванов и други автори). Исто така, изработени се и објавени одделни магистерски и докторски трудови за дојранскиот говор и за кукушкиот говор од Коста Пеев, магистерските дисертации за мегленскиот говор од Стојка Бојковска и за кајларскиот говор од Васил Дрвошанов, како и докторската дисертација за еницевардарскиот говор на Максим Каранфиловски. На тој начин заокружена е една целина со описи на карактеристиките на овие говори.

На почетокот на XXI век, поточно во 2006 г., во издание на **Lincom Europa** од Минхен, Германија издадена е монографијата на

Евангелија Адаму на француски јазик под наслов „*Le nashta*“ со поднаслов *Description d'un parler slave de Grèce en voie de disparition* (Опис на еден словенски говор во Грција, кој е на пат кон исчезнување). Книгата е објавена во рамките на едицијата **Languages of the World/Materials** под број 456. Материјалот за анализа е собиран главно од стари луѓе жители на селото **Лити**, со постаро име **Ајваити**, односно **Ајватово**. Во воведниот дел авторката пишува дека вршела анкетање и во **Сухо (Sohos)** и во **Гуменца (Goumenissa)**. Адаму пишува дека својата работа со анкетање на дваесетина постари жители од споменатите места ја започнала во 2002 г. Анкетираниите жители се родени меѓу 1913 и 1949 г.

Авторката Евангелија Адаму во воведниот дел на 11 стр. кратко ја опишува актуелната и историската ситуација во дадениот регион и дава краток преглед на досегашните дијалектолошки истражувања на споменатиот регион. Авторката смета дека тешко може да се разликува овој говор од современиот бугарски јазик и од стандардниот македонски јазик, па затоа таа се определила за именување што им е својствено на жителите од овие краишта, кои својот говор го нарекуваат едноставно – „**нашта**“. Авторката на истото место дообјаснува дека општа појава кај словенското („славофонското“) население во Грција е својот говор да го карактеризираат како локален и да го именуваат со поимите: *тукашно*, *нашта*, *сохина* (од Сухо – Сохос), *допка* (гр. локален, овдешен).

Описот на говорот е даден во продолжение, од стр. 12 до стр. 104, и на крајот се дадени уште пет страници со библиографија. Даден е комплетен, иако не многу опширен опис на фонолошките, морфолошките и на синтаксичките особености на говорот, краток преглед на лексиката и два текста во вид на реченици со граматички објаснувања и превод на француски јазик. Вкупното времетраење на снимениот материјал даден на ваков начин, изнесува пет минути. Материјалот е снимен во 2004 г. од маж роден во 1925 г.

Фонолошкиот опис содржи дескрипција на вокалниот и на консонантскиот систем, како и на прозодијата. Вокалниот систем на овој говор, според авторката, не се разликува од описите на соседните говори дадени од другите автори што го истражувале овој регион во текот на XIX и XX век. Говорот на „нашта“ (Ајватово) има шесточлен вокален систем во акцентираниа позиција, кој во неакцен-

тирана иницијална и интерна позиција се сведува на три фонеме (**и, а, у**) како и во другите долновардарски и јужни македонски говори. Интересно е дека, според Адаму, шесточлениот вокален систем се задржува и во неакцентирана финална позиција. Тоа може да се толкува како специфика на овој говор во однос на другите долновардарски говори. Истото се однесува и на појавата на фонемата /**ǎ**/ во неакцентирана позиција.

Во консонатскиот систем на Ајватово (Лити) авторката Адаму наведува 18 фонеме: /**п, б, т, д, к, г, ф, в, с, з, ш, ж, м, н, ј, р, л, х**/. Авторката смета дека /**ц, ч и џ**/ се составени од комбинација на две фонеме од кои првата е /**т**/, а втората соодветно /**с, ш**/ (**т** + **с**/ или **ш**/), односно /**д**/ + /**ж**/. Во инвентарот на фонемите кај Адаму отсутствуют фонемите /**к, г, с**/, како и меките /**л', н'**/, фонеме што се присутни во соседните долновардарски говори. Во овој случај можно е да се работи за нивно неразликување од страна на авторката, со оглед на нивното присуство во соседните говори или за нова ситуација во говорот.

Авторката Е. Адаму пишува дека во 96% од корпусот на Ајватово (Лити) акцентот се наоѓа на пенултима и мошне ретко на антепенултима. Во определен број случаи се појавува и акцент на финалниот отворен слог: **каџа, идно, схол'о** и други лексеми главно од грчко и турско потекло. Како важна карактеристика на овој говор Адаму ја наведува дистинктивната улога на акцентот во поглед на глаголите во сегашно и во минато време и при опозицијата перфектив : имперфектив во рамките на минатото време (**руџахме : ручаџме**). Адаму смета дека говорот на Ајватово е во фаза на трансформација од систем на фиксиран акцент во систем на разноместен акцент со дистинктивна функција.

Морфологијата на „**нашта**“ (Ајватово), според описот даден од Адаму, не се разликува од морфологијата на соседните и на другите долновардарски говори. Говорот разликува три рода кај именките и кај сите други видови зборови што разликуваат род и тие во основа покажуваат иста слика како кај другите долновардарски говори. Определените форми на именките добиваат само една форма на постпозитивен член на **-т**. Од падежните остатоци регистрирани се само вокативни форми за женски род на **-о (бабо)** и за машки род на **-е (Горџе)**. Општо земено, морфологијата на имен-

ските зборови во „нашта“ не покажува некои разлики во однос на другите соседни солунски и долновардарски говори.

Глаголскиот систем покажува присуство на три глаголски групи, кои завршуваат на *-а*, *-е* и *-и*. Во поглед на наставките нема разлики со соседните говори, т.е. се употребуваат познатите наставки за сегашно време: *-м*, *-ш*, *-ѓ*, *-ме*, *-те*, *-т*. Системот на глаголските времиња е ист како и кај соседните говори, а регистрирана е и употребата на „*има*“ формите. Глаголот *има* во говорот на Ајватово се употребува како *јима*: *ји́мам купе́но*, *ји́мах купе́но* итн.

Краткиот синтаксички опис на говорот на Ајватово (Лити) што го дава Е. Адаму не покажува ништо поразлично од познатите синтаксички описи на говорите северно од Солун направени од Облак, Малецки и од другите истражувачи на овие и на соседните долновардарски говори.

На крајот има неколку кратки текстови, кои се дадени реченица по реченица со превод на француски јазик, по што следува мал попис на лексички единици исто така со превод на француски јазик. Лексиката е дадена во 22 тематски единици и содржи вкупно околу 600 лексеми.

Библиографијата содржи литература од автори што пишувале најмногу на француски јазик, а потоа и на англиски, бугарски, германски, грчки, руски и на македонски јазик. Од македонските автори во библиографијата застапени се Петар Атанасов, Марјан Марковиќ, Олга Мишеска-Томиќ и Зузана Тополињска. Од споменатите автори во библиографијата може да се извлече податокот дека покрај Е. Адаму, која е спомената со уште четири свои дијалектолошки труда објавени на француски јазик во периодот од 2004 до 2006 г., со свои дијалектолошки анализи на македонските говори во северниот дел на Грција се појавуваат уште и Г. Дретас (на француски јазик), Ф. Малигудис (на француски и на германски јазик) и други грчки автори.

Трудот на Евангелија Адаму објавен во првата деценија на XXI век врз основа на материјал собиран само неколку години порано, претставува значајно сведоштво за јазикот и, воопшто, за егзистенцијата на македонското словенско население во северната околина на Солун. Тоа е доказ за живоста на еден говор практично еден век по Букурешкиот мир и настаните што следувале. Адаму не

го определува говорот на Ајватово (Лити) како македонски, но во својот текст таа покажува дека нема никакви предрасуди во поглед на современиот македонски јазик и сосема слободно го употребува терминот стандарден македонски јазик при споредбите на јазичните карактеристики на Ајватово со јазичните појави во бугарскиот и во македонскиот јазик. Споредбата на говорот на Ајватово (Лити) што ја прави Адаму со резултатите од досегашните истражувања на говорите блиски до овој говор, во основа ги потврдуваат познатите јазични карактеристики на говорите на кои им припаѓа или им е соседен проучуваниот говор. На тој начин се заокружува, практично, едно речиси двовековно истражување и опишување на солунските и на другите долновардарски говори. Радува и фактот што свој придонес кон проучувањето на македонските дијалекти даваат и грчки лингвисти. Останува да се надеваме дека проучувањата на овие говори ќе продолжат и во иднина и дека ќе ги спасат од заборава оние говори што се загрозени, но, во исто време, ќе бидат и поттик за натамошно живеење секаде каде што барем малку има надеж за тоа.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Adamou 2006 – Evangelia Adamou, *Le nashta*, Lincom Europa, Muenchen 2006.
2. Oblak 1896 – Vatroslav Oblak, *Macedonische Studien*, Wien 1896.
3. Облак 1994 – Ватрослав Облак, Македонски студии, Љубљана 1994.
4. Иванов 1932 – Д. Иванов, *Гевгелискиятъ говоръ*, София 1932.
5. Каранфиловски 2013 – Максим Каранфиловски, *Еницевардарскиоѝ говор*, Скопје 2013.
6. Mazon, Vaillant 1938 – A. Mazon et A. Vaillant, *L'évangélique de Kulakia, un parler slave du Bas-Vardar*, Bibliothèque d'études balkaniques, VI, Paris 1938.
7. Lavrov, Polivka 1932 – P. Lavrov a J. Polivka, *Lidové povídky jihomakedonské z rukopisu St. Verkovičových*. Praha 1932.
8. Пеев 1979 – Коста Пеев, *Дојранскиоѝ говор*, Македонистика 2, Скопје 1979.
9. Пеев 1987 – Коста Пеев, *Кукушкиоѝ говор*, „Студентски збор“, Скопје 1987

10. Бојковска 1981 – Стојка Бојковска, *Меџленскиоѝ ѓовор*, магистерски труд, Скопје 1981
11. Małeckі 1934 – M. Małeckі, Dwie gwary macedońskie (Suche i Wysoka w Soluńskim), I Texty, Kraków 1934, s. 90, II Słownik, Kraków 1936, s. 135.
12. Голомб 1960 – З. Голомб, Два македонски говора (на Сухо и Висока во Солунско), МЈ XI–XII, 1960/61, кн. 1–2, стр. 113–182; XIII–XIV, 1962/63, кн. 1–2, стр. 173–276.
13. Мирчев 1901 – Д. Мирчев, **Бџлџки** по Кукушко-воденскиа говорџ, СбНУК, XVIII, Софија 1901, стр. 426–470.
14. Христов 1936 – Г. П. Христов, По-забележителни особености на кукушко-дойранскиа говорџ, МакПр. X, Софија 1936, кн. 1–2, стр. 103–118.
15. Милетич 1932 – Л. Милетич, Кџмџ особеностите на гевгелискиа говорџ, Мак Пр.VIII, Софија 1932, кн. 2, стр. 51–72.
16. Думев 1943 – В. Думев, Воденскиаџ говорџ, Мак. Пр. XIII, Софија 1943, кн. 3, стр. 8–42, кн. 4, стр. 26–88.
17. Томчева 1946 – М. Д. Томчева, Ударението в Воденско-мџгленскиа говор, Мак, мислџ кн. 9–10. г. I, Софија 1946, стр. 404.
18. Ивковиќ 1921 – М. Ивковиќ, Акцентски системи српско-македонских говора, ЈФ II 1921, књ. 3–4, стр. 254–271, IV, Белград 1924, стр. 46–71.

Катерина ТОДОРСКА

ПОЛОЖБАТА НА МАКЕДОНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ВО АЛБАНИЈА (1912–1916)

Времето на големите политички, економски, социјални и др. превирања од почетокот на XX век во балканските владенија на Османската Империја постојано се збогатувало со нови, некогаш погубни, некогаш пресвртни, но секогаш немирни настани. Во балкански констелации на настаните учествувале, посредно или непосредно, сите држави.

Имајќи го предвид фактот дека сите балкански држави имале свој патрон во некоја од големите европски сили, јасно е и тоа дека интересот за Балканот бил мултиплициран. Од друга страна, сè почестите и бројни проблеми на Османската Империја им давале уште поголем порив на големите сили за борба за превласт врз нејзините владенија, а со тоа и за зголемување на сферите на интерес на секоја од нив. Од друга страна, тоа бил период кога „пред албанскиот, како и пред македонскиот народ... се отворила перспективата за национално ослободување. Но, економските богатства и стратегиските вредности на Албанија и на Македонија, во срцевината на Балканот и крај трите мориња: Јадранското, Јонското и Егејот, ги мотивира тогашните големи сили (Русија, Англија, Австрија, Италија и др.) за претензии кон овие подрачја. Кон тие претензии за доминација на Балканот по истерувањето на ‘Источниот болен’ (Оттоманската Империја), во почетокот на XX век се приклучуваат Србија, Грција и Бугарија, под покровителство на некоја од големите сили“¹.

¹ Будимовски К. Драгољуб, Македонците во Албанија, Скопје 1983, 45.

Ваквите аспирации неминовно го претскажувале балканското крвавење, кое потоа прераснало во светско. Но, во периодот на Балканските војни, големиот интерес на Австро-Унгарија за заштита на сопствената интересна сфера, нова албанска држава, ја поттикнал на интензивна дипломатска кампања за создавање на самостојна албанска држава. Кон нејзиниот интерес се придужила и Италија, која, исто така, имала нескриени апетити кон албанската територија. Моќта на австроунгарската надворешна политика вродила плод, а како резултат на тоа на 28 ноември 1912 год. била прогласена независната албанска држава. Притоа, дел од македонското население паднало во границите на новосоздадената држава. Сепак, во првите години од постоењето на новата творба границите биле порозни, а Македонците што имале ниви во соседната држава преминувале со специјални дозволи за да ги обработува. „Токму затоа познавањето на Македонија нераскинливо е поврзано со изучувањето на Албанија, на миграцијата од Албанија кон Македонија, пред сè и затоа што населението на Македонија и на Албанија, кое на одредени реони било измешано (пред сè, на граничните) се наоѓало во разнообразни економски, културни и битови заемни односи“². Според процентуалното разделување на македонската територија во 1913 год., „Албанија ги добила реоните на Голо Брдо и Преспа, што било околу 1% од територијата на Македонија“³.

Иако создавањето на албанската држава било официјализирано и на меѓународната конференција во Лондон од 1913 година, гранични проблеми се појавиле на неколку места. Македонското население во таа 1913 година, со Букурешкиот договор, ја доживело својата најголема трагедија. Со делењето на македонската земја меѓу соседните држави било, буквално, распарчено етничкото ткиво на македонскиот народ. Но, за тоа немало кој да се загрижи, бидејќи моментот бил таков што основната грижа на Европјаните била да зграбат што е можно повеќе во своја полза, директно или преку држави-пулени, од балканското наследство на Османлиите. Со крајот на Првата светска војна и со големата историска неправда што ја извршила Европа врз македонската територија и народ, со вери-

² Драгољуб К. Будимовски, Македонците во Албанија..., 44.

³ Александар Литовски, Соработка на националноослободителните движења од вардарскиот, егејскиот и пиринскиот дел на Македонија во Втората светска војна (1941–1944), Битола 2012, 15.

фицирање на нивното распарчување и припојување кон четирите соседни држави, Мала Преспа припаднала под грчката држава.

Кога стапнале Грците на тие простори, веднаш означиле граничен појас и бил отворен премин во месноста Саботина⁴. Преминувањето на луѓето од Мала Преспа во градот Ресен и во околните села не било дозволено, а имало апсолутна забрана за влез на територијата под грчка власт. Преминувањето било на диво преку месноста Клепеш и Галичица. Грците изградиле и неколку караули, како во Саботина, Туминец, Глобочани, Пустец и др. Во Глобочани караулата била изградена над селото, на месноста што се вика Филакето (гр. филаки – стража)⁵. Грците не означиле граничен појас спрема албанските територии, бидејќи се надевале дека ќе им се реализира желбата за заземање на Северен Епир (Вориос Епирос), кој, пак, ѝ бил доделен на Албанија. „Единствено над селото Леска, кај нивата на Адема, имало стража. Преминувањето било апсолутно забрането, се преминувало само на диво, преку Сува Гора и Галичица, за во албанските градови како Билиште, Корча, Поградец и др. И Грците не основале месна администрација. Формата на владеење по селата била преку коцобашијата (кметот), кој по грчки се нарекува просдрос“⁶.

Меѓутоа, со новата граница се појавило незадоволство кај македонското православно население. Соседните држави, увидувачки ја можноста за успех на својата политика за продор сред македонското население во селата „од онаа страна на границата“, во акција пуштиле бројни емисари, инспектори, научници и др. лица. Секој од нив имал задача во Албанија да „открие“ што е можно поголем број „Срби“ или „Бугари“.

Така, за Трајчев се поставува „...прашањето што сториле нашите меродавни кругови – Св. синод и Министерството за надворешни работи за прибирањето на тоа паство – откинато од зла судбина од целокупна Македонија, под егзархиско водство, или чекаме и тука да бидат побрзи Грците и Србите. Потребно е час поскоро да

⁴ Гуре Дума, Мала Преспа, Скопје 2007, 24–27.

⁵ И денес месноста се вика Филакето, иако нема остатоци од грчката караула.

⁶ Во 1924 година меѓу Албанија и Грција доаѓа до спогодба за корекции на нивната граница, по што селата од Мала Преспа влегле во албанската територија.

се назначи еден епископ за Албанија, кој ќе го прибере стадото на бугарската црква, тие чисти Бугари, и да се испратат учители за сите поголеми села⁷.

Затоа, пак, официјалната српска политика го третираше словенското население во пограничните области со години како српско. Сакајќи да ја официјализира таквата своја политика „...врз основа на чл. 35 од Законот за народните училишта, објавува конкурс за пополнување на празните и привремено пополнетите учителски места во селата и тоа:

– Голобрдска околија

...

– Горнодебарска околија⁸.

Следејќи ја таквата политика, Миленко Филиповиќ во Голо Брдо видел српски предел и констатирал дека „Голо Брдо и под Турците долго го чувало српскиот и христијански карактер и во тоа добро се држело дури и кога биле обезсрбени краиштата на запад и на север од него“⁹.

Во функција на вистината, Стерјо Спасе запишал: „Значи, јас и моето семејство само по крв сме Македонци, но душата – ако постои таа и ако можеме така да се изразиме – значи, душата и интелектот ни се албански. Првин јас, а потоа и другите членови на семејството сме негувани и сме израснале среде албанска култура, со албанскиот јазик, во албански амбиент, исто како и вистинските и најдобри Албанци, но без да го забораваме мајчиниот јазик – македонскиот. Тука, драго внуче, се скрие втората причина поради која сум возбуден; ќе имам можност да го видам материјалното и духовно богатство на нашите браќа, на македонскиот народ, кој со векови биел битка со непријателот, исто како и албанскиот народ, но временските околности предолго го задржале под ропство, при што му е негиран јазикот, културата и самата егзистенција. Разни

⁷ Георги Трайчевъ, бивш екзархийски училищен инспекторъ, Български села въ Албания, Пиринъ – Македоно-одрински листъ, брой 20, София, 24 февруари 1924 год., 1.

⁸ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Додатак броју 89 од 21 априла 1921 год.

⁹ Д-р Миленко С. Филиповиќ, Голо Брдо. Белешке о насељима, пореклу становништва, народном животу и обичајима. Са 1 картом и 8 слика у тексту, Скопје 1940, 18.

беа непријателите, кои поддржани од големите сили ја преземаа улогата на поробувачи, како што беа Турците, српско-грчките и бугарските шовинисти¹⁰.

И покрај интензивната работа на пропагандистите, за чувството на населението говори и фактот што во време на Илинденското востание целата машка сила од оваа област била вооружена и подготвена за борба кога во Мала Преспа дејствувала и четата на Трпо Василов од Горица, во која се борел и Пандо Гориченецот. Оваа чета многупати ги напаѓала османлиските заптии. Во Мала Преспа имало четири османлиски кули: една во месноста Саботина, друга блиску до село Глобочани, трета на месноста Бигла и четврта во селото Леска. Османлиските војници, кои чувале во овие кули, му нанесувале големо зло на населението, бидејќи секој селанец при одењето на пазар требал да даде пари или нешто од стоката што ја носел за продавање¹¹.

Кога започнала Балканската војна во 1912 г. и кога почнала да се повлекува османлиската армија, многу башибозук преминал низ селата на Мала Преспа. Тие ограбиле сè што се наоѓало пред нив, силувале многу жени, а правеле и други злодела. Српската војска ги протерала Османлиите, кои се стационирале во селата на Мала Преспа додека српската војска ги позиционирала топовите на Клепеш, Пречна Планина. Иако српските сили пукале со топовите, сепак не успеале да стигнат до османлиските војски, бидејќи ѓулињата паѓале во вода. Увидувајќи го проблемот, Србите на јуруш ја протерале османлиската војска до реката Девол и се сретнале со грчката војска, која марширала кон градот Корча. Србите биле благонаклонети во однос на населението од Мала Преспа¹², каде што,

¹⁰ Стерјо Спасе, Писма за мојот внук Ариан во Тирана испратени од Македонија и Косово, 13 март – 13 април 1975 година, Скопје 1995, 14.

¹¹ Во врска со зулумите на османлиските војници, се прикажувало дека некогаш поминал во контрола некој османски генерал во кулите и кога видел големи количини од разни производи како месо, сирење, урда, маст, јајца и др., сето земено од селаните, рекол: „Ах, поарно е да бидеш чауш (десетар) на Бигла, отколку генерал во Стамбол“. Гуре Дума, Мала Преспа..., 20.

¹² Еве неколку примери: „Некојси бег од Свезда му се пожалил на командирот на српската војска дека некои селани му ја сечеле планината. Добро, му рекол тој, да појдиме на лице место и да видиме каде е сечена планината. Командирот, беготи селаните отишле на местото. Бегот се кокорел како петел, а селаните биле преплашени до смрт мислејќи дека командирот ќе ги убие. Кажи

иако престојувале подолг период, не определиле граничен појас ниту, пак, ставиле месна администрација. Сепак, заради сигурност, една команда со војници сместиле во Долна Горица, а друга во селото Свезда. На мостот од реката Девол стоела стража, а друга патролирала од селото Свезда до мостот на реката¹³. Движењето на населението било слободно во градот Корча и во другите градови.

Во екот на Првата светска војна 1915 г., Мала Преспа била прегазена од нови војски. Имено, веднаш по повлекувањето на Османлиите пристигнала српската војска, за по неа да се појави бугарската, а по неа и француската војска.

Војната била веќе длабоко навлезена во својата трета година, кога еден ден, „... кон крајот на 1916 година, во Горица пристигнало ‘едно чудо војска’. Војниците кои дошле со многу камиони што влечеле огромни топови покриени со церада, застанале на главниот пат Ресен – Корча, непосредно до езерото и селото. По некој ден дошла и некоја коњичка единица. По распрашувањето Горичани разбрале дека тоа се ‘Врнцизи’. Најголем дел од населението, особено жените и децата, но и мажите кои не биле одени на печалба, немале појма каде е таа ‘Врнција’. Ама, имало и такви кои знаеле дека тоа е ‘најголемата држава во Европа’. Меѓу француските војници имало и повеќе Арапи од француските колонии во Африка. Е,

ми, вели командирот, каде е твоето место. Па, ја, гледај, му рекол бегот, на лево, на десно напред, до каде ти гледаат очите, сè е мое. Тогаш командирот ја фатил главата и извикал: Како бре господине, толку широко место нема ни крал Петар. Од каде ти е тоа место, бегај оти сместа ќе те стрелам. Бегот преплашен избегал, а командирот им рекол на селаните да сечат дрва колку што можат.

Друг случај.

Малик-бег купил нова фабрика за мелење жито од Солун. Ја изградил кај Клукот во село Долна Горица. По изградбата фатило војна и Србите стигнале до Мала Преспа. Селаните ги кренале чеканите и почнале да ја рушат фабриката. Во тој момент дошол некојси српски командир и ги прашал: Што правите, а селаните му одговориле: Еве ја рушиме фабриката на бегот. А каде го мелите житото, прашал командирот. Во Свезда, му одговориле селаните. Па тогаш зошто ја рушите фабриката бидејќи таа сега е ваша и тука можите да го мелите житото, а не да одите толку далеку. Но беше доцна, фабриката веќе беше разрушена“. Гуре Дума, Мала Преспа..., 21–22.

¹³ На мостот на реката имаше натпис на српски јазик, кој гласеше: Србије завузе до ову реку Девол 1912 годину, а на друга камена плоча имаше натпис Бог чува Србије. Овие натписи постоеја сè до 1940 година, кога Грците го минираа мостот за време на Грчко-италијанската војна. Гуре Дума, Мала Преспа..., 22.

ама, тоа не го знаеле и оние ‘појке шетаните’ Горичани, па не можеле на другите да им објаснат од каде во ‘Вранџија’ Арапи!’¹⁴

Ваквото стационирање на француските војски во областа Корча било врз основа на „Протоколот од 10 октомври 1916 година, како билатерален документ, завршен во одредени историски околности, кој беше едно значително решение што ги исполнува целите на двете страни: воените цели за Французите, а политичките цели за Албанците. Врз основа на обостраните интереси, во 9-те точки на протоколот се одредија правата и задачите на страните-потписнички. Според протоколот, француската страна ветуваше дека ‘ќе ја брани’ автономната покраина на Корча во случај на надворешна агресија. Покраината за симбол ќе го има црвено-црното знаме на Скендербег. Во нејзината администрација ќе работат Албанци-службеници и за внатрешните прашања автономната ‘покраина’ ќе биде управувана од нив преку ‘Владиниот совет’. Јазик на администрацијата ќе биде албанскиот, додека во односите со француските органи, се разбира, ќе биде францускиот јазик. Од нејзина страна албанската страна нема да ја вознемири француската војска, па дури и ќе соработува со нив во војната против централните сили, австриски и бугарски, кои беа на албанска територија, со кои Французите беа во оружен конфликт. Оваа соработка беше санкционирана во содржината на Протоколот од 10 октомври, во VII точка, каде што стоеше дека албанската страна ќе прифати да се постават нејзините трупи под команда на францускиот командант на зоната на Корча, кога тој ќе смета дека е оправдано да се употребат овие трупи за неговите воени цели против евентуалниот непријател. Станува збор за употреба на полициските сили, на жандармеријата и на доброволечките сили, кои би се формирале за чување на внатрешниот ред на ‘автономната покраина’ на Корча“¹⁵.

Интересот што го покажало населението за новодојдените француски трупи бил голем, особено поради бројноста и новините што ги донеле тие во областа.

„Војската се распослала на ледините меѓу селото и патот (‘цадето’) и почнале да градат касарни. Подоцна се видело дека

¹⁴ Милан Наумов, Стојан Стојанов, Последното биење на Горичката камбана, Кавадарци 2003, 91.

¹⁵ Muin Çami. “Ushtaraket franceze ne Korçe mbeshtetes te aspiratave kombetare te popullsisë (1916–1924)”. Studime Historike, 1–2 (2002): 61.

градбите биле болница и амбуланта, но имало и објекти за сместување на војската, како и кујна. Некои од офицерите побарале да се сместат во селото. Трифун Павлов ми раскажа дека еден офицер и еден војник (кој му бил ‘посилни’), седеле кај нив ‘во одајчето’. Веројатно вакви ‘потстанари’ имало уште.

По стационарањето на војската, со коњи се разнесувале топоите на соодветни позиции од каде што започнале ‘да врлает и да ги биет Германците и Вогарите’. Непрекинато во следната година се слушале топовски канонади¹⁶.

Втората деценија на 20 век во пределите на Мала Преспа и Голо Брдо донела новини и во однос на образованието на децата од овие предели. За тоа показател било и тоа што во 1913 година, по повлекувањето на Османлиите, во село Глобочани се изградило модерно училиште, а материјалите за изградба на училиштето биле донесени од напуштената османлиската кула што била во селото¹⁷.

Покрај другото, македонското население и „Врничаните биле и се љубители на образованието. Тие од древните времиња се труделе да се стекнат со образование. Во годините пред Првата светска војна го отвориле нивното училиште на македонски јазик. Учител бил Софрен Чолаку (Чолак), се викаше така затоа што беше со една рака, а на вистинското презиме не се сеќавам. Наставата се одвиваше во црква. Првите ученици во ова училиште беа: Силко Марку, Постол Друшку, Пандил Бога, Борис Никола, Доне Никола, Торпе и Тасе Нина и др. Учителот Софрен беше од Галичник, големо село во околицата на Дебар, над бањите на Косоврасти (Лазарополе). Во времето кога ескалираа борбите во Првата светска војна, училиштето се затвори¹⁸.

Во такви услови, постојано под притисок на воени дејства, се одвивал животот на Македонците на албанска територија. Притоа, „борбата“ за докажување на нивното национално чувство од страна на балканските народи продолжувала со несмален интензитет, со цел тоа што било пропуштено во Букурешт да се исправи по завр-

¹⁶ Милан Наумов, Стојан Стојанов, Последното биење на..., 91.

¹⁷ Таа зграда постои и ден-денес, но наместо да биде музеј, претворена е во плевна од некои селани во селото. Гуре Дума, Мала Преспа..., 67.

¹⁸ Павли Никола, Врница. Приредил Јордан Поп-Атанасов. Превод од албански на македонски јазик Маноил Богдановски, Скопје 2012, 113.

шувањето на Првата светска војна. Но, македонското население, кое во оваа војна било растргнато и мобилизирано по теркот на Балканските војни, верувало дека е оваа војна онаа последната за остварување на неговото право да живее во сопствена држава. На таква разрешница по војната се надевало и македонското население што живеело во албанските делови на Преспа, Голо Брдо, Поле и Гора.

Максим МАКАРЦЕВ

(Москва)

СЛОВЕНИТЕ ВО БОБОШТИЦА ВО НЕЗАВИСНАТА АЛБАНСКА ДРЖАВА МЕЃУ ДВЕТЕ СВЕТСКИ ВОЈНИ

Букурешкиот мир ги определи не само границите на Кралството Србија туку, во иднина, и границите на современа Република Македонија (која целосно влегува во српската држава во тоа време), како и судбината на териториите што, според културата и јазикот, му припаѓале на ова наследство, но останале надвор од политичките граници на Кралството Србија.

Разликите во условите на едните и на другите територии, кои се создале со воведувањето на границите, се продлабочувале со текот на времето. С. Бобоштица (Корчанско, сегашна југозападна Албанија) е меѓу селата што остануваат во Албанија. Почетокот на повеќето процеси што го промениле етничкиот, но и јазичниот облик на Бобоштица, е веднаш по Букурешкиот мировен договор и во двете децении меѓу светските војни. Иако во почетокот на векот селото е речиси целосно словенско по јазик и по култура¹, по сто години наоѓаме не повеќе од шестмина што сè уште го зборуваат јазикот, сите над 70 години. Староседелци во селото се 42 семејства, но повеќето веќе зборуваат само албански. Според пресметката на Сотир Дамко, во блискиот град Корча живеат 224 семејства-преселеници од Бобоштица, во Тирана – 50, во Драч – 15, во Елбасан – 10, но никој од нив не зборува на дијалектот (Dhamko 2010: 156). Пове-

¹ Со значително грчко културно влијание, а не се исклучува и влашкиот суперстрат, кој го откриваме во лексиката и во некои фамилијарни имиња на жителите на селото.

ќето жители на селото се Власи, кои тука се доселувале во текот на XX век, и тие се 136 семејства (Idem, поподробно види подолу). Друштвата на иселениците од Бобоштица, мошне активни во почетокот на XX век, сè до Втората светска војна, се затвораат во врска со губењето на идентитетот на своите членови, а и со губењето на врската меѓу нив и селото, кое веќе има изменет јазичен и културен статус.

Основниот извор што ќе го користам е „живата историја“ на селото, која стигнала до нас по пат на усно предавање, но, исто така, ќе ги цитирам и белешките на Сотир Дамко, локален патриот, претседател на локалното друштво „Кајнас“, кој подготви свеска со материјали за своето село. Тоа што сакам да го покажам е улогата на високото образование за олеснување на внатрешната и на надворешната миграција на бобоштенците, а исто така, сакам да ги опишам и почетоците на влашката миграција во селото. Притоа, би сакал да дадам осврт и на социјалните процеси што се случуваат во тоа време во селото и во реонот. Затоа, структурата на статијата не е хронолошки подредена, туку ќе се разгледаат наведените појави една по друга.

1. Друштвата

Традицијата на друштвата во селото има корени уште од 1725 г., кога според кодиците на Корчанската митрополија група бобоштенци се собрале да даруваат материјали за изградба на училиште во селото (Dhamko 2010: 91). Целта на друштвата почесто била материјална помош за изградба на важни објекти во селото. Прашањето за нивната дејност е тесно поврзано со миграциите на бобоштенците. Обично, бобоштенците патувале во Бугарија, Романија, САД и во други држави, каде што заработувале пари и се обединувале за да ги испратат во Бобоштица. Освен тоа, друштвата играле важна улога во обединувањето на бобоштенците во странство, во нивниот контакт меѓу себе и со селото. Активностите на друштвата во туѓина многу се зголемиле на крајот на XIX век, затоа што тогаш почнува миграцијата заедно со семејствата и преселениците трајно се иселуваат во странство. Дека е овој процес релативно нов, покажува следново сведоштво од белешките на Иљо Кунешка: «Vo osamnajseti vjèk mnogo ludi ot Boboshtica otidoje vo Vllashko (vo Rumania) za da rabote toko ne trebjeshe da zeme i familjete çunçi taka

zha se rasifjëshe <sic> selloto. Toko boboshjënino Joanis Simeon Gjerazi pobjënja so svata familja. Koga soj çovek pobjënja sosve familja, sveto selo se sobraje vo çarkvata i tamo go zakallnaje. Koga Joanis razbira shço go imjëje zakallnato, toj imjësh <sic> qarosano mnogo pare, pushç <sic> ototenash pare za da se stori most vo golemata rjëska, vo pato shço odi za vo Korça. Mosto ponapre bjëshe ot drjëvo. Sika se stori mosto shço esti eshçe denes. Seljënite se sobraje opet vo çarkva, i tamo liturisahe i mu tarnaje zakallnatjeto. Po opozde, sve soj çovek, Joanis Simeon Gjerazi dade pjët stotini lire fllorin za da se kúpi selloto ot Sulltano» (Steinke, Ylli 2007: 350–351).

Изгледа дека во заколнувањето и укинувањето на клетвата по жртвувањето на парите, самите пари, иако играат важна улога, не ги објаснуваат сите мотиви. Претпоставувам дека може да се каже дека во претставите на бобоштенците врската меѓу општината и мигрантот, кој нема намера да се врати, не мора да се прекине, а праќањето пари е само начин на учество на човекот во животот на општината. Праќањето пари го засилува статусот на човекот како член на општината, затоа што загубата на еден човек ја загрозува целата општина. Како што покажува историјата на селото во втората половина на XX век, масовната работна миграција може да ја уништи општината само за неколку децении.

Секако, поддршката од општините продолжува речиси во текот на целиот XX век, а за периодот што нè интересира се посебно важни друштвата «Shoqëria Boboshtare» („Бобоштенското друштво“), основано во Букурешт во 1882, и «Lulëzimi» („Расцут“), основано во 1905 во САД, кои имале цел парична помош за селото. Букурешкото друштво во 1930-тите години финансира изградба на мостот над реката, која го дели стариот дел на селото на два помали дела (Dhamko 2010: 91–92).

2. Религијата во селото

Интересен е статусот на локалниот говор во црквата. Сите жители на селото се православни. Бобоштенците велат дека никогаш не му дозволиле на никој муслиман да се всели во селото. Во XIX век службата во Бобоштица се водела на грчки. Во времето на бугарско-грчката црковна противставеност, селото ѝ припаѓало на Патријаршијата. Се споменува дека на крајот на XIX век свештеникот Теодор Кочов превел некои службени книги на локалниот

дијалект и служел користејќи ги. «*Sos Popo shço bje togas, Theodhar Koçov (Ikonomo) so Dhaskallo Dhimitri Canco i so Dhaskallo Dhimitri Verdhov prevarnaje evangjeljeto i psallvanjeto vo jëzik sllavsqi za da razbere luditi shço se vëli vo psallvanjeto, i togas qinisaje da psallve vo jëziko sllavsqi*» (Steinke, Ylli 2007: 353). По неговата смрт службата повторно почнала да се одвива на грчки сè до 1922 година, кога се вовел албанскиот јазик. Некои проповеди и преводи на Евангелието од Теодор Кочов и неколку други непознати лица се објавени во книгата на Мазон (Mazon 1936: 114–144). Според спомените на живите говорители на дијалектот, во 1930-тите и во 1940-тите проповедите во црквата сè уште биле *na bulgarski* (запис од 2010 г., инф. род. во 1937 г., ж.), иако самата служба и читањето на Евангелието биле на албански. Во време на Велигден се пеело „Христос воскрес“ на црковнословенски.

Со укинувањето на црквата за време на социјализмот, во Албанија биле укинати и проповедите на локалниот дијалект, а кога црквите биле отворени, во почетокот на 90-тите години, поголемиот дел од населението веќе не го разбираше словенскиот дијалект. За време на социјализмот, кога религијата била забранета (по 1967 г.), црквите биле затворени и се користеле како технички простори. Некои од жителите во време на поголеми црковни празници (Голема Богородица, Велигден, Божиќ) доаѓале кај црквите и пееле по неколку црковни песни за да го прослават празникот (запис од 2011 г., инф. род. во 1935 г., м.). Се молеле и на албански и на грчки, не само кај затворените цркви туку и дома.

По демократските промени во Албанија, Сотир Бамбули, жител на Бобоштица, организирал отворање на првата православна црква во посттоталитарна Албанија (црквата „Св. Марија“ во Бобоштица, на 15 август 1990 г.). На 6 јануари 1991 г. во Корча се организира друштвото *Mbajtësit e Kryqit* („Носачи на Крстот“), чиј секретар станува Сотир. Членовите на друштвото патувале по албанските села и градови, создавале парохии и отворале цркви. На 17 март истата година во Корча се одржа основачко собрание на возродената Албанска православна црква, на кое Сотир беше избран за претседател на одборот. Потоа патува за Костур на преговори за да се дозволи на албански кандидати да се обучат за свештеници во месната семинарија. Потоа ја предводи делегацијата на Албанската православна црква во Атина, која бара човек достоин да ја оглави.

Откако добиваат согласност од митрополитот Анастасиос (Јанулатос), патуваат за Истанбул на преговори со Вселенскиот патријарх за канонскиот статус на новосоздадената црква. Епископот Анастасиос е испратен во Албанија првично како патријаршки егзарх, а потоа и како оглавител на автокефалната Албанска православна Црква. Сотир потоа се пензионира и сега живее во својата куќа во Бобоштица.

3. Образованието

Како што добро се знае, кога Французите ја преземаат Корча на 29 ноември 1916 година, на овие земји тие формираат Автономна Република Корча под свој воен протекторат, со Темистокл Г'рмени како „префект на полицијата“. Иако остануваат на оваа територија помалку од четири години, трагите на нивниот престој се исклучително важни за целиот регион и, особено, за Бобоштица.

Најважното, кое многу повлијаело врз Бобоштица, е политиката на Французите во областа на образованието. Иако во селото немало Грци, во него дејствувало училиште во кое се учело на грчки. Француската влада за четири години отворила повеќе од 200 албански школи во регионот, а грчките биле затворени. Во селото грчкото училиште било затворено, а албанско се отворило во 1917, кое работи и до денес, но сега е само основно. Во училиштето никогаш немало настава на бугарски, македонски или на месен дијалект, туку само на албански.

Освен тоа, истата година Французите го отвораат Народниот лицеј во Корча, првата албанска институција за високо образование, отворена за сите без разлика на религијата. Лицејот станал мека за повеќето албански интелектуалци во тоа време и особено повлијаел врз Бобоштица. Бил отворен до 1939 г., а потоа се отворил по војната, но веќе ги немало истите наставници, а и учебниците, исто така, биле под големо влијание на официјалната идеологија. Од Бобоштица до Корча децата патувале пешки. По лицејот многу бобоштенци добиле високо образование во големи научни и универзитетски центри во Албанија и во Европа. Воопшто, односот на бобоштенците кон образованието го прави селото уникатно во регионот. Сотир Дамко дава листа со жителите на селото (повеќето се Словени или со словенско потекло) со високо образование – 43 луѓе, од кои само 18 добиле високо образование во Албанија, а 25 во

странство (во Бугарија, Германија, Полска, СССР, Романија, Франција и Чешка – Dhamko 2010). Од нив 13 станале асистенти и професори во високообразовни институции. Освен тоа, 27 добиле воено образование, од нив 6 во СССР. Уште 77 добиле средно специјално педагошко образование (во колеж во Корча) и многу од нив работеле како наставници во градовите и селата во регионот. Еве само мала листа со имиња на поистакнатите бобоштенци: Ѓерѓ Бубани (1899–1954; го основал првото албанско радио), Виктор Ефtimiу (1889–1972, познат романски писател), Сотир Кунешка (1912–1992, првиот специјалист по нуклеарна физика во Албанија, првиот декан на Факултетот за природни науки на Државниот универзитет во Тирана, академик на Албанската академија на науките, консултант за Речникот на современиот албански јазик од 1980 година) и многу други.

Не мислам дека во Албанија (а можеби и пошироко) може да се најде друго село во кое би имало толку многу луѓе со високо образование. Фактички, зборуваме за речиси сто вакви луѓе во село со 400 куќи. Можеби тој посебен однос кон образованието е и една од причините за менување на етничкиот тип на селото. Високото и професионалното образование за многу бобоштенци станале социјален лифт, кој им дал можност да најдат работа во поголеми градови во Албанија и во странство. Со нив заминувале и нивните семејства. Во селото останувале само најстарите. Се разбира дека мигрантите поддржуваат врска со нив, доста од нив доаѓаат на Голема Богородица на 14 август, но нивниот живот веќе е надвор од рамките на селото, а нивната врска со селото ќе се прекине кога ќе умрат најстарите.

4. Доаѓањето на Власите

Напуштањето на селото од Словените и доаѓањето на Власите се два паралелни процеси што придонесоа за промената на етничкиот состав на селото.

Сотир Дамко смета дека населувањето на селото од Власите се одвивало во три брана (Dhamko 2010: 131). Потпирајќи се на информацијата од матичната служба на Корча, тој пишува дека од 1927 до 1933 г. во селото биле регистрирани околу 15 семејства, кои дошле од зоната на Пермет, каде што има претежно влашко население. Преселениците во овие години немале право да поседуваат

земја, да градат куќи и да работат на новата земја, па затоа ги користеле куќите и полињата на староседелците што заминале од селото. Многумина од нив го научиле локалниот говор и ја прифатиле локалната култура (истиот, 131). Меѓу 1933 и 1937 г. немаме податоци, а од 1937 г. почнува вториот бран: доаѓаат Власи од родот Ницо, кои по традиција биле трансхумантни овчари. Тие имале многу повеќе права и почнале да купуваат куќи од староседелците. Третиот и најголем бран е во 1960-тите години, значи надвор од периодот што нè интересира овде. Накратко ќе споменам дека иако првите два брана биле земјоделци, третиот бран бил пастири-номади, кои за времето на Енвер Хоџа биле принудени да останат на земјата и да го прекинат својот номадски начин на живот. Иако и меѓу Власите многумина преминале кон албанскиот јазик, за голем дел од нив влашкиот останува јазикот на секојдневјето, дома зборуваат влашки, кој е јазикот што децата го научуваат првично, а албанскиот почнуваат да го учат само в училиште.

Како заклучок можам да кажам дека Бобоштица е меѓу оние словенски села во Албанија што имаат исклучително добра судбина. Видовме дека процесот на изместувањето на староседелците во првата половина на XX век е природен и дека не е дел од државната политика, луѓето имаат подобра судбина во местата каде што заминуваат, добиваат образование и стануваат дел од интелигенцијата. Со сето тоа, процесот на подобрувањето на положбата на секој човек како во огледало води кон напуштање на Бобоштица од повеќето Словени и кон промената на нејзиниот етнички и јазичен облик, еден процес што станува многу јасен и незапирлив во втората половина на XX век.

ЛИТЕРАТУРА

1. Dhamko 2010 – S.T. Dhamko. Boboshtica. Historie. (Një variant.) Boboshtica, 2010 (рукопис).
2. Mazon 1936 – A. Mazon. Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud. Paris, 1936. (Bibliothèque d'études Balkaniques – V.)
3. Steinke, Ylli 2007 – Kl. Steinke, Xh. Ylli. Die Slavischen Minderheiten in Albanien (SMA). Teil 1. München, 2007.

А. Г. ШЕШКЕН

Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова

***МАКЕДОНСКИЕ ОДИССЕЙ И ПЕНЕЛОПА В ВИХРЕ
БАЛКАНСКИХ И ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙН
(РОМАН «ПЫРЕЙ» П. М. АНДРЕЕВСКОГО)***

Творчество классика македонской литературы П. М. Андреевского (1934–2006) синтезирует национальную традицию и опыт мирового искусства слова, предлагает свою оригинальную трактовку ряда важнейших архетипов мировой культуры. Переосмысление богатого опыта мировой цивилизации характерно для всего богатого и разнообразного творческого опуса этого писателя – одного из самых талантливых представителей македонского искусства слова. Его произведения подтверждают устойчивую связь национальной литературы с родной землей, отражают глубинное переплетение национальной мифологии и мировосприятия современного человека. Проза писателя дает ключ к пониманию отношения П. М. Андреевского к опыту романа XX века, сложной соотнесенности данного жанра с традицией, в том числе с античным эпосом.

Рождение нового типа европейского романа, романа модернистской структуры, связано с «Улиссом» (1922) Д. Джойса, уже самим своим названием ассоциативно отсылающим к поэме Гомера «Одиссей» (как известно, Улисс – латинская форма имени Одиссей). Роман стал культовым текстом, оказавшим решающее влияние на литературное сознание многих современных писателей, в том числе македонских. В середине 1950-х гг. роман Д. Джойса стал одним из опорных текстов для македонских «модернистов» – сторонников решительного обновления национальной литературы путем усвое-

ния достижений западноевропейских и американских авторов (М. Пруст, Ф. Кафка, Э. Хемингуэй и др.). Творческая эволюция многих македонских писателей показывает, насколько этот процесс был плодотворным. Национальные авторы вступили на огромное поле мировой культуры, стали осмысливать ее богатство, взаимодействуя с ее вершинными достижениями, созданными в разные эпохи.

Процесс формирования у П. М. Андреевского собственного творческого лица, понимание им задач национального искусства слова раскрывают оригинальность его отношения к традиции мировой культуры. В начале творческого пути поиски обновления и обогащения поэтической выразительности языка привели молодого П. Андреевского (сб. «Јазли», 1960; «И на небо и на земја», 1962; «Дениција», 1968) к выводу о необходимости использования богатейшей ризницы хранилища народной памяти – фольклора, этого неисчерпаемого источника обновления художественного слова. В лирике П. М. Андреевского 1960-х гг. реализовался плодотворный для македонской лирики синтез народной поэзии и сюрреалистической образности, придавший стихам этого автора (как и лирике М. Матевского, Р. Павловского, В. Урошевича, Б. Гюзела и др.) яркость красок и выразительность стиля. Тогда же зародился интерес представителей национальной литературы к собственным историческим корням («наш эпос дает нам больше, чем родное слово, он дает нам имя»¹), к судьбе Балкан как перекрестка цивилизаций, к трагическим обстоятельствам истории народа, определившим национальный характер македонца и особенности его видения мира. Ярким примером может служить поэтический цикл «Евангелие от лукавого Пейо» («Евангелието по Итар Пејо», 1966) одного из родоначальников современной македонской литературы С. Яневского.

В дальнейшем пристальное внимание македонских авторов к прошлому своей страны, истокам национального характера, национальным жизненным типам наиболее ярко проявилось в романном жанре – в ряде самых значительных произведений, созданных на протяжении 1970–1980-х годов. Это романы писателей разных поколений, с разным пониманием задач современного искусства слова – В. Малеского «Ткацкий станок» («Разбој», 1969) и «Узелки памяти» («Јазли», опубликован посмертно, 1990), лучший роман С.

¹ Цитата из поэтического манифеста «Эпическое – на голосование!» (1960) Р. Павловского и Б. Гюзела.

Яневского «Упрямыцы» («Тврдоглави», 1969), этапный для македонской литературы роман Ж. Чинго «Большая вода» («Големата вода», 1971). Центральное место в них занимает изображение основ национального бытия, тесно связанное с мотивами стойкости, силы духа и упорства, позволившим македонцам выстоять в их многовековой трагической борьбе за существование и не исчезнуть как нация.

Эта эпическая по своим масштабам задача была блестяще реализована П. М. Андреевским в романе «Пырей» («Пиреј», 1980), который относится к высшим достижениям македонской прозы XX века. Этапный характер этого романа для литературы Македонии проявляется, в частности, в том, что он вообрал в себя и синтезировал опыт предшественников, их попытки осмыслить характер народа в исторической перспективе. Одним из таких источников стала для П. М. Андреевского лирика величайшего национального поэта Македонии Б. Конеского, предложившего формулу национальной судьбы в стихотворении «Вышивальщица» («Везилка», 1955) – «Песна од копнеж и песна од мака»:

Судбинско нешто се плело за века
од двете ниски, два созвучни збора,
едната буди темница што штрека,
другата буди вкрвавена зора.

Еще ярче и выразительнее эта тема звучит в поэтическом цикле Б. Конеского «Проложные жития», посвященном многострадальной македонской женщине. Жанр средневековой литературы, прославляющий праведников и дающий примеры для подражания, интерпретирован поэтом с целью воспеть простую македонскую женщину («Житие Бонь», «Житие Тасы Боянской», «Успение тети Менки»), достойную такого же почитания, как и православные святые. Она мученица, образец моральной чистоты, в своей нелегкой повседневной жизни одаряет неисчерпаемой любовью своих близких. Эти произведения во многом определили подход к изображению национального характера у П. Андреевского, сформулированный автором в посвящении к «Пырею»: «На моите баби: Велика, Милка и Севда, наместо запалена свеќа на нивниот гроб, иако знам дека ова е мало мламенче за да ја угре нивната бескрајно испустана душа»².

² Цит. по: Андреевски Петре. Колнато време. Скопје, 1982. С. 4. Далее цитируется это издание с указанием страницы в скобках.

«Пырей» посвящен истории крестьянской семьи в трагическую для македонского народа эпоху Балканских и Первой мировой войн. Этот роман в то же время может рассматриваться как современное прочтение гомеровской «Одиссеи». «Модернист» П. М. Андреевский учитывает опыт европейского романа, но предлагает свое видение бессмертного мотива. На первый взгляд, явных отсылок к эпосе Гомера его роман не содержит (в отличие от «Улисса» Джойса, где они встречаются постоянно). Его герои живут в эпоху формирования национального самосознания македонской нации, их образ жизни и внешний облик никак не напоминают древнегреческого царя Итаки Одиссея и его супругу Пенелопу. Тем не менее, герои македонского писателя могут быть проанализированы в свете интерпретации известного мифа в новую культурную эпоху.

Древнегреческий автор заставил Одиссея, его верную «рассудительную», «разумную» Пенелопу и других героев пережить самые неожиданные и суровые превратности судьбы, подверг их испытаниям, перенести которые удалось тем из персонажей, кто смог сохранить любовь к своей земле, своей семье и своему племени. Одиссей назван Гомером «страдающим» героем (это отражено в латинском варианте его имени – Улисс), «в бедах постоянным», «мужем, твердым в бедствиях», «твердым в испытаниях». Основа эпоса – путь Одиссея после Троянской войны на родину и перенесенные при этом «плачевные страдания»:

Много Ураниды боги мне бедствий различных послали.
В солнечносветлой Итаке живу я;

.....
Лоно ее каменисто, но юношей бодрых питает;
Я же не ведаю края прекраснее милой Итаки.

.....
Сладостней нет ничего нам отчизны и сродников наших,
Даже когда б и роскошно в богатой обители жили
Мы на чужой стороне, далеко от родителей милых.³

П. М. Андреевский в романе «Пырей» тоже подвергает своих героев суровым испытаниям. Роман невелик по объему, он пред-

³ Цит. по: Гомер. Илиада. Одиссея. Библиотека всемирной литературы. М., 1967. Одиссея. Перевод В. Жуковского. С. 514.

ставляет собой характерную для литературы XX века «личностную эпопею». Важные исторические события выступают здесь необходимым, но все-таки фоном для изображения ярких национальных типов. Проводить параллель с гомеровским эпосом, где упоминания о Троянской войне тоже являются фоном, а внимание сосредоточено на личности главного героя, который часто сам рассказывает о себе, было бы рискованно. Но совсем не вспомнить об этом тоже нельзя, тем более, что героизм, мужество и «хитроумие» Одиссею приходится проявлять постоянно, чтобы достичь заветного порога родного дома. В романе Андреевского у героя та же цель, но человек в понимании писателя XX века – часть сообщества, нации. Судьба нации и отдельного человека глубоко переплетены, в «Пырее» исследуются основы героического народного характера, его проявление в трагические периоды национальной истории, раскрыт его нравственный потенциал.

Мифопоэтическая основа романа «Пырей», возможности его соотнесения с «Одиссеей», как уже было сказано, не лежат на поверхности. Не вызывает сомнений присутствие богатой фольклорной стихии. Ею пронизано все произведение. В художественной ткани романа постоянно переплетаются реальные события из жизни героев и элементы фантастики, связанные с широким присутствием национальных легенд, сказок, преданий. У героев романа восприятие всего нового и страшного облекается в фантастические, привычные для них «фольклорные» формулы. Так, никогда ранее не видевшая самолеты, Велика воспринимает воздушный бой сквозь призму народной сказки о битве между орлами и аистами: «Слышны крики, взмахи и треск крыльев. Клювы ломаются. Во всем этом нельзя понять, что за птицы сцепились». П. Андреевский описывает народные обряды (свадьба Йона и Велики), например обряд «ацкане», совершаемый в последний день масленицы. Народные верования глубоко присутствуют в сознании и подсознании Велики, ее родственницы Ули, сельской знахарки Масы Кюлумоской. Достаточно вспомнить, какие, насквозь языческие, меры предпринимают жители села, чтобы спастись от опасной болезни.

Мифологический архетип и фольклорные мотивы, впрочем, не противостоят друг другу, а взаимно дополняются. Композиционным стержнем является мотив дороги, основной в гомеровской эпопее и функциональный в народной эпической поэзии. О тесном со-

отнесении гомеровского эпоса и балканской устной поэтической традиции писал американский ученый Альберт Лорд в книге «Сказитель», где как раз высказана мысль об импульсах поэм Гомера, важных для юнацкого эпоса, и исследуется в сравнительном плане сюжет об Одиссее и южнославянский героический эпос.⁴

«Пырей» имеет внутренний эпический потенциал, который ему придают переплетение судьбы личности с судьбой нации, «народная» сказовая манера повествования и масштаб характера главной героини Велики. Кроме того, весьма функциональны в романе два главных в мировом искусстве эпических мотива, дороги и дома. Наличие этих жанровых параметров является важным условием для масштаба романа-эпопеи. Однако эпический горизонт, обозначенный в произведении, не распахнут, он служит реализации другой жанровой форме. Писатель сознательно избегает эпически широкого ракурса изображения подлинных исторических событий, участником которых был главный герой романа Йон – настоящий солдат и воин, участник кровопролитных сражений и награжденный за храбрость медалями. В романе практически нет упоминаний об исторических личностях эпохи, полководцах и государственных деятелях, не названы и ключевые сражения, о них имеются лишь косвенные сведения. В отличие от романа-эпопеи сербского писателя Добрицы Чосича «Время смерти» (Тт. I–IV, 1972–1975), посвященного той же исторической эпохе, у македонского прозаика видение событий субъективное.

В центре повествования судьба семьи Йона и Велики Мегленоских, о которой каждый из них рассказывает по-своему. Историю жизни своих родителей их сын – Роден Мегленоски – единственный выживший из шестерых детей – слушает еще от одного повествователя Дуко Вендия:

«Ќе ти кажам, рече Дуко Вендија, ама ќе ти кажам како што ми кажуваше мајка ти, Велика, и како што ми кажуваше татко ти, Јон, и како што ми се кажуваше мене» (с. 13).

Несколько независимых друг от друга версий создают эффект достоверности повествования, обогащают стиль произведения. Писатель изображает один из самых трагических периодов в жизни македонцев, когда разделенный на три части после Балканских войн

⁴ См.: Лорд А. Б. Сказитель. М., 1994. С. 177–208.

народ оказался в Первую мировую войну по разные стороны фронта.

Как заметил один из первых исследователей «Пырея» македонский ученый А. Вангелов, «в романе передаются точные представления о ключевых исторических событиях, но так, как эти события воспринимали сами рассказчики, непосредственно в них участвовавшие»⁵. Йон – рядовой. Он видит важнейшие события тех лет не во всей их масштабности, в отличие от полководца Николы Пашича у Д. Чосича, а «из окопа», так, как их воспринимали тысячи других солдат: «Я из третьего взвода, 1 батальон 22 пехотного полка, Вардарской дивизии. Там было много македонцев»⁶. В роли «документа» выступает сумма мелких, но весьма характерных деталей. Это названия населенных пунктов и географических ориентиров, сербские или болгарские имена офицеров и солдат, фразы, произнесенные по-сербски или по-болгарски.

Йон рассказывает о боях и победах с позиции солдата, не совсем понимающего смысл войны, в которой по разные стороны фронта оказываются близкие родственники: он воюет в сербской армии, а его брат – в болгарской. У него, в отличие от героев Чосича, нет морального императива готовности на любые жертвы во имя родины, хотя он ни разу и не уронил честь солдата. Эта война ему совсем не нужна, она внезапно ворвалась в его жизнь, оторвала его от семьи и детей. Он воспринимает происходящее как бессмысленную кровавую бойню: «Чей был выстрел, что убил твоего брата. Как знать, не твой ли?». «Голые солдаты все одинаковые», – замечает Йон, наблюдая за купающимися в реке во время короткого перемирия солдатами сербской и болгарской армии. Ему жаль таких же, как и он сам, крестьян, по вине судьбы оказавшихся на поле боя.

Главной ценностью для героя была семья. Мысли о жене и детях поддерживали его во всех суровых перипетиях войны, удерживали от искушений и дурных поступков. Во время встречи с красавицей Левтерией Йон «вспомнил о своих птенчиках. И такая жалость к горлу подкатила, что он вышел во двор и заплакал».

⁵ Вангелов А. Првата војна и македонското прашање. // П. М. Андреевски. Колнато време. Скопје. 1982. С. 432.

⁶ Велковска С. Временската локализираност во романот «Пиреј» од Петре М. Андреевски од аспект на функционалната граматика. // Македонски јазик, литература и култура с славянском и балканском контексте. С. 89.

В трактовке образа героя в сложных перипетиях событий XX века П. М. Андреевский учитывал опыт модернистской литературной традиции, в частности, он близок крупному сербскому прозаику Антонию Исаковичу («Мгновенье. Разговоры с Чеперко», 1976). Этот автор был в 1950-е годы известным сторонником «модернизма» в сербской литературе, но в зрелом творчестве обратился к поискам преодоления хаоса и обретения человеком смысла жизни. Любопытно, что и П. М. Андреевский, и А. Исакович в поисках ответов на экзистенциальные вопросы бытия близки связанному с реалистической традицией русской литературы Михаилу Шолохову («Судьба человека», 1957).

Авторы сосредоточены не только и не столько на рассказе о войне, сколько о долгом и многотрудном пути домой своих героев, что требует жизнестойкости и силы духа. Название романа П. Андреевского приобретает символическое значение: «Пиреј е трескотна трева, а некои ја викаат и Коштрева. Ама ти колку сакаш кошкај ја, корни ја, куби ја, таа пак не умира. Само малку да се допре до земјата и пак ќе се фати, ќе оживи, ќе потера. Ништо не ја ништи таа трева» (с. 7). «Племя наше – пырей», – повторяет герой романа Лазар Ночески.

Жизненную стойкость героям Андреевского, как и героям М. Шолохова и А. Исаковича, дает связь с родной землей. Герои писателей – крестьяне. У них сформированное поколениями созидательное отношение к жизни. П. Андреевский уделяет особое внимание описанию работы в поле. В созидательном труде раскрывается подлинная красота Велики и Йона. Крестьянская семья не идеализирована писателем, однако он подчеркивает гармоничность этого мира. Гармония мирного труда нарушена войной. Война вырывает Йона из его среды, уносит далеко от дома. Война предстает как хаос, враждебная стихия, когда возникает множество ситуаций выбора, который должны сделать и Йон, и Велика.

Подобно гомеровскому Одиссею, герои Шолохова, Исаковича и Андреевского оказываются вовлеченным в бурный водоворот событий, судьба уводит их далеко от родных мест. В тяжелых испытаниях они подтверждают свою «мужскую» роль защитника и воина. На пути домой герои проявляют чудеса храбрости и выносливости. Мысль о семье и детях дает шолоховскому Андрею Соко-

лову силы выдержать ужасы концлагеря. Андрей Соколов проходит через ад и остается живым, что напоминает пребывание в подземном мире и спасение античного героя. Шолоховский герой и безымянный майор Исаковича ищут свою семью (Пенелопу), а затем и потерянных детей (Телемаха). С надеждой на встречу возвращается домой Йон. Итог этих поисков у русского, сербского и македонского писателей трагичен. В «Судьбе человека» отец видит последнего своего сына мертвым и хоронит его «в немецкой земле», но впоследствии все же встречает нового сына Ванюшку. Сцена «узнавания» отца и сына (она есть и у Гомера) описывается Шолоховым с потрясающим эмоциональным накалом. Майор у Исаковича не смог найти никого. Йона встречает только постаревшая и изменившаяся до неузнаваемости Велика.

Мотив пути, следуя по которому герой должен раскрыть свой личностный потенциал, функционален в «Судьбе человека», у Исаковича и Андреевского. Он имеет важные типологически сходные черты, восходящие к гомеровскому тексту. Хронотоп произведений содержит характерные для мифа пространственно-временные черты. Герой, возвращаясь с выполненной задачей (победитель), совершает движение по кругу, реализуя свой миф о вечном возвращении – один из основных мифов человечества. Таким образом, осуществляется цикличность как основа мифологического восприятия времени.

Современные Одиссеи (в том числе герой Андреевского) способны на пути домой преодолеть все невзгоды, но, возвратившись, они не становятся счастливым мужьями и отцами семейства. Не обретают долгожданной защиты и их верные спутницы (если вообще остаются живы). Гармония у писателей XX века не восстанавливается. Нет необходимого в мифе триумфа и награды за мужество и верность. От героя Исаковича «люди бегут, испытывая чувство вины, а в родительском доме его ждут пустота, развалины, следы насилия и смерти»⁷. Шолоховский Андрей Соколов на месте родного дома увидел лишь залитую водой яму, ставшей могилой его жене и двум детям. Его дом разрушен, и он вновь «идет по русской земле».

Одиссей-Йон трагичен и у Андреевского. Он обречен осознать ненужность и бессмысленность своих странствий и подвигов.

⁷ Рибникар В. Указ соч. С. 63.

Вот как описывается в романе сцена его возвращения, когда Йон узнает о смерти всех своих детей: «И човекот, часот, побеле во косата. Некој укруп му застава во градите, укруп и мене ми застава за него. Господе, како можеше толку наеднаш да оветви Јон во лицето. Побеле, како да го наврна снег, ко да му падна сињак на косата. Така, дури стоеше пред мене. И после и очите му пропаднаа, му ги снема. И нозете му се истанчија, му се затресоа и го испуштија човекот одозгора. На земја го испуштија нозе. Јоне, човекот мој» (с. 214).

П. Андреевский, как и многие выдающиеся писатели XX века, поставил в своем произведении проблему противоборства личности беспощадным историческим и жизненным обстоятельствам, поискам нравственной опоры для человека. Встав на позицию героя из народа, он выдвинул в центр повествования тип личности, обладающей высоким нравственным потенциалом. Йон не смог найти в себе силы пережить свалившееся на него горе. В нем иссякла любовь, он ожесточился и потерял точку опоры, отдалившись от односельчан. Служба в сербской жандармерии, которая жестоко обращалась с местным населением, обрекла его на одиночество и бессмысленную смерть.

Бессмысленности и абсурду противостоит не Йон, а героиня романа – один из самых колоритных и сильных в македонской литературе народных характеров Велика Мегленоска. Она с отчаянным упорством сражается за жизнь своих детей, имеет щедрую душу и ясный ум, она способна вынести самые страшные обиды и муки. Этот образ придает роману высокий трагический пафос. По своей жизнестойкости героиня может быть сопоставлена с шолоховским Андреем Соколовым. Именно Велика является средоточием философского центра романа. С ней связана постановка и развитие темы судьбы. Ее тяжелая судьба predetermined, предсказанием которой является ее сон накануне свадьбы. «Со големо чудење не го сонив Јона, туку некој непознат човек, непознат војник. Гледав само војски, војски, колони војски гледав, забрзани кон некаде. Главите им се покриени со железо, со некакви шлемови што им светкаат ко тикви-видимки, ко црпки... А еве Јон не е војник, и сè било мижи да те лахам, ветер во вреќа биле соништата... Јас само трчам и пак си мислам дека соништа не кажуваат ништо... Еве со Јон си дадовме

збор, а Јон не е војник. Така, си мислев, ама не било така» (с. 26). Этот сон предсказывает войну, которая отберет у нее мужа.

Героиня наделена чуткой интуицией, ей снятся пророческие сны (сон о потопе, который унес у нее мужа и детей). И сны, и гадания неумолимо предсказывают ей страдания. Рассматривая куриные кости, Велика замечает в них отверстия и видит в этом дурной знак. Гадание после потери двоих детей сулит ей новые несчастья. Героиня совершает разные ритуалы, пытаясь отогнать беду от своих детей и своего дома. Золовка Уля советует, чтобы обмануть смерть, не плакать на похоронах дочери, а сделать вид, что она веселится. В состоянии близком к безумию несчастная мать пытается плясать. Но судьба немилосердно преследует Велику как неотвратимая и неизбежная доля. В то же время автор постоянно подчеркивает, что жизнь его героини тесно связана с жизнью всего народа. В этом ее главная сила. После всего опустошительного и страшного, что было в ее жизни, смерти пятерых детей, издевательств спивающегося мужа, она находит в себе силы для восстановления разрушенного мира – дома. Родившийся после смерти Йона сын Роден – заслуженная награда за перенесенные страдания и одновременно символ победы жизни и любви над смертью.

Как и другие писатели (М. Шолохов, А. Исакович)⁸, П. Андреевский, с народной позиции оценивая трагизм современной истории, ищет точку опоры для противостояния хаосу. Его героиня воспринимает себя и свою судьбу как часть судьбы своего народа. Рассказывая о своей жизни, она одновременно говорит от имени тех, вместе с кем пережила и с кем поделила страдания и ужас. Даже потеряв все, что составляет подлинную ценность жизни, герои из народа не воспринимают мир как бессмысленность. Это мы видим также у М. Шолохова, который в «Судьбе человека» дает возможность обрести друг друга Андрею Соколову и сироте Ванюшке. А. Исакович приводит своего безымянного майора к спасительному прощению виновных в гибели его семьи.

Македонский писатель находит высший смысл бытия в самом человеке, его бесконечной способности к любви и добру, которые являются потребностью человеческой души. Поседевшая от

⁸ Шешкен А. Г. Русская и югославянские литературы в свете компаративистики. С. 69–77.

горя героиня, у которой на руках умерли от болезней и опустошительных эпидемий дети, испытывает острую жалость к другим людям. Она жалеет мужа, несмотря на его издевательства и пьянство. Неграмотная крестьянка, она живет сердцем, чутко воспринимая красоту окружающей природы. Поэтому рождение сына и приходит к ней как Божий дар за все пережитое: «Го гледам над мене, ко цут од јаболкница го гледам. Тоа вреска, целото е омрсулавно, искрваено од кошулицата, ама за мене е од убаво поубаво. Зограф. Само подрипнува, ко цивцан и плаче. Тоа плаче, и јас мислам дека гугутка ми гуга, ми пее» (с. 259).

Воплощением коллективного народного сознания в «Пырее» является образ Лазаря Ноческого. Именно этот герой помогает найти смысл в бессмыслице – в жестокости, голоде, смерти, бедствиях, помогает понять и оценить доброту и великодушие простого человека: «Неужели несчастья нужны нам для того, чтобы понять счастье». История, считает писатель – исходная точка для размышлений о современной судьбе македонского народа, ведь современная жизнь – «эхо минувшего, следствие того шага, который был сделан в прошлом». Это прошлое предстает в его произведении в особом, свойственном «магическому реализму» ракурсе.

Таким образом, македонская литература предложила свое понимание одного из вечных мотивов мировой литературы, связав его с проблемой национального характера и судьбой собственного народа.

Кашница КУЛАВКОВА

НАРАТИВНИОТ ИДЕНТИТЕТ НА (БЕЛАТА) РУСКА ЕМИГРАЦИЈА ВО МАКЕДОНИЈА

Увод во толкувањето

Проблематиката на руската бела емиграција во првите децении на дваесеттиот век е голема тема на европската, руската и македонската историја. За жал, научниот интерес за ‘руската тема’ во Македонија не соодветствува ни оддалеку на нејзината важност за македонската културна и национална историја. Вниманието на овој текст е насочено кон книжевни извори, па затоа во оваа пригода сосема накосо ќе упатам на некои специфични случаи кои го имаат побудено вниманието на македонската научна и културна јавност, така што биле предмет на повеќе научни истражувања и за нив постојат значајни монографски и други изданија.

Прво, се работи за академикот, византолог, протојереј Владимир Мошин (С. Петербург, 1984 – Скопје, 1987), кој е еминентен истражувач на македонската средновековна книжевност, уметност и култура¹. За неговото дело има пишувано и него го има претставено академик Ѓорѓи Поп-Атанасов, кој ги има приредено избраните дела на истакнатиот македонски научник од руско потекло академикот протојереј Владимир Мошин (Скопје, Менора, 2000–2014), како и во бројни статии и студии на обемното дело на Владимир Мошин.

Второ, станува збор за Николај Незлобински (1885–1942) и неговата сопруга Софија (1888–1953), кои по кусата емиграција во Ниш (од 1919 до 1921) и во Крива Паланка (1921–1924), се сместуваат во Струга (1924 до смртта) и таму живеат до крајот на својот

¹ Блаже Ристовски, главен редактор, *Македонска енциклопедија*, том 2, М-Ш, Скопје, МАНУ, 2009, 992.

живот. За доктор Николај Незлобински се објавени неколку монографски изданија² во коишто се истакнува огромното значење што тој го извршил во развојот на градот³ на планот на развојот на здравствената заштита на населението во градот (хигиенска култура, мелиоризација на струшкото блато, изградба на градска бања и пералница, сузбивањето на маларијата и развој на антималяричниот центар), потем како основач на природонаучниот музеј во Струга и научно проучување на живиот растителен и животински свет во струшката околина, основач на културниот центар во Струга, во воведувањето чиста вода за пиење (копање на артески бунари и градење чешми), афирмацијата на фотографијата... Денес Никола Незлобински е култна личност за поновата историја на Струга и Струшко, што се гледа и во потребата да се опее оваа личност во книжевни творби на повеќе македонски писатели од струшко потекло.

Трето, треба да се потсетиме на податокот дека руската дијаспора во Македонија од дваесеттите години има одиграно важна улога во формирањето и работата на Филозофскиот факултет во Скопје, во афирмацијата на руската култура, книжевност и јазик на подрачјето на Македонија (во состав на тогашното Кралство на Србите, Хрватите и Словенците). За таа цел ќе упатиме на текстот на проф. Лилјана Минова-Ѓуркова „Од историјата на руската култура во дијаспората. Руски научници во Скопје“ (1998)⁴, во којшто е претставена работата на следните претставници на белата руска (и украинска) емиграција: Степан Михајлович Куљбакин (пред емиграцијата бил редовен професор по словенска филологија на Харковскиот универзитет), Петар Михајлович Бицили, професор по општа историја на Новорускиот универзитет, Николај Љвович Окуњев, професор по археологија, кои ја сочинуваат првата група која се доселува и работи во Скопје меѓу 1920 и 1924, односно втората

² Сашо Цветковски и Ленче Јосеска, *Никола и Софија Незлобински*, издание на Музејот од Струга, кој го носи името на Никола Незлобински, 2012; *Др. Никола и Софија Незлобински*, издание на Стојан Ковачески и Марјан Димитријевски, Струга 2012 (самостојно издание).

³ Во овие монографии се истакнува и улогата на неколкумина други руски емигранти: Георгиј Рудњев, биолог, Михаил Макаров, кој ја монтира првата електрична централа во Струга, Андреј Лукин, кој станува судија, Борис Боде, Владимир Дивиденко, кој раководи со оркестарот во Струга и др.

⁴ Текстот е објавен во специјалниот Зборник од Првата македонско-руска славистичка конференција, одржана во Охрид, 23–24 август 1995 година, *Македонско-руски јазични, литературни и културни врски*. Скопје, УКИМ: 1998, сс. 125–129.

група која доаѓа од 1925 година натаму и во којашто спаѓаат: д-р Владимир Розов (примен на факултетот како лектор), д-р Алексеј Јелачич (како хонорарен наставник) и Евгениј Ањичков, како редовен професор на договорно работно време.

Натаму, дваесеттите години на XX век во Скопје се издава и списанието *Јужна Србија*⁵, кое објавува текстови на руските научници кои мигрирале во Македонија, како и текстови посветени на настаните во Советска Русија. Овој отсек организира бројни предавања на руски теми: книжевни (Достоевски, Пушкин), културни и општествено-политички. Овие научници, како дел од ‘руската колонија’ во Скопје формираат Отсек на Друштвото на руските научници во Кралството на СХС пролетта 1921 година во Скопје, кој остварува значајна научна и културна дејност.

Наративизација на идентитетот на руските емигранти во Македонија

Неколку македонски романи посветени на топосот на руската бела емиграција (поточно: белогардејците од царската руска армија) од дваесеттите години на XX век (пристигале во неколку миграциски брана, почнувајќи од 1919 до 1925 година, главно преку Цариград и Солун)⁶, ме ставија во сериозна дилема околу односот меѓу романескната и историската ситуација. Напросто, постојано се прашував: „А што ако раскажувачката ситуација е мимеса на историската, што ако фикцијата и стварноста се во интимна спрега?“ Прашањето се постави не со цел да се деградира естетичноста на романите, туку со цел да се има алиби за романите да послужат (и) како параболи на една меморија, на една обновена меморија за специфичната ‘руска судбина’ на прогонетите и залутани руски белогардејци (украински, белоруски, козачки, калмички), кои по сплет на околности нашле прибежиште во македонските градови (Струга, Крива Паланка, Кочани, Штип, Скопје и други градови).

⁵ Лилјана Минова-Гуркова наведува податоци од следните броеви на списанието „Јужна Србија“: бр. 2 (1922), број 3 (1922), број 8 (1922), број 17 (1922) и број 18 (1922). Руските научници објавувале свои текстови и во годишниот зборник на Филозофскиот факултет, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* од 1930 година.

⁶ М. М. Jovanovic, *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevini SHS 1919–1924*, Beograd, Stubovi culture, 1997. Miroslav Jankovic, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Москва 2005; М-р Верица Јосимовска, *Руската емиграција во Штип*, магистерски труд.

Имаме ли право да зборуваме за сликата на Русија и на Русите меѓу Македонците само врз основа на романескиот материјал? Дали имаголошките проекции на рускиот топос се изворни или се конструирани од авторот, колку се дозирани од рамките на колективните стереотипи за тој топос?

Се разбира дека е романот облик на посредување на автентичните искуства и подразбира интервенции од жанровски, стилски, естетски и идејни причини. Но, исто така, романот може да се конципира така што да ја сведе естетско-стилската интервенција на минимум, да понуди оптимално автентична, лична, *автобиографска мимеса*. Впрочем, толкувањето е *пре-осмислување* на уметничкиот онтос (свет и битие) во нови дискурзивни контексти (култура, историја, психологија, антропологија, филозофија, семиотика), а не дескрипција на формалните аспекти на романите.

Веднаш да кажам дека рускиот топос со децении е поттурнуван отаде јавните наративи, отаде дофатот на меморијата, небаре никогаш не бил актуелен во македонската историја. Македонците се подготвени да премолчуваат многу битни работи, со што оставаат впечаток на индиферентен колективен ум, подготвен да заборава сè додека некоја стварност не се избрише сосема од сеќавањето. Една значајна и раскошна тема се потиснува и се премолчува повеќе од 7–8 децении. Тоа потиснување сведочи за присуството на одредени стварни или замислени опструкции да се вербализира и да се наративизира рускиот топос во македонската книжевност и култура. Толку долго потиснување на една меморија во слоевите на потиснатата свест не може а да не предизвика одредена реакција на рамниште на колективната потсвест. Македонскиот роман со руски топос се јавува како фактор кој ги канализира потиснатите сеќавања и трауми (потсвеста, индивидуално несвесното) и ги искажува во поосвестените дискурзивни практики, меѓу коишто спаѓа и книжевноста. Романот ги спојува психоаналитичкиот, автобиографскиот, историскиот, политичкиот и имагинарниот модус на искажување. Тој го поттикна процесот на хармонизација меѓу недискурзивната и дискурзивната меморија, меѓу неискананото и кажаното. Македонскиот роман го интегрираше, конечно, премолчениот свет на руската емиграција (главно интелектуалци) и ја постави ко-меморацијата на руската тема на преден план на македонската културна сцена. Иницијацијата на руската тема е направена, па сега може да се очекуваат нови книжевни и научни интерпретации.

Тоа што на оваа тема не се извршени неопходните истражувања навремено, не значи дека денес нема доволно граѓа за истражување. Неколку македонски романи со елементи на историска/историографска и биографска фикција, па и метафикција, ги започнаа истражувањата на рускиот топос, со посебен осврт кон белогардејскиот. Меѓу 2001 и 2009 година, имено, една група видни македонски писатели ја оживеа маргинализираната меморија за ‘руската емиграција’ (да ја наречеме така) од годините по Октомвриската револуција, годините по Првата светска војна, годините кога еден дел од Македонија (т.н. Вардарска, која во голема мера се совпаѓа со границите на современа Р. Македонија) функционира во рамките на Кралството СХС, годините по Букурешкиот и Версајскиот/Парискиот договор. Станува збор за следните романи: *Жената на белогардеецот* на Србо Ивановски, *Забийте на вейрој* на Томе Арсовски (2003), *Ултрамарин* на Тања Урошевиќ (2004) и *Судбина* на Благоја Иванов (2009). Кон нив би можело да се придружи и истражувањето за улогата на руското духовништво во Македонија на игуменот Никола /Трајковски/, објавено под наслов *Светија Русија. Записи од Македонија* (2009)⁷, а би ја споменале и биографската проза *Одвезани од црвениот вейар* на Михаил Јанушев.

Најпрвин ќе направам уводна интерпретација на спомнатите романи, со посебно внимание посветено врз романот на Србо Ивановски⁸.

Интерпретативни етиди

Романот на Србо Ивановски *Жената на белогардеецот* ја внесува, на голема врата, руската тема во македонскиот роман⁹. Раскажана низ гласот на жената на еден белогардеец, Семјон Иванович, раскажана како дијалошко обраќање до безгласниот слушател, неј-

⁷ Ова е магистерски труд одбранет на Софискиот универзитет „Свети Климент Охридски“.

⁸ Моето истражување покажува дека за темата на руската емиграција во Македонија би требало да се изработи интегрална магистерска или докторска дисертација.

⁹ Србо Ивановски (21.3.2013) за потребите на ова мое истражување ми го даде следниот исказ: „Присуството на историјата во литературата зависи (и) од нејзиното присуство во стварноста. Многу од темите, како и имињата во книгата, се земени од стварноста. Приказните присутни во романот се поттикнати од сеќавањата на авторот за периодот кој е опишан во романот“.

зиниот и неговиот син¹⁰, раскажана како предание, како завет, како аманет, да не се заборава, раскажана како потресно лично сведоштво и исповед, како биографски запис, руската тема (во овој роман) се конституира како препознатлив, трагичен и параболичен наративен идентитет. Тој идентитет не е автархичен и изолиран, туку ги преминува границите на наративната конструкција и навлегува во егзистенцијалната и историска ситуација. Неговата особеност, најпрвин, ја гледаме во естетскиот модус на наратијата, во моќта да се прикаже една стварност како атрактивна фикција, полна со драматичност, како откровение на еден свет провлечен по маргините на општеството и на официјалната историја, свет кој допрва треба да се постави во различни интерпретативни контексти – историски, културолошки, интеркултурални, лингвистички, психолошки, филозофски, антрополошки, црковно-духовен.

Приказната на Василка – Васј е не само вербализирана низ нејзината уста (глас) туку и фокализирана низ нејзината свест/перспектива на жена на белогардеец и мајка. Таа е жив автентичен сведетел на многу собитија во македонската ‘внатрешност’ (провинција) и во Скопје, во преломните години по Првата светска војна, во периодот меѓу двете војни во рамките на кралството СХС и во периодот по Втората светска војна. Романот ја става на преден план нејзината раскажувачка, вредносна и емотивна перспектива, но допушта да дојдат до израз и некои други перспективи, од коишто најмногу се нагласени – онаа на нејзиниот сопруг Семјон Иванович (Козак по татко, Украинец по мајка, Русин по култура), онаа на дед Павел Свирскиј, делумно онаа на Анатолиј, на Иван Степанович, на Аксја, на пријателката Рајна, индиректно и онаа на синот – слушател, сведетел и автор на романот. Таквата наративна ситуација прави овој монолошки роман да биде суштински дијалогичен и полифоничен.

Во овој роман времето тече згуснато и забавено, слепено за просторот од сегашноста и просторот од минатото (оти и двата се имагинарни и се дел од јазичните описи), врзано во јазолот на

¹⁰ Според еден исказ даден на Томе Арсовски, објавен во неговиот метасториографски роман *Забите на ветрот*, Семјон Иванович Јацун, кубањски козак, е, всушност, родениот татко на Србо Ивановски, Василка/Васј е неговата мајка, а синот кому таа му ја раскажува својата приказна за Стјепан и кој инаку е безгласно присутен во романот (или отсутен), е токму авторот на романот *Жената на белогардеецот*, тој – Србо Ивановски.

јазикот и на приказната, обоено со емоции и со некое меѓувреме, кое се насетува од другата страна на зборовите, во мистичниот свет на носталгијата, на привиденијата, на соништата, на длабоката душевна лузна која не зараснува, туку тлее во дисоцираната, раздвоена личност. Оваа временско-просторна, хронотопска констелација се рефлектира – синхронистички – врз јазичната структура на романот, како што, впрочем, се одразува и врз говорот на дисоцираните личности, најпрвин руските белогардејци, потем и на оние од нивното најблиско опкружување, за подоцна да се вгнездат и во македонскиот јазик и култура.

Приказната и чинот на нејзиното раскажување во *Жената на белогардеецот* го конституираат, иницијално, наративниот идентитет на руската бела емиграција во Македонија. Интересно е да се каже дека во романот колку што се устројува сликата на Русија од времето непосредно по Граѓанската војна, толку се создава и сликата на Македонија од времето по поделбата на Македонија со неколкуте мировни договори, вклучително и Букурешкиот, од времето по Балканските војни, по Првата светска војна, па и подоцна. Двете наративно проектирани слики на свет се вкрстуваат и создаваат една интеркултурна визија, еден специфичен *руско-македонски ѿојос*, спрострен меѓу двете крајни точки – онаа на воениот кошмар и онаа на македонското спасение како божја волја, како принуда и како преселба. Преселбата на телото (две-три годишна одисеја по морињата и по градовите), имала своја завршница во македонските урбани, па и рурални средини, но преселбата на душата продолжила да се перпетуира, кај повеќето Руси, Козаци, Украинци, сè до смртта. Затоа, самите јунаци-белогардејци оваа ‘преселба’ ја нарекуваат ‘голгота’. Крајното спасение на таквите руски души била смртта, иако на егзистенцијално рамниште тие се укотвиле по Балканите, во Македонија, створиле свое огниште, свое семејство, ја нашле својата љубов, го откриле својот ‘добар бел ангел’.

Стјепан Иванович, како и многу други Козаци, е исфрлен „од седлото“ на коњите, од седлото на татковината и на домот. За него тоа е фатален чин во таа смисла што повеќе никогаш нема да се чувствува сосема како ‘свој на своето’, без оглед на објективната интеграција во македонското општество. Таа психичка состојба дека останал без тло под нозете, без коњите кои се парабола на тоа тло (толку природно Козаците биле поврзани со коњите и се перципирале себеси низ визурата на коњското седло, небаре само таму биле

вистински вдомени), ја одредува неговата егзистенцијална состојба на откорнатост (дијаспоричност), поточно состојба на *насилна лишеност* од основниот принцип кој му го осмислувал животот. Во романот на Србо Ивановски е доловен амбиент во којшто нарацијата актуализира некои архетипски ситуации и персонификации, првенствено онаа на Сенката (двојството, ‘синцирот на злото’, војната), на Мудриот старец (дед Павел) и на Смртта, која се јавува во сите варијанти (животот е патека на смртта).

Таа *насилна лишеност*, таа траума на изгнаник и бегалец, се претвора во една метафизичка константа на неговото постоење. Тоа би можело да се каже и за другите, нему сродни, белогардејци. А ги имало многу. На едно место се споменува дека во Скопје има „цела колонија Украинци и Руси“ (Арсовски 2003, 220)¹¹. Стотици илјади припадници на царската гарда, кадети, офицери, јункери, генерали, духовници¹² и други интелектуалци, ‘отпишани’ во хаосот на граѓанскиот, братоубиствен („револуционерен“) конфликт, се товарени по бродовите кои ги носеле од град до град, од море до море, сè додека не се скрасиле на некое пристаниште, депортирани по тогашните југословенски и по другите балкански села, паланки и градови.

Романот на Томе Арсовски *Забийте на вейрој* (2003) е мошне интересен од гледна точка на изворната граѓа што ја дава за руските емигранти во Македонија, посебно за тројцата ‘откорнатици’ и ‘дојденци’, Руси и Украинци, на коишто тој им го посветува овој роман: инженерот Александар Гордов (ликот на Алик), д-р Василиј Игњатиев Филјански (Васја), професор Михаил Иванович Петров-Хардовиј (Миша), кои, освен тоа, имаат некакви роднински и пријателски односи со авторот на книгата¹³. Овој роман е еклектичен, цитатен и метаисториски. Во него е дадена богата граѓа од *дневнички записи* (уредно водени од В. Филјански), епистоларни

¹¹ Немам точни податоци за бројот на руските мигранти во Македонија од 20-тите години на минатиот век. Не би можела да ги наведувам и нивните имиња, затоа што не постојат секогаш прецизни податоци во самите романи (освен кај Т. Арсовски, на пр., или во автобиографскиот наратив на М. Јанушев). Тоа би требало да биде предмет на друг вид истражување.

¹² Во студијата на Игумен Никола се наведуваат имињата на бројни православни руски духовници (свештеници, монаси и монахињи) преселени за време на рускиот погром.

¹³ Сопругата на Т. Арсовски, Тамара Арсовска, родена Гордова, писателка и новинар, е ќерка на Александар Гордов.

текстови (преписки, писма, т.н. кореспонденција), со биографски записи и документи на полициските и административните служби, со цитати од двата романа, оној на Србо Ивановски и на Михаил Јанушев, со коментар на авторот за генезата на романот и за прототипите од ова дело со елементи на т.н. историографска метафикција.

Романот на Тања Урошевиќ *Аквamarin* (2004)¹⁴ не се занимава директно со автобиографска и историска метафикција на руската бела емиграција во Македонија. Тој индиректно го доловува психолошкиот, меморискиот и егзистенцијалниот амбиент на руската заедница во Македонија, обележан не само од трагизмите на прогонот туку и од кризи на вдомувањето во Македонија. Протагонист на овој роман е Андреја Кузнецки, син на „загадочниот руски емигрант“ Борис Кузнецки и на чорбациската ќерка Елена од Битола (татко ѝ Харалампие Сотировиќ, познат како чорбаци Ламбе). Андреја се обидува да ја реконструира приказната на својот семеен и личен идентитет, па патува на островот Крф, каде што престојува на имотот на Зинаида Павловна, исто така руска емигрантка. Ликот на Борис е претставен низ призмата на неговата автоперцептивна слика за себеси како ‘другиот’, слика што тој ја усвојува, всушност, однадвор како своја. Тој е лице кое го изгубило своето ‘тука/овде’ (тукашен/овдешен), лице кое постојано се чувствува како некој кој е дислоциран, живее другаде, отсутен е, во мислите е постојано на друго место, па *другосѝа* станува негова есенцијална состојба. Таа состојба на дисоцираност и фрустрираност ќе влијае и врз неговата егзистенција. Имено, тој го напушта семејството и заминува назад, ама тоа *враќање назад* е енигматично и неизвесно. Од истрагата на син му дознаваме дека Борис допатувал на Крф, таму доживеал нова врска (Навсика), од којашто произлегла неговата русокоса ќерка, во чијшто лик Андреја го препознава ликот на татка си. Од гледна точка на имицот на Борис Андреевич Кузнецки во очите на Македонците, ќе кажеме дека, уште во првиот опис на неговиот изглед, се навеситуваат основните карактеристики на неговата личност: странец, дојденец, учтив човек, со аристократско држење и покрај излитената облека, зборува друг јазик – рускиот (‘жалеју’, е неговиот прв збор –

¹⁴ Тања Урошевиќ, истакнат македонски писател и преведувач, и самата има руски културен исход, а нејзината мајка Соња (Белорусинка) и таткото Коља се дел од „сите оние што, откорнати и шибани од брановите на големите историски промени, никогаш не успеале да се исправат“ (од посветата на романот *Аквamarin*).

цит. според изданието од 2008, 22)¹⁵. Тоа што во оваа извонредна фикција го востановува нејзиниот параболичен семантички план, оној на Одисеј, преку личните имиња и топонимите¹⁶, не ја намалува неговата улога во евоцирањето на трауматичните судбини на руските емигранти од 20-тите години на XX век.

Романот на Благоја Иванов *Субина* (2009) е сага за Кирсан Шалкахов од Елиста, Калмикија (чијшто прототип е еден геометар, Калмак, од Скопје, според зборовите на авторот)¹⁷, Прогонет од Подкавказјето, тој залутува во Македонија, каде што го поминува најголемиот дел од својот живот. Романот е структуриран низ линеарна/вертикална нарација, од сезнаечки раскажувач, кој често се повикува на исказите на ликот, на своите познанства и лични сознанија. Посинет од руско семејство, се школува на воениот лицеј на Александровската школа за офицери во Петроград, па така ја доживува судбината на прогонетите и откорнати „бели“ Руси, Украинци (Малоруси), Белоруси, Козаци, Калмаци... Во Белград пристигнува во 1921 година, потем оди да работи во рудникот Радушa, Тетово, па во Скопје, каде што формира семејство. Кај него постои двоен зазор – дека не ѝ припаѓа сосема ниту на руската заедница во кралска Југославија (2009, 107), ниту на македонската. Низ ликот на Кирсан е проектирана сликата на руската дијаспора, на растурените семејства раселени насекаде по светот, од Балканот и Западна Европа до Јужна Америка. Егзилот темелно го актуализира прашањето на неговата генеза, семеен и културен идентитет. Тој осознава дека е ‘нешто трето’ и можеби затоа спаѓа меѓу ликовите кои се помируваат со својата судбина и се најмалку трагични. Повеќето Руси

¹⁵ Чорбаци Ламбе го претставува вака: „Тој е Русин, од ‘белите’. Ние со него се сретнавме во Јанина и тој многу ми се најде во една зделка со Австријците и Грците; одлично ги знае јазиците. Бајаги учен човек е (...) само што си нема солидна работичка, уште не се снашол кутриот...“

¹⁶ Навсика/Наусикаја, Цесика, местата на Крф, Итака, патувањето сфатено како долго враќање дома, низ безброј лутања и заблуди, чекањето на Елена да се врати сопругот (налик на Пенелопа).

¹⁷ Самиот автор, на моето прашање за историската веродостојност на настаните и ликовите од романот *Субина*, кажа (21.3.2013): „Со оглед дека во Скопје имаше многу Бели Руси – интересот за нив ми беше траен. Читав книги, слушав разговори, а при пишувањето на *Субина* се служев и со податоци од Интернет. Имињата во романот се измислени, иако главниот лик има прототип – *еден Калмик геометар, џејин на мојата сојузга*. Секако дека верувам оти стварноста е проектирана во сказната која е заснована врз сеќавања и некои проучувања“.

тешко се помирувале со загубата на татковината и таа *нейомиреност*, тој психоментален отпор е онтолошка константа на нивната идентитетска криза, препрека во акултурацијата во новата македонска средина, што создава симптоми на хронична анксиозност и ја осуетува индивидуацијата на овие емигранти. Наспроти тоа, помиреноста со судбината, прифаќањето на новата стварност, придонесуваат Калмикот Кирсан да ја одбере свесно Македонија како место на своето погребение. Метафизичката проекција на идентитетот во гробното место (могилата), всушност, го затвора кругот на прогонот и ги демистифицира илузиите за идентитетот и за припадноста. Се добива впечаток дека постои јасна дистинкција меѓу етничкиот идентитет и припадноста која го трансцендира етнокултурниот момент, иако не го укинува. Дислоцираноста кај него го преместува фокусот на идентификација од руската кон калмикиската култура, па од голем руски патриот се преобразува тивко во приврзаник на калмичката идеја, трагач по потеклото кое го враќа назад во западномонголските историски простори. Калмичкиот народ е парабола за иронијата на судбината која прави големи и моќни нации, како монголската, на пр., а сличен е случајот и со древномакедонската, да се сведат на малубројни народи и немоќни држави или автономии. Неговиот патриотизам е голем, но не е толку активистички насочен во годините на Втората светска војна, за разлика од оној на неговиот пријател Игор и на другите Руси, кои се подготвуваат, на некој начин, за обнова на некогашната руска империја и за враќање во Русија¹⁸, враќање кое, сепак, за повеќето Руси останува само мислена именка, опсесивен копнеж, невозможна мисија.

Книгата на Михаил Јанушев, *Одвезани од црвениот вештар*, е биографско-автобиографски наратив, хроника за семејната лоза на Јануш, благородник од времето на царот Петар Велики, од борбите против Османлиите 1700 година. Семејството се шири и, во годините на Првата светска војна, Октомвриската револуција и Граѓанската војна во Русија, започнува неговата дијаспора. Синот Михаил е еден од белогардејските офицери – бегалци кои пристигнуваат од Одеса, преку Босфор, до Солун и потем во некогашното југословенско кралство, во Македонија (Тетово, па Скопје), каде што се фор-

¹⁸ Кај руската емиграција се буди надежта дека некои западни сили ќе им помогнат за враќање на стариот режим, па застануваат на страната на германските служби. Од друга страна, Кирсан го цитира Илја Илич Толстој, кој велел дека „Русите треба да ја бранат својата татковина од непријателите кои ги донесоа болшевиците на власт“ (2009, 113).

мираат големи руски колонии. Тој станува, како најголемиот дел од руските бегалци, натурализиран Македонец, формира семејство со Македонка и останува во Македонија, која е негова втора татковина и единствена татковина на неговите деца. Во оваа проза се гледа добро како се рефлектираат сите покрупни општествени и политички промени врз статусот на мешаните македонско-руски семејства. Неговото семејство е парадигматично за стабилизацијата на рускиот елемент во македонската нација и култура. Се формира една специфична суптилна и ранлива свест на мешаните семејства, но во основа процесот на натурализација се одвива спокојно, поради близкоста меѓу рускиот и македонскиот јазик, поради заедничката православна христијанска матрица и, подоцна, поради заедничките семејства во коишто и двете страни ја споделуваат судбината на мешани семејства. Фактографијата е надополнета со сеќавања, цитати и парафрази на искази на другите. И оваа романсирана биографија е напишана од временска дистанца и објавена во годините по распадот на Советскиот Сојуз. Потресни се информациите за карактерот и апсурдноста на Граѓанската војна, информациите за административните заробеништва на белогардејците на Колима (Сибир), за егзистенциите сведени на едвај поднослив минимум (егзистенцијална рестрикција по сите основи), за ‘отпишаните’ од живите во услови на тоталитаризам во Советскиот Сојуз, допрена е и темата на Информбирото и неговите рефлексии во македонското општество.

Во оваа биографска реконструкција со елементи на автофиксиска проза, осведочена е сликата на интеграцијата на првата генерација Руси – бегалци и прогонети во Македонија, но и на следните генерации кои се вклопуваат целосно во македонското општество, при сè што ја чуваат меморијата за своето потекло (по таткова линија). Поривот по идентитетот кај младите се возобновува последната деценија на XX век и првата на XXI., кога се артикулира и особениот руски дискурс во македонската култура. Сеќавањето на тој идентитет се огледа во традицијата на давањето имиња на родителите, бабите и дедовците, браќата и сестрите. Тие имиња и денес зрачат со магијата на руската реминисценција во Македонија. Тие се клучот кој ги отвора капиите на таинствениот ‘кафкијански’ замок на руската емиграција во XX век и неговото предворје обележано од парадоксите на т.н. револуционерни промени во коишто Русија го губи контактот со повеќевоковната монархистичка традиција, ја за-

борава практиката на проштавање, ја промовира насилната миграција како синоним за раскин со минатото и увод во едно време на студена војна, тоталитарен ум, минималистичка егзистенција, прогон, помор, гулаг, Колима, Сибир, диктатура на црвената буржоазија, манипулација со црвениот пролетеријат, неподнослив ‘шум’ во комуникацијата, со сè што е препознаено како Запад, методи на тотална цензура, на ‘страв и трепет’.

Толкувачки согледби и синтези

Што предочуваат, пред македонската јавност, овие неколку романи?

Прво, тие направија исчекор од состојба на стигма и направија рефлектирана историја и метаисторија на руската ‘Шоа’, направија една естетизирана приказна за ‘белогардејската стварност’ видена низ македонска перспектива. Трансцендирајќи ја необичната ‘стигма’ во облик на ‘руски наратив’ во македонскиот роман, овие романи ослободија еден важен, слоевит и речит дел од семејната меморија на македонската понова историја. Тие покажаа дека рускиот јазичен, културен и психолошки ‘глосариум’ е истетовиран во македонскиот, па не може да се посматра независно. Тој руски глосариум врши улога на *сиделена историја* меѓу Македонците и Русите во Македонија во XX век, историја која трае до денес, и ќе трае и понатаму. До неодамна можеше да се зборува за руски интертекст во текстурата на македонската стварност (историски, егзистенцијален аспект), а сега веќе може да се зборува за *руски интeрtекcтi во македонската книжевност* (јазичен, цивилизациски и културен аспект).

Вешто изградените наративни идентитети во романите ги трансцендираат апориите меѓу историското, егзистенцијалното, лично доживеаното и уметнички конфигурирано време, па создаваат *илузија за хармонија*, која е психолошки и антрополошки чинодејствена, која го преобразува читателот и затоа е ефектна во пошироките општествени констелации. Разликите меѓу фикциските (романескни), автофикциските и историографските (архивски, документарни) идентитети се неоспорни, но не и инкомпатибилни кога ќе се најдат во составот на еден роман. Сепак, во романот се укажува и на тие конструктивни, естетски и жанровски разлики меѓу македонските романи, кои ја актуализираат темата на руската емиграција. Во таа актуализација има многу сеќавања, многу емоции,

многу трауми, но има и некоја метафизичка радост на повторното оживување на изгубеното минато/време во светот на романот и во свеста на читателот. Се конституира едно специфично естетско задоволство, кое ги трансцендира елементарните лудистички рамки на естетизмот и навлегува во доменот на психолошкото и на психагошкото.

Романите за руската емиграција го актуализираат прашањето на референцијалната и миметичка функција на книжевноста (*fonction référentielle*), а во тој контекст и аспектот на времето, приказната и субјектот. Пол Рикер (*Paul Ricoeur, Temps et récit*, I–II, Paris, Seuil 1983–1985) прави разлика меѓу ‘космолошкото’ (историско, хронолошко) и ‘феноменолошкото’ (внатрешно, интимно, емотивно, наративно, фиктивно) време, но настојува да покаже како доаѓа до суштинска интеграција на тие два темпорални модуса во романот. Таа интеграција на космолошкото со феноменолошкото време се остварува со помош на моќната ‘илузија на стварност’, тесно поврзана со новите наративни идентитети, вдахнати со метафизичка егзистенција (во којашто, исто така, се обединува овде-битието со битието, односно суштеството/суштествувањето со Битието). Македонскиот роман со руски топос е добра илустрација за ова соединување на двата временски модуса во еден граничен хронотоп меѓу историските собитија, романескната приказна и фикција, имагинарниот и некаде симболичен амбиент (особено во романот на Тања Урошевиќ), како и метафикциските и метаисториските цитати, туѓи јазици (иноречие) или интертекстови (што е особено видливо во романот на Томе Арсовски).

Со сета воздржаност која е неопходна во вакви толкувачки ситуации, ќе кажам дека јас корпусот романи во коишто се отсликува животот и културата на руската бела емиграција го посматрам не само како естетски факт (параисториска, дистанцирана, онеобичнета нарација) туку и како историски, јазично и културално индикативна граѓа, доминантно биографска, автобиографска, мемоарска, метафикциска и метаисториска. Од многуте индикации на наративизираниот руски идентитет, што ги даваат романите на Србо Ивановски, Томе Арсовски, Благоја Иванов и Тања Урошевиќ¹⁹, од многуте

¹⁹ Просторот на овој текст не допушта да навлегувам во подробна интерпретација на секој роман одделно. Толкувачкото внимание е во голема мера сконцентрирано врз романот на Србо Ивановски, првиот од групата романи на белиот руски топос во македонската книжевност.

индиции кои ја формираат – имаголошки – сликата на Русија и на ‘помакедончените’ Руси од првата генерација на нивното вселување во источните делови на Македонија, ќе ги издвоиме следните ‘споделени места’:

– Руските емигранти, по правило млади интелектуалци (школувани и обучувани по царските лицеи, универзитети, богословији), но и оформени стручни и научни профили, даваат неспорен придонес во развојот на македонската градска култура, високо образование, наука, уметност, медицина, градежништво.

– Руската духовна емиграција (‘белата’, но и онаа која доаѓа од Света Гора, од други, канонски причини) дава ‘непроценлив’ придонес во опстанокот на македонското православно духовништво, па и на самиот црковен и манастирски живот, каде што понекогаш биле единствените кои се грижеле за испразнетите парохии и манастири²⁰. Посебно треба да се истакне и улогата на (протојереј) Владимир Мошин, светски познат медијалист, заслужен за развојот на македонската медијалистика²¹.

– Прогонети од татковината, стигматизирани како антирежимски, непожелни, изгубени, деградирани, лојални на патриотските заклетви и на нивната идеја за татковинството, руските емигранти, со години на ред, повеќе веруваат во минатото одошто во стварноста. Прикажаните ликови на руската бела емиграција се, претежно, дисоцирани личности, поделени субјекти, двојници на самите себеси, ‘сенка на сенката’ (Ивановски 2001, 140). Едната личност е приврзана за минатото и се востановува себеси низ ‘есхатолошката’ *сосијојба на койнеење, надевање и верување дека ќе воскресне некогашнаиџа Русија*, а другата личност се обидува да се вклопи во новата реалност, во новиот живот, во семејството²². *Хрис-*

²⁰ Во *Светиџа Русија* се наведуваат повеќе историски имиња на руски монаси, монахинки, свештеници, богослови и духовници. На пр., на битолската богословија „Св. Јован Богослов“ како професори работеле: архимандрит Кипријан (Керн), протојереите Јован Иванович Сокаљ и Алексеј Моргуљ, јеромонасите Јован (Максимович), Николај (Карпов), Инокентиј (Анисимов) и др. Многумина македонски епископи и свештеници (по Втората светска војна) го имаат оформено своето образование учејќи кај овие богослови/теолози (2009, 136).

²¹ Патријархот Московски и на цела Русија Алексеј II ја има искажано благодарноста на Руската црква кон македонскиот народ за приемот на емигрантите и на прогонетиот клир по Октомвриската револуција (Игумен Никола 2009, 21).

²² Голем број припадници на руската емиграција од 20-тите години на 20 век со децении, речиси до Втората светска војна, се надеваат дека ќе се врати

и́ијанско̀ио и́равославно мислѣчно койнеене се изведува, во романо̀и и во сѣварносиа, во облик на секавање, поради што се вели дека Русите се ‘народ свртен назад’ (2001, 100). Физичката дислокација од татковината кај нив се читува како *психомениална дислокација*. Таа внатрешна тензија (растргнатост) генерира постојано чувство на неприпадност, на невдоменост, отуѓеност, хронична отсутност, меланхолија, носталгија, зазор, несоница, зависност од алкохол (кај некои), патолошка приврзаност за спомените, опсесивен копнеж по писма и контакт со своите, како синегдоха на врската со изгубената татковина.

– Кај повеќето од емигрантите постои *аверзија спрема војната*, вклучително и омраза спрема војната (2001, 178). Поучени од искуството со војната, која се граничи со деструкција, погром, безумие, нечовечност, распад на моралните и цивилизациските вредности, тие се пречувствителни на секоја помисла на војна. Парадоксално, ама нивната внатрешна состојба на конфликт е интериоризација на војната, сенка од којашто тешко се ослободува трауматизираната личност. Во такви услови се формира и сфаќање дека е животот бескрајно бегство од злото, борба со злото, постојан конфликт со можното зло. Лицето на злото се огледа, речиси законито, во војната, а таа демне над секое време и прави од историјата да биде повторување на злото, предизвикување на злото. На едно место и се опоменува дека надежите дека револуцијата ќе го направи светот подобар е само тешка заблуда, затоа што брзо ќе се случи замислениот убав свет да се претвори во грозоморна стварност²³. Секоја нова војна создава нови колективни и лични трауми, кои, со висока доза на веројатност, генерираат нови конфликти, дијаспори, миграции, несреќи.

монархистичко-империјалниот режим на Русија, па се подложни да колаборираат со оние кои им ветуваат помош во остварувањето на таа намера, формираат одредени здруженија и корпуси во Белград. За нив, ‘црвените’ се ‘безбожници’ (2001, 33). За тоа има знаци и во романот на Србо Ивановски и на Благоја Иванов.

²³ „Црвените надоаѓаат како морска плима. Заблудените прости маси се со неа. Мислат дека, ако нè уништат, нас, ќе заживеат подобар човечки живот. Сега така мислат, но наскоро, кога ‘злото’ ќе се сотре, бргу ќе сфатат дека се излажани, измамани. Ќе ја почувствуваат острината и безмилосноста на ‘црвениот камшик’. Суровоста на новата власт ќе ги отрезни! Но, ќе биде доцна! Преодоцна! Втора револуција веднаш по оваа нема да може да има!“ Одломка од романот на Јанушев (1999, 87), инаку цитирана кај Т. Арсовски, 2003, сс. 78–79.

– Аверзијата спрема војната се преобразува во *сѝрав* од војна и страв од злото кое има повеќе лица, едно од најдеформираните е лицето на војната. Тој страв им ‘влегува во крвта’ (2001, 151) и во психата толку длабоко што станува стожер на нивното битие и на нивната егзистенција. Невротичниот страв ја оневозможува интеграцијата, т.е. индивидуацијата на личноста. Кај некои личности анксиозноста го нарушува сонот (дед Павел е парадигма на бессоница, човек кој никогаш не спие, оти како што вели тој, се плаши да не го заборави минатото, спиејќи, да не ја изгуби Русија од своето сеќавање). Робувањето на стравот ја осуетува радоста од живеењето, која им станува туѓа, така што кај луѓето како *дед* Павел се случува да не умеат да живеат среќно („Не знае што да прави со радоста“, се вели на едно место, Ивановски 2001, 75). Стравот води кон изолативност и затворање во некој свој ‘полусвет’ меѓу минатото и сегашноста, свет отаде границите на стварноста, *ни ѝјаму – ни ваму*. Во таа смисла, како противтежа на задомувањето во македонските семејства што ги основаат Русите, се јавува менталното и психичко ‘потстанарство’ во изгубената татковина, во светот на минатото, кој постои само во спомените.

– Кај руската емиграција се јавува длабока, речиси мистична потреба да се сакрализира Истокот, како парадигма на големата и моќна руска империја. Се јавува пиетет спрема источниот свет, колку тој и да придонел за нивната дијаспорична и трагична егзистенција. Тој тип на мистицизам ја потхранува надежта кај белогардејците за возобнова на моќната Русија. Од друга страна, пак, кај Македонците се формира чувство на збунетост пред тој речиси ритуализиран култ на Истокот. „Ах тој нивен Исток“ (2001, 67), вели еднаш Василка. Токму преку тој метафизички поим на Истокот, се доживува претставата на *друџосѝа* на Русите (инојазичност, инородност). Таа *друџосѝа* кај Македонците на мигови импонира, на мигови фасцинира, на мигови создава комуникациски шум и една тивка метафизичка јанса. Интересно е да се каже дека другоста не е само претстава на Македонците за Русите туку и претстава на Русите за самите нив. Тоа темелно чувство на отуѓеност од нивниот вистински свет, од нивната традиција, ја отуѓува реалноста и тие ја доживуваат како „негативна утопија“, лишувајќи се така од радостите на живеењето. Со текот на времето, меѓутоа, се оформува една поинаква меѓусебна перцепција на релација Руси – Македонци, па се чини дека *друџосѝа* се повлекува на задниот дел од сцената, а на

предниот доаѓа до израз сродноста, блискоста (славјанска), новосоздадениот заеднички свет на семејството, децата и иднината.

– Вклучувањето на руската емиграција во македонското општество (култура, наука, црковен и семеен живот), доведува до неизбежната меѓујазична спрега, до импрегнирање на рускиот јазик во македонскиот, па и обратно, на македонскиот во рускиот јазик на мигрантите. Романите се полни со уфрлената туѓа руска реч и со мешани *македонско-руски искази*. Во македонската реченица упѓаат одредени изрази, формули на љубезност, начин на изговарање на личните имиња, цитати, низ коишто проблеснуваат елементи на руската култура и битие. Но, едновременно, се случува во рускиот израз да се вметне и по некоја македонска јазична карактеристика. Во мешаните средини се случувало да се добие некој хибрид, некој чуден руски (помешан со македонски изрази) или некој чуден македонски (помешан со руски изрази)²⁴. Така, во средините во коишто се создале мешани македонско-руски семејства, влијанието е заемно. Преку јазикот доаѓа и до дискретна интеркултурна размена, до еден природен дијалог меѓу два света, две култури, два народа. Доаѓа и до сознанието за *блискоста* меѓу македонската и руската култура. Во романескните наративи се препознава ‘сродноста’ која ги поврзува Русите, Украинците, Македонците, кога ќе речат – „сите сме Славјани“, „едно племе“ (Ивановски 2001, 16). Таа блискост е поттикната и од културното наследство кое потсетува дека со векови, на територијата меѓу Охрид и Киев, се служел општиот црковнословенски јазик. Впрочем, во овој период на интеграција на рускиот елемент во македонската матрица, во Македонија во многу цркви литургијата се одвивала на црковнословенски, па и на руски, по потреба, затоа што некои попови од руско потекло исто така биле дел од руската емиграција²⁵. На ова наративно рамниште се конституира хајдегеровското сфаќање дека во јазикот е вдомено битието на човекот и на народот, па секоја темелна потрага по идентитетот завршува со онтологија и метафизика на јазичното битие (душата на јазикот, демиијуршката моќ на јазикот, магиската моќ на јазикот)²⁶. Освен тоа, постојаното враќање во својот јазик,

²⁴ Од друга страна, како по правило, во нагласени емотивни ситуации, при кавги или интимни ситуации, кај руските ‘егзистенти’ се јавува потребата да се изразат на мајчиниот руски јазик, да бидат ‘тоа што се’.

²⁵ За ова треба да се консултира книгата на игумен Никола, особено прилозите кои се дадени кон истражувањето.

²⁶ Во своите обраќања Василка вели: „Човекот е создаден од зборови, не од земја“ (Ивановски 2001, 143).

гените словенски култури, создавајќи одредени колективни трауми и мемориски апории кои ја осуетуваат опцијата за нормализација на интерславјанската културна комуникација и тоа токму во еден свет чијашто водечка стратегија се интеграциските процеси (регионални и глобални). На глобализмот и мултикултурализмот денес, имено, се чини дека му парираат интеграциите со културен, јазичен, верски и традициски предзнак.

– Во новиот македонски роман на руската емиграција е создаден еден Друг Свет, кој е нешто помеѓу светот на реалноста и светот на чистата имагинација. Секавањето, впрочем, никогаш не е сосема автономно и индиферентно, туку е секогаш предетерминирано од егзистенциите на коишто се однесува. Романескното секавање е чин на создавање нов свет, а не само чин на реконструкција на стариот, изгубен свет. Тоа има онтолошка и магиска моќ, толку силна што на моменти забораваме дека се работи за Метафизички Привид.

– Фигурите на руските емигранти во македонските романи од првата деценија на XXI век се повеќекратно илустративни за различните конфигурации на идентитетите на рамниште на субјект (внатрешните идентитети) и на рамниште на објект (од позиција на другиот и како позиција на Другиот). Тука се произведуваат конфликтни ситуации меѓу стереотипите на рускиот идентитет и демистификацијата на тој идентитет, меѓу секавањето кое во романот е секогаш персонализирано и егзистенцијата (самото минато) која примила историски димензии и се деформирала под притисок на заборавот и на колективните репресии. Во процесот на адаптација и акултурација во новата татковина, кај руската емиграција доаѓа до ‘хомологизација’ со месното население, но и до спротивната тенденција, да се сочува наследената особеност и идентитет, значи да се постави нужната ‘дистанца’ од идентитетот на другите (според термините на Ѓ. Бота, 2006)²⁸.

²⁸ Ѓакомо Бота (2006) вака ги определува разликите меѓу интеркултурализмот и мултикултурализмот во есејот „Интеркултурализмот и Новите Руси во Берлин“: „Интеркултурализмот се базира на дијалог и комуникација, помагајќи го односот меѓу различните култури во заеднички (меѓу)простор: културната интеракција го помага преиспитувањето на нечиј сопствен идентитет и води до разбирање на механизмите кои го сочинуваат. Градот може да стане место каде што решавањето на проблемите и комуникацијата, како што се покажување со ‘корпоративната примена’ на интеркултурализмот (Jandt), може да доведе до реална интеракција и соработка. Модерниот град отсекогаш бил место каде културите, како начин на живот, се среќаваат и коегзистираат. Во градот ‘другиот’ е

3. Bottá, Giacomo. "Interculturalism and New Russians in Berlin", page 2 of 12. CLCWeb: *Comparative Literature and Culture* 8.2 (2006):
<http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol8/iss2/5>
4. hiellino, Carmine. 2000. *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*. Stuttgart: Metzler.
5. Иванов, Благоја. 2009. *Субина*. Скопје: Дијалог.
6. Ивановски, Србо. 2001. *Женаџа на белоѓаргееџоџ*. Скопје: Наша книга.
7. Јанушев, Михаил. 1999. *Огвeани од црвениоџ вeџар*. Скопје: Форум.
8. Jameson, Fredric. 1991. *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso.
9. Jandt, Fred E. 2004. *Intercultural Communication: A Global Reader*. Thousand Oaks: Sage.
10. Jankovic, Miroslav. 2005. *Руска емиѓраџија на Балкану 1920 – 1940*. Москва.
11. Jovanovic, M.M. 1997. *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevini SHS 1919–1924*, Beograd: Stubovi kulture.
12. Јосимовска, Верица. *Рускаџа емиѓраџија во Шџџџ*, магистерски труд.
13. Ковачески, Стојан и Марјан Димитријеvски. 2012. *Др. Никола и Софија Незлобински*. Струга: самостојно издание.
14. Лилјана Минова – Ѓуркова. 1998. „Од историјата на руската култура во дијаспората. Руски научници во Скопје“. *Македонско-руски јазични, лџџератџурни и кулџурни врски*, Зборник од Првата македонско-руска славистичка конференџија, одржана во Охрид, 23–24 август 1995. Скопје: УКИМ, сс. 125–129.
15. Ристовски, Блаже, главен редактор. 2009. *Македонска енциклопeдија*, том 2, М-Ш, Скопје: МАНУ, с. 992.
16. Ricoeur, Paul. 1983–1985. *Temps et rџcit, I–II*, Paris: Seuil.
17. Simmel, Georg. 1903. "The Metropolis and Mental Life", online:
http://condor.depaul.edu/~dweinste/intro/simmel_M&ML.htm
18. Трајковски, Никола Игумен. 2009. *Свеџа Русија. Заџиси од Македонија*. Скопје: Темплум.
19. Урошевиќ, Тања. 2004. *Улџрамарин*. Скопје, Магор.
20. Цветковски, Сашо и Ленче Јосеска. 2012. *Никола и Софија Незлобински*. Струга: Музеј „Никола Незлобински“.

Е. Ю. ГУСЬКОВА

ЛЕВ ТРОЦКИЙ – ОЧЕВИДЕЦ И ХРОНИКЁР БАЛКАНСКИХ ВОЙН

В 1926 г. увидел свет VI том собрания сочинений Льва Троцкого, полностью посвящённый Балканам и балканским войнам. Затем долгие годы Троцкий не переиздавался. В 2011 г. этот том, как отдельная книга, переиздан в России¹.

Лев Давидович Бронштейн (псевдоним Троцкий) был профессиональным революционером, об этом знают все, но он имел также дар писателя, публициста. Его очень увлекала журналистика. В начале XX в. он активно сотрудничал с газетой «Искра»: с ноября 1902 г. по март 1905 г. он опубликовал 31 статью в этой газете.

В сентябре 1912 г. Троцкий уезжает на Балканы корреспондентом от популярной демократической «Киевской Мысли». Он пишет сообщения о войне также для «Одесских новостей», «Голоса», «Дня», меньшевистского «Луча».

Канва событий балканских войн известна. Поэтому нам в книге Л. Д. Троцкого интересно, прежде всего, свидетельства очевидца. Перо у журналиста лёгкое, слог хороший, речь образная. Источник охватывает значительный период и по содержанию многоплановый. Автор был в Сербии, Болгарии, Румынии, находился в одном из отрядов на боевых позициях. Троцкий образно и подробно пишет о дороге из Будапешта в Белград, о Сербии, сербских газетах и журналах того времени, о политиках в ярких картинках (Никола

¹ Троцкий Л. Перед историческим рубежом: Балканы и Балканская война. – Спб.: Новый Прометейб 2011. – 480 с.

Пашич, Драшкович, Стоян Новакович и др.), сербских политических партиях, о сербско-черногорских связях.. В его статьях можно найти массу интересных деталей о боевых днях одной сербской бригады. Но он позволяет себе писать и о геополитических вопросах. Непосредственный участник многих событий, Троцкий оставил нам любопытный источник, изучение которого позволяет по иному взглянуть на события столетней давности. Он показывает и жизнь обычных людей (этнографию), и дипломатию – расклад королей и министров на европейской шахматной доске, полагая, что подлинные игроки глядят на доску сверху, поправляя фигуры так, как считают нужным.

Когда в статьях заходила речь о причинах войны, то Троцкий не мог обойти вниманием Македонию и македонский вопрос. Естественно, для русского читателя он объясняет многие вещи, не совсем известные простому обывателю. Так, он останавливается на вопросе, кто такие македонцы и почему армии движутся на Скопье. Присоединение Македонии, пишет он, полностью удовлетворило бы Сербию, увеличив её территорию и дав ей свободный выход к морю, а также Болгарию и Грецию. Хотя Троцкому понятны рассуждения сербов о том, что македонские славяне – сербы, сам он склонен принять болгарскую точку зрения, что македонские славяне – их соплеменники. Поэтому он пишет, что «создание условий нормальной жизни в Македонии является элементарной потребностью для устойчивого и спокойного развития Болгарии». Его наблюдению открылось именно такое боевое настроение широких народных болгарских масс. Солдаты мечтали об освобождении братьев. Болгария во всех статьях и репортажах Троцкого – это территория, в которую должна входить Македония. Он отмечал, что македонцев много (сотни тысяч) в Болгарии, особенно переселенцев. И они не дают ни на день отойти от Македонии. Вот цитируемый монолог одного из болгарских политиков: «Война была необходима, потому что неизбежна. Мы должны были покончить с внутренней язвой, которая в течении двух десятилетий разъедает нашу страну: это македонский вопрос. Болгары в Македонии и болгары из Македонии дошли до полного отчаяния, и мы стояли перед тяжкими осложнениями в нашей внутренней государственной жизни. Македонцы надеялись на нас, и в течение 15–20 лет мы в них эту надежду поддерживали. Сперва у них происходили народные восстания, по 10–20 тысяч

человек. Потом массовые восстания сменились действиями чет, организованных дружин. Когда и это не привело ни к чему, начался окончательный распад: с одной стороны, отдельные убийства и покушения, с другой – массовая эмиграция в Америку. Турки выдвинули в это время план заселения Македонии мусульманами. Это и довело македонцев до отчаяния. А отчаяние – плохой советник. Македонцы-иммигранты вносили элемент анархии в нашу внутреннюю жизнь, они начали угрожать смертью министрам и Фердинанду. Наше собственное население тоже поднимало ропот: тратим ежегодно десятки миллионов на армию, истощаем страну, а не можем прийти на помощь македонским братьям; к чему же тогда армия? И, наконец, – наше офицерство. Оно крайне тяготилось как своим бездействием, так и печальным своим материальным положением... Всё это в совокупности своей заставило нас принять войну. Она не есть плод сознательно учтённой целесообразности, а лишь продукт внутренней необходимости» (с. 119).

Интересен разговор Троцкого с двумя журналистами в начале октября 1912 г. в Белграде. Обсуждали вопрос: хочет ли население войны? В отличие от болгар сербы более рационально смотрели на военный театр действий. Вот как это описывает Лев Троцкий: «Я вчера провел вечер в обществе двух сербских журналистов, из которых один за войну, а другой – против. Вопрос, который я только что поставил себе от вашего имени, был центральным предметом их разговора. И мнения их на этот счет радикально расходились.

– Население хочет войны, оно не может не хотеть её, ему не остаётся другого выхода, – говорил сторонник войны. Это не тот официальный „энтузиазм“, о котором неизменно повествуют правительственные сообщения накануне всех войн, хотя бы и бесконечно далёких от нужд и забот населения. Здесь дело действительно идет о праве жить и развиваться. Народ не может не сознавать и не чувствовать, что помимо войны нет для него выхода из тупика. Народ хочет войны.

– Неверно, – ответил другой. – Война не откроет нам выхода. Официальная цель войны – эта жалкая 23-я статья Берлинского договора – уж, конечно, не в силах внушить массам национальный энтузиазм. Кто же способен, в самом деле, проникнуться верой в благодетельность тех поверхностных административных реформ, к ко-

торым Турция должна быть вынуждена войною? Проливать кровь за будущего христианского генерал-губернатора в Македонии – может ли, спрашиваю я вас, такая цель воспламенить сербские массы? Другое дело – территориальные завоевания и выход к морю, создание более широкой базы для экономического и культурного развития страны. Такая задача способна была бы поднять и воодушевить народ на подвиги. Но ведь территориальные завоевания невозможны по сто и одной причине. Население – по крайней мере, всё то, что мыслит в нём, – знает это, знает, что великие державы не допустят расширения Болгарии и Сербии за счёт Турции. Оттого-то не может быть и веры в результаты войны, и нет энтузиазма».

Пишет Троцкий и о местных обычаях, подмечает взаимоотношения сербского, македонского и албанского населения, которые сам наблюдал на пути из Приштины в Сопье, рассказывает о батальях на македонских землях. Троцкий должен был писать о войне, но журналистам не разрешали идти вместе с армией, видеть военные операции изнутри. Поэтому, чтобы статьи были правдивыми, Троцкий часто восстанавливал картину жизни и смерти на полях сражений, расспрашивая солдат и офицеров, непосредственных участников боевых походов.

Так, один сербский офицер рассказывал, что на пути из Грачаницы в Скопле, проходя через Гилан и Карадаг, имея задачу подавлять сопротивление албанцев, с удивлением отмечал, что сопротивления никакого не было. Сёла по дороге были то чисто албанские, то смешанные, то чисто сербские. «Но все албанцы на Коссовом говорят по-сербски, сербы – по-албански, а есть сёла, где установился какой-то средний сербо-албанский язык». Сербский офицер подмечал, что «албанские деревни гораздо лучше, богаче сербских, много скота. У иных по 50, по 80 лошадей, тысячи овец. У одного турецкого чивчия нашли мы 10 тысяч овец, полмиллиона килограммов пшеницы в амбарах. Их дома красивее, в два этажа, у иных, в Бадровцах, например, под Скопье, новые сельскохозяйственные орудия. Сербы не решаются держать много скота, чтоб не отобрали качаки (албанские бандиты). Домов красивых сербы тоже не строят, даже богатые, в тех сёлах, где есть албанцы. Если у серба два этажа, тогда он дома не красит, чтоб не оказался его дом лучше албанских. Позже, уже после взятия Битоля, мне пришлось в Ресне провести ночь у одного греческого врача. Прекрасный дом, с пол-

ным комфортом, но снаружи не штукатуренный. Почему? – спрашиваю. Не решается: иначе его дом будет одним из лучших в городе».

На пути от Приштины до Скопье по непроходимой дороге сербы испытывали многие трудности, но главное – ужасный голод. Хлеба совершенно не было с 7 по 15 октября. В Гилане только добыли сотню хлебов – на 8 тысяч солдат! Мясо было, – резали по дороге быков, овец, – но не было соли. Ни соли, ни хлеба! И то и другое шло с провиантской колонной, но где находилась эта колонна, никто не знал. «Всё внимание штаба было сосредоточено на боевых, а не на съестных припасах. Предполагалось, что солдат уж как-нибудь сам прокормится. Когда пришли в Скопье и солдаты, поев хлеба, повеселели, они стали шутить: „По восьми хлебов не съели, а разрушили все султанское царство“. Но по дороге было не до шуток. Ели сырую кукурузу, пшеницу, жаловались на животы, совсем отощали, стали падать духом». Трудно представить, что значит вести голодных солдат, людей, которые два-три дня ничего не ели. Сам голоден и слаб и непрерывно чувствуешь свою беспомощность и мучительный стыд перед солдатами. «Серые крестьяне роптали и выходили из повиновения, а более интеллигентные гордо скрывали голод и слабость. Иногда солдат, не столь отощавший (вчера только ел) отправляется в турецкое село просить хлеба. "Стыдно, – укоряет его какой-нибудь стоик, полумертвый от голода, – что скажут турки про сербскую армию. Голодный сброд, без хлеба и без гордости!" Подбадривали солдат только встречи в сербских деревнях. Одна такая встреча запомнилась офицеру. «В Драговце, это еще до Гилана, встретили нас песней сербки. Старуха запела: „Счастливы мы, что сербское войско освободило нас“; бабы вторили. От слов этой песни солдаты сами выросли в собственных глазах, да и женские голоса услышали. Ободрились и, хоть шли восемь часов до Драговца, прошли после того ещё восемь часов без отдыха и без жалоб... Уже под Скопье, в селе Кучевище, застали мы храмовой праздник. Стали крестьяне угощать солдат вином. А те до такой степени отощали, что от двух-трех глотков пьянели до полусмерти и разбредались в разные стороны. На другое утро насилу собрали их, а многие так на следующие только сутки доплелись до Скопье, всё ещё в пьяном угаре».

Рассказ сербского офицера пестрит меткими наблюдениями. Так, он пишет об особенностях албанских воинов. По его мнению, храбрость албанцев особенная, не пригодная для нынешних войн. «Они бросаются в стремительную атаку, не отдавая себе полного отчёта в последствиях, сокрушают всё, что могут сокрушить, беспощадны в натиске и в истреблении побеждённых. Но в случае неудачи легко теряются и, раз отбитые, уже не собираются для нового наступления. Их бегство принимает такой же стремительный и бозотчётный характер, как и наступление. Это не армия, а вооружённые роды, племена. Старики с седыми могучими бородами и рядом – мальчики 17 – 18 лет».

Тот же серб рассказывал, что, начиная от Кичева, все деревни были сожжены турками, одни церкви торчали среди пепелищ. И далее любопытное замечание о военных правилах турок. «Церквей турки, по общему правилу, не трогают, – церквей, священников и женщин. Два чиновника нашего бывшего консульства в Скопье передавали мне такую любопытную подробность: когда наше правительство вооружало комитаджей в Старой Сербии, револьверы и патроны, шедшие через консульство, передавались священникам и женщинам – и почти всегда доходили по назначению. Турки не обыскивают женщин и духовных лиц, не албанские качаки, разумеется, и не потурченяцы, т.е. османи-зированные сербы – эти хуже всего, – а настоящие османы – турки: в них есть несомненные черты рыцарского благородства».

Много было случаев глупого педантизма властей, глупого и вредного. Вот небольшой пример. Чорба кипит в котлах, все готово для обеда, солдаты предвкушают. Вдруг приказ: вперед! Отлично можно бы обождать еще десять минут, – целые часы и дни теряли без толку. Но нет, молодечество требует полного пренебрежения к пище, т.е. к солдату. Котлы опрокидываются, чорба выливается в снег, голодная рота снимается с места.

Битоль был взят 5 ноября. Погода в те дни стояла ужасающая. Снег с дождём, холодный пронизывающий ветер с Преспенского озера и гор Периспера, а ко всему этому густой, как дым, липкий туман. Ничего не видно, ни днём, ни ночью. Сербские отряды сходились иногда с неприятельскими на 10–15 шагов, но обе стороны отступали, пугаясь неизвестности. До штыков дело почти ни-

когда не доходило, разве только отдельные группы сталкивались совсем уж грудь с грудью. На второй день турки сделали было попытку взять дьяватские позиции штурмом. Но сербские солдаты бросили несколько ручных бомб и сразу отбили наступление. Действие этих бомб очень жестокое: они начинены рубленой проволокой и при взрыве разносят мясо человеческое в клочки, оставляя на месте только исковерканные скелеты.

Четыре дня и пять ночей сербские солдаты провели в тумане неизвестности. Карт для этой местности не было никаких. У двух, трёх старших офицеров были свои карты австрийского генерального штаба. Уже после взятия Битоля штаб нашей дивизии отпечатал на гектографе карту этих мест, только ничего почти нельзя было разобрать на ней – все линии и названия расплывались. «Вообще для македонских операций наш генеральный штаб был абсолютно неподготовлен и ничего не внёс в них, кроме путаницы и бестолочи. Три года у нас готовились к генеральному бою на Овчем поле, никто и не думал, что пойдём дальше Велеса, а когда решающие действия пали на другие места – Куманово, Битоль, все предположения и планы оказались спутанными. Помимо деморализации турецких войск, мы много обязаны нашими победами случаю и – туману. 4-му и 6-му полкам удалось или, вернее, посчастливилось проникнуть под Битодем в самое сердце неприятельской армии, разбить её на две части, одну отбросить к югу, на Флорину, а другую – на Ресну. Это и решило дело».

Сербский офицер уверен, что благодаря полной неосведомленности и нераспорядительности генерального штаба, они оказались на дьяватских позициях в самом затруднительном положении. Была полная возможность захватить Джавида и Фетти-пашу со всей их армией. Но по сравнению с задачей сербов было до смешного мало: всего одна дивизия резерва. А в довершение у них не было полевой артиллерии. До Гилана сербы волокли с огромными затруднениями гаубицы, которые вовсе не были им нужны. А на дьяватские позиции явились с легкими горными пушками, которые оказались бесполезны. Турки скоро убедились, что сербам нечем отвечать, и открыли по сербским позициям страшный огонь из полевых орудий. Но, к счастью, турецкие гранаты почти никогда не разрывались. Специалисты говорили, что не турецкие снаряды, а турецкие артиллеристы плохи: не знают расчета и мечут дорогие снаряды зря.

Шрапнель турецкая разрывалась на такой высоте метров в 200, что оказывалась почти безвредной: пули падали лишь под силой собственной тяжести и причиняли ничтожные ранения. В батальоне убито было 50 – 70 солдат, много ранено, все ружейными пулями, но ни одного убитого артиллерией, только двое раненых: один тяжело, другой легко.

Налетит ветер с Периспера, разгонит туман, откроются позиции, – начинается стрельба. Потом опять туман сомкнется над долинами и над возвышенностями, – артиллерия умолкает. Изредка только раздастся выстрел без цели, в туман, для остротки, а отчасти и для ободрения своих.

Вследствие малочисленности, сербы всё время стояли перед опасностью попасть в кольцо турецких войск. Поэтому каждую ночь они вынуждены были сниматься с позиций и отступать к концентрационным узлам, а по утрам опять возвращались.

Четыре дня и пять ночей солдаты не зажигали огня, почти не ели и почти не спали. От ветра, сырости, голода и бессонницы они впали в состояние полного безразличия. На важнейших сторожевых постах, где они каждую минуту могут быть застигнуты и убиты, – засыпали. В целях нравовучения некоторых заснувших на посту солдат время от времени пороли. Приговаривали к 10 – 12 ударам. Один держит за руки, другой за ноги, третий бьет прутом. Иногда, для большего стыда, облегчали одежду. Били не жестоко, но выстраивали вокруг места экзекуции солдат – для нравственного внушения.

«Самое тяжёлое было наше положение, низших офицеров, „водников“. Мы не можем не считаться с голодом и усталостью солдат, как не можем не считаться с туманом или с местностью. Но мы же отвечаем и перед высшими офицерами за отступления от порядка. А наверху безжалостны. Они в постоянном контакте с массами не состоят, не видят и не чувствуют того, что мы, – они требуют. Когда в походе выбившийся из сил солдат садится при дороге, трудно бывает ему дать пощечину. Но даешь. А он в ответ: „Драться вы умеете, г. офицер, а хлеба доставить не можете“. И, действительно, где мне взять хлеба? Очень скверно становится после этой затрещины на душе...».

Половина сербской дивизии – в турецких сапогах: военная добыча, захваченная под Кумановом и в других местах. Шинели, саперные инструменты, ножи, табак у многих сербских солдат такого же происхождения.

Лев Троцкий вставляет в военные сцены и свои размышления, касающиеся европейской политики. «Печать великих держав – и не в последнюю очередь австрийская и германская печать – поёт теперь дифирамбы новой военной державе, соединённой армии балканских союзников, – отмечает он. – 700–800 тысяч штыков, притом победоносных, импонируют европейской бирже, как и европейской дипломатии. По этой 3/4–миллионной балканской армии будет происходить международная ориентировка после войны, на этой основе будет определяться отношение великих держав к балканским союзникам и обратно. Сделав новую оценку военного значения Болгарии, Сербии и Греции, – европейская дипломатия уже не позволит им спуститься ниже этой оценки. Не приходится сомневаться в том, что результатом войны явится новое военное напряжение всех материальных ресурсов балканского полуострова».

Большое место в книге занимают рассказы о том, как сербские, болгарские и македонские войска вели себя на завоёванных территориях в отношении албанского и турецкого населения. Троцкий, тогда ещё будущий революционер, с ужасом пишет о зверствах в отношении неславян. «Теперь Европа узнает, что путь крестной армии отмечался такими злодеяниями, которые способны вызвать содрогание и отвращение в сердце каждого культурного, каждого чувствующего и мыслящего человека». Корреспондент пишет о жестокой военной цензуре, существовавшей на завоёванных территориях. Поэтому сведения журналиста из России, оставившего потомкам свидетельства о балканских войнах начала XX в. – важный источник для нынешних и будущих историков.

Почти дословно он записал под диктовку рассказал одного из его сербских друзей.

«Мне представилась возможность, – счастливая или несчастливая, затрудняюсь сказать, – еще во время войны, через несколько дней после сражения у Куманова, посетить Скопле (Ускюб). Уже по тому нервному беспокойству, с каким была встречена в Белграде моя просьба о пропуске, по тем искусственным препятствиям, какие

мне ставились в военном министерстве, я стал подозревать, что у тех людей, которые руководят военными событиями, совесть не особенно чиста, и что там, дальше, совершаются дела, очень мало совпадающие с официальной правдой правительственных сообщений. Это впечатление, вернее предчувствие, ещё усилилось, когда я в Нише случайно столкнулся в поезде с офицером, который отправлялся в Скопле с поручением к генеральному штабу. Офицер этот – хороший и честный человек, я его знаю давно. Но как только он узнал, что я еду в Скопле, что я туда допущен, он с нескрываемым враждебным чувством заметил, что в Скопле незачем ездить без дела, что белградские власти сами не знают, что творят, допуская в Скопле «посторонних», и пр. Во Вранье, на сербской границе, убедившись, что я нимало не меняю своего намерения, он переменял тон и начал издали готовить меня к тем впечатлениям, какие я должен буду получить в Скопле. „Все это – очень неприятные вещи, но, увы, неизбежные“. Разумеется, в суждениях моего собеседника не отсутствовали ссылки на государственную необходимость. Всё это вместе настроило меня, признаться, ещё более подозрительно. Значит, те жестокости, смутные отголоски которых проникали в Белград, не случайны, не единичны, не исключительны, – рассуждал я, – если видный офицер объясняет их „государственной необходимостью“. Значит, тут действует расчёт. Чей? военных властей? или также и правительства? Ответ на этот вопрос я получил очень скоро – по прибытии моем в Скопле.

Страшное началось, как только мы переехали старую сербскую границу. К 5 часам вечера мы подъезжали к Куманову. Солнце зашло, стало темнеть. Но чем темнее становилось небо, тем ярче выступала на нём страшная иллюминация пожаров. Горело со всех сторон. Целые албанские деревни стояли огненными столбами. Вдали, вблизи, – у самого полотна железной дороги. Это было первое настоящее, подлинное, что я увидел из области войны, беспощадного человеческого взаимоистребления. Горело жильё, горело добро, накопленное отцами, дедами и прадедами. В своём огненном однообразии картина повторялась до Скопле. Прибыли мы на место к 10 часам ночи. Я выбрался из скотского вагона, в котором совершил все это путешествие. Весь город уже затих. Ни души живой на улицах. Только перед самым вокзалом стоит группа солдат, из её среды раздаётся пьяный голос. Все прибывшие с поездом разош-

лись, я оставался у вокзала один. Подхожу к группе. Четыре солдата держат штыки наготове, а в центре группы стоят два совсем еще молодых албанца в своих белых шапочках. Пьяный унтер-комитаджи (четник) держит в одной руке каму (македонский кинжал), а в другой – бутылку коньяку. Унтер командует: „Пади“. Албанцы, полумертвые от страха, падают на колени. „Вставай!“ – Встают. Это повторяется несколько раз. Потом унтер с угрозами и бранью подносит конец камы к шее и груди своих жертв, потом заставляет пить коньяк, потом... целует. Пьяный от власти, от коньяку, от крови, он забавляется теперь, шалит с ними, совсем как злой, подлый кот с мышами. Те же ухватки и та же психология. Остальные три солдата, не пьяные, стоят строго, глядят зорко, чтоб албанцы не бежали или не оказали сопротивления, чтоб унтер мог в полной мере получить своё наслаждение. „Это арнауты, – деловым тоном говорит мне один из солдат. – Сейчас он их зарежет...“.

С ужасом отбегаю я прочь от этой группы. Заступничество не привело бы ни к чему. У этих солдат и у этого унтера албанцев можно было бы отнять только с оружием в руках... И всё это происходит у самого вокзала, где только что прибыл поезд. Бегу с ужасом, чтобы не услышать крика боли или мольбы о помощи...

В городе, вернее на улицах, все тихо, точно вымерло. В 6 часов вечера все ворота и входные двери запираются. Но с наступлением ночи начинается работа комитаджей. Они вторгаются в турецкие и арнаутские дома и совершают там всё одну и ту же работу: грабят и убивают. В Скопле 60 тысяч жителей, из них половина – албанцы и турки. Часть, правда, бежала, но подавляющее большинство осталось. И вот над ними-то и совершалась ночная расправа.

За два дня перед моим приездом в Скопле жители увидели утром у главного моста на Вардере, т.е. в самом центре города, кучи албанских трупов с отрезанными головами. Одни говорят, это – здешние албанцы, убитые комитаджами, другие говорят, что трупы прибиты к мосту водами Вардара. Во всяком случае, эти люди с отрезанными головами не в сражении убиты...

В Скопле – сплошной военный лагерь. Жители, особенно магометане, прячутся; на улицах видны одни солдаты. Среди солдатских масс видишь сербских крестьян, которые пришли сюда

почти со всех концов Сербии. Под предлогом, будто ищут своих сыновей и братьев, они проходят по Коссовому полю и – грабят. Я разговаривал с тремя такими добытчиками. Они прибыли из Шумадии, центра Сербии, пешком через Коссово. Самый молодой из них, небольшого роста, из типа удальцов, похвалялся, что убил на Коссовом двух арнаутов из скорострельного ружья. «Их четверо было, да двое успели бежать». Спутники его, пожилые серьезные крестьяне, подтвердили рассказ. «Одно плохо, – жалуются они, – мало у нас с собой денег. Много тут можно волов и коней добыть. Заплати солдату два динара (75 копеек), он отправится в первое албанское село и приведет тебе хорошую лошадь. Пару волов, и хороших волов, можно через солдат же добыть за 20 динаров». Из окрестностей Враньи население массами уходит в албанские деревни и забирает там всё, на что наткнётся глазом. Бабы уносят на своих плечах даже двери и окна албанских домов.

Ко мне подходят два солдата. Это кавалеристы из отряда, который обезоруживает албанцев в деревнях. Один из солдат спрашивает, где бы разменять золотую лиру. Прошу его показать, так как мне никогда не приходилось видеть этой турецкой монеты. Солдат оглядывается опасливо вокруг, потом вынимает из кошелька лиру, но таким движением, которое ясно показывает, что у него в кошельке их еще несколько, только не хочет, чтобы заметили. А турецкая лира, как вы знаете, – 23 франка.

Проходят мимо меня три солдата. Слышу их разговор. Я убил албанцев без счёту, – говорит один, – только ни у одного из них не нашел ни гроша. А вот, когда я буллу (турецкую молодуху) зарезал, я нашел при ней десять золотых лир.

И обо всем этом говорят здесь совершенно открыто, спокойно, равнодушно. Это – обыденное. Люди сами не замечают, какую огромную внутреннюю перемену произвели в них немногие дни войны. Вот до какой степени человек зависит от условий. В обстановке организованного зверства войны люди быстро звереют и не отдают себе в этом отчёта.

Через главную улицу Скопле проходит взвод солдат. Пьяный и, по всей видимости, полоумный турок выкрикнул им вслед какую-то брань. Солдаты останавливаются, ставят турка подле ближайшего дома и тут же пристреливают. Солдаты идут дальше, продолжает свой путь и уличная толпа. Дело сделано».

Как пишет Троцкий, дальше он уж не в силах был выносить эту атмосферу – легких не хватало. Политический интерес и жуткое нравственное любопытство – посмотреть собственными своими глазами, как это делается, – совершенно исчезли, провалились. Осталось одно только желание: бежать как можно скорее. Глядел из вагона на необозримую равнину вокруг Скопле: какая красота, какой простор, как тут хорошо можно бы устроиться человеку, а между тем...².

Когда сербские и болгарские войска вошли в Македонию, то вначале сообщали только о радостных кликах освобожденного населения, о патриотических речах, депутациях, о новоназначенных администраторах. Но постепенно радостные клики и патриотические речи замолкли, остались хаос и безурядица. «В Македонии и до войны было достаточно элементов социального распада и политической анархии. Четничество и динамитное партизанство дало этим элементам боевую выправку и привило уверенность в том, что им всё позволено. Война временно растворила их в себе. А теперь они снова всплыли, насквозь развёрнутые войной», – писал Лев Троцкий.

В его руки попала копия письма одного чиновника, посланного в Иштиб организовать отделение Национального банка. Письмо так красноречиво, что журналист в своей статье привёл его целиком.

«Прибыл я четыре дня назад и уже жалею, что поехал. Застал сплошной ужас. Мне и не снилось никогда, что подобное возможно. В городе в 6 часов вечера всё тушится. Турецкие и еврейские дома, т.е. полгорода, совершенно пусты. Все магазины и дома в этой части разграблены и даже разрушены. Грабежи и убийства следуют непрерывно. На моих глазах 2 ноября, в обед, 20–25 четников и босяков напали на старика-еврея, лет 60–70, и разбили ему голову. Я вмешался, стал звать пристава. «Держи его, и он жид!» Погнались за мной, – пришлось убежать. Укрылся я в своей квартире, на втором этаже, вынимаю револьвер, то же делает и хозяин квартиры. Громилы начинают стучать в ворота, но ворота крепкие. Жена моя, оставшаяся за воротами, пыталась скрыться в подвальном этаже; но, заметив, что меня нет, бросилась искать. После непродолжительной

² Опубликовано: Киевская Мысль», 23 декабря 1912 г, № 355.

осады громили удалились. Я послал за городским головой, уездным начальником, приставом и воеводой четы. К часу собралось в доме у меня 12–15 человек «начальства». Без труда установили, кто убил старика: известные четники и несколько громил под видом новоиспечённых четников. Однако, никто из них не был наказан. Войска здесь нет, и эти «четники» – полные хозяева положения. Есть воеводы, которые награбили за это время вещей и денег на 3–4 тысячи лир (турецкая лира = 23 франкам). В Радовище подозревают, что в эту компанию входит и околийский начальник (исправник).

Ужасное положение! Иногда смотришь, как этих мирных крестьян-турок убивают без причины, как их вещи разграбляются, а жены и дети умирают с голоду, – и сердце прямо разрывается от скорби. Между Радовище и Иштибом умерло около 2 тысяч турецких беглецов, преимущественно, женщин и детей, от голода, в буквальном смысле слова, от голода...»

Лев Троцкий пишет о «чудовищных зверствах, которые учинены были победоносной солдатчиной союзников на всём пути её следования не только над безоружными, пленными или ранеными турецкими солдатами, но и над мирным мусульманским населением, над стариками и старухами, над незащитными детьми». Цель, полагает журналист, – исправить не совсем благоприятные для болгар в Македонии и сербов в Старой Сербии данные этнографической статистики. Поэтому занимаются попросту систематическим истреблением мусульманского населения сёл, городов и областей. При этом Троцкий утверждал, что преступления совершались болгарской армией с ведома, а в значительной части и по инициативе главного штаба.

Троцкий обличает зверства всех участников конфликта и тем самым, как он пишет, «открыл борьбу против лжи славянофильства, против шовинизма вообще, против иллюзий войны, против научно организованной системы одурачивания общественного мнения».

Затрагивает журналист и вопрос отношения России к событиям на Балканах. Нам они очень напоминают 90-е годы XX в. «Русское общественное мнение» требовало от русской дипломатии активного вмешательства в интересы Сербии. Но русская дипломатия требованию не вняла...», – пишет Троцкий. А русское общественное мнение подначивало сербов: вы только совершите как следует вашу

военную работу, а уж мы вас в обиду не дадим. С огромными жертвами совершалось сербское движение к морю. От Призрена до Дураццо шли 19 дней, из 3000 лошадей дошли только 80, все остальные погибли в пути. А когда сербы дошли до моря, Австрия потребовала, чтобы берег был очищен. Когда спросили Россию, что делать, Петербург ответил: «С нашей стороны ничего не ждите...». По мнению журналиста, Сербия приносила жертвы в полной уверенности, что её притязания найдут поддержку и понимание России, но этого не произошло.

Благодаря статьям Троцкого, мы сегодня можем или дополнить наши знания о тех событиях, или по новому взглянуть на трагедию балканских войн, имевшую своё продолжение вплоть до конца XX в.

Александар ТРАЈАНОВСКИ

ПОСЛЕДИЦИТЕ ОД БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ ВО ИСТОЧНИОТ ДЕЛ ОД МАКЕДОНИЈА (1912–1915)

Создавањето на Балканскиот сојуз

Најголем интерес на соседните балкански држави – Србија, Бугарија, Грција и Црна Гора, кои го основале *Балканскиот сојуз* (1912), бил да ги освојат дотогашните турски провинции и области Македонија, Албанија, Тракија, Епир, Санџак, Косово и Метохија. Всушност, Србија, Бугарија и Грција најмногу претендирале да освојат делови од Македонија, додека Црна Гора имала претензии кон Скадар со околината. Споменативе балкански монархии посебно ги интересирале и ги привлекувале богатите земјоделски, сточарски и рудни богатства на Македонија, како и нејзината извонредна географска, сообраќајна и стратегиска местоположба на Балканскиот Полуостров. Нивните освојувачки цели најдобро се согледуваат преку „*Тајниот анекс*“ на договорот меѓу Србија и Бугарија, во кој децидно се предвидувала поделба на Македонија, доколку „се уверат“ дека не е можно организирање на автономна област на таа територија. Со „*Тајниот анекс*“ од 29 февруари/13 март 1902 година¹, всушност, биле утврдени нивните конкретни територијални претензии за завладување на Македонија.

Во почетокот балканските сојузници навистина ги замаскирале своите завојувачки стремежи кон Македонија, кога ја исфрлиле паролата за „ослободување на поробените браќа христијани“ и за

¹ Поопширно: Македонија во билатералните и мултилатералните договори на балканските држави 1861–1913 – *Документи*, Редакција и коментар на Михајло Миноски, Скопје, 2000, 151–155.

нивното „остварување на традиционалните идеали“, кои се засновале врз нивните повеќедецениски желби за „државно-правни и историски права“. Овие пароли, исфрлени благовремено, во прв момент, всушност, го повеле македонскиот народ уште пред почетокот на избувнувањето на Првата балканска војна активно да се подготвува да се крене на „света војна“ за свое конечно ослободување од повеќевековното турско-османско владеење. Меѓутоа, изјавата на претседателот на српската Влада Милован Миловановиќ дека „ние (Србите – н.б.) сме готови на сè и ќе влеземе во секаква комбинација, со Бога или со ѓаволот, ако притреба, за да го спречиме решавањето на македонското прашање на штета на нашите животни интереси“ или изјавата на претседателот на бугарското Народно собрание, Стојан Данев, дека „Бугарија ја објави војната, затоа што македонските Бугари веќе беа изгубени за нејзината кауза, бидејќи тргнаа по својот пат“, всушност, ги разоткриваат завојувачките цели за поделба на Македонија меѓу балканските сојузници уште пред да започнат Балканските војни.

Откако побарале од Отоманската Империја да спроведе реформи во областа и провинциите под нејзина власт што тешко се остварувале, во октомври 1912 година балканските сојузници објавиле војна. Војната најпрво ја почнала Црна Гора на 9 октомври 1912 година, а потоа на 18 октомври и. г. кон неа се приклучиле и другите сојузници. Наскоро добро подготвените сојузнички војски за релативно кратко време ја скршиле воената моќ на Турција.

Имено, *српската војска* најпрво ја разбила турската војска на Фети-паша кај Куманово на 23/4 октомври 1912 година. Други позабележителни битки и победи српската војска водела и однела кај Бакарно Гумно и на реката Шемница, близу Битола. Наскоро српските војски лесно стасале до Лерин и Гевгелија, а со друг дел од војските, преку Косово, Метохија и Албанија, излегле на Јадранското и на Јонското Море.

Бугарските војски, во содејство на српските, а според договорот од „Тајниот анекс“, на неколку места однеле победа над аскерот во источниот дел од Македонија и тоа кај Кустендил, Царево Село, Кочани, Крупник и во Рупелиската Теснина. Друг дел од бугарската армија, од реката Места сè до Повардарјето, освојувајќи ја и Гевгелија, навлегла сè до Егејското Море. На 8 ноември 1912

година дел од бугарската армија, на чело со генералот Георги Тодоров, влегла во Солун истовремено со грчката војска.

Грчкаша војска го ослободила Епир, островот Крит и делови од јужна Македонија. Еден дел од грчката војска се движела кон Лерин и кон Гевгелија, сретнувајќи се со српската војска и судирајќи се со неа, а трет дел тргнал кон нивната најважна стратегиска цел – Солун. На 8 ноември 1912 година, меѓу другото и со помош на странските конзули, грчката војска на чело со Константин Рактиван влегла во Солун.

Учеството на Македонците во Балканските војни, посебно во бугарската армија

Уште пред создавањето на Балканскиот сојуз и почетокот на Првата балканска војна, од редовите на македонската емиграција и интелигенција, главно на работа или на школување во Бугарија, се основало Македонско-одринското ополченство, т.е. доброволци (МОО). Во периодот од септември 1912 до 3 март 1913 година во Бугарија и во Одринска Тракија се основале 15 македонски ополченски дружини, налик на бригади, во кои масовно членувале македонски доброволци, чија бројка достигнала од 14.000 до над 16.000 лица². Споменативе македонски доброволци (ополченци), наместо да се борат во Македонија на македонските боишта, биле испратени да војуваат со аскерот на Тракискиот, односно на Одринскиот фронт, на територии далеку од нивната татковина.

Надвор од овие македонско-одрински доброволни воени формации, на 18 септември 1912 година во Бугарија се организирале 2.174 македонски (и еден мал дел одрински) припадници на партизански чети. Четите добиле 60.000 лева и 600 пушки помош од Штабот на бугарската армија за првобитно да можат да тргнат на бојното поле против војските на Отоманската Империја. Од 59-те чети

² Види поопширно: Војно исторически архив-Велико Трново (ВИА-ВТ), Фонд бр. 422, оп. 2, а.е. 1, л. 1–7; Централен државен архив-София (ЦДА-С), Фонд бр. 1к Съюз на Македоно-одринските ополченски дружества, оп. 1 и 3; Ванче Стојчев, *Воена историја на Македонија*, Скопје, 2000, 523; Петър Дървинговъ, *История на Македоно-одринското ополчение 1912–1913*, София, 2007, 657; Славчо Славков Абазов, *Војводата Славчо Абазов – Есеј за војводата од Злетово и за историските настани од неговиот живот и од неговата револуционерна дејност*, Кочани, 2012, 56.

на чело, главно, со македонски војводи и учесници, само четата број 3, која ја предводел војводата Михаил Герциков, тргнала за Одринското боиште. Другите многубројни и недооформени, главно недоволно наоружани чети, тргнале да војуваат со турските воени сили во Македонија за ослободување на својата татковина³.

Покрај тоа, пред почетокот на Првата балканска војна на планините Плачковица и Огражден се движеле повеќе месни доброволечки чети на ВМОРО. Така, на пат за Македонија извесно време тука престојувале и дејствувале четите предводени од војводите: Ѓорѓи Поп Христов⁴, Марко Иванов⁵, Павел Христов⁶, Васил Чакаларов⁷, Христо Силјанов⁸ и други. Воопшто, до почетокот на Војната во внатрешноста на Македонија, особено во источниот дел, ЦК на ВМОРО испратила 47 чети, кои заедно со повеќе месни селски милиции на Организацијата учествувале во ослободувањето на многу градови и села⁹.

Војските на балканските сојузници, главно бугарските и српските, во текот на Првата балканска војна навлегле во југоисточните делови на Македонија и ги ослободиле од турска власт. Во таа смисла, 7-та т.н. Рилска дивизија, командувана од генералот Георги Тодоров, во содејство на српската војска, командувана од генералот Степа Степановиќ, чии заеднички воен потенцијал во еден период

³ Види поопширно: „Воени архивни известия“, София, 1989, 5–7.

⁴ **Ѓорѓи Поп Христов** (с. Крстофор, Битолско, 1876 – 20. II 1962, Софија) е познат учесник во македонското револуционерно движење, член на ЦК на ВМОРО. Меѓу другото, активно учествувал како војвода на партизанската чета број 18 во Балканските војни, особено во Битолско, Леринско и во Костурско.

⁵ **Марко П. Иванов** (с. Палеор, Кајларско, 20. VI 1877 – 16. XII 1933, Софија) е познат костурски војвода. За време на Балканските војни како војвода на партизанскиот одред број 17 најмногу се движел и дејствувал во Леринско и во Костурско.

⁶ **Павел Христов** е роден во 1874 година во селото Цапари, Битолско. Тој бил член на ЦК на ВМОРО. За време на Балканските војни бил војвода на партизанската чета број 23 со која најмногу дејствувал во Битолско и во Леринско.

⁷ **Васил Х. Чакаларов** (с. Смрдеш, Костурско, 1874 – 9. VII 1913) е еден од попознатите костурски војводи. За време на Балканските војни бил војвода на партизанската чета број 4, со која најмногу дејствувал во Костурско и во Леринско.

⁸ **Христо И. Силјанов** (Цариград, 28. V 1880 – 26. IX 1939, Софија) е костурски војвода. За време на Балканските војни бил војвода на партизанската чета број 6, која требало да дејствува во Костурско и во Битолско.

⁹ В. Стојчев, *Воена историја...*, 527.

бил до 60.000 војници, се движеле и ослободиле најголем дел од Источна Македонија. Напоредно со движењето на бугарската и на српската војска во источниот дел од Македонија, по долината на реките Струма и Места и котлината на реката Струмешница тие го организирале месното македонско население на давање активен отпор. Така, од месните селски милиции се собрала група од 700 мештани, кои на 19 октомври 1912 година ги ослободиле селата Иловица и Сушица. Оваа селска милиција, заедно со четата на поројскиот војвода Никола Лефтеров¹⁰ и на петричкиот војвода Иван Смоларски¹¹, на 20 декември 1912 година разбиле еден аскерски одред во Струмичко.

Во Радовишко-лакавичкиот реон најмногу се движеле четите на војводите Стамен Ораовски¹², Христо Симеонов¹³, Славчо Абазов¹⁴, а подоцна и четата на војводата Христо Чернопеев¹⁵.

¹⁰ **Никола П. Лефтеров** е роден во селото Калиманци, Кочанско на 14 октомври 1874 година. Тој бил познат поројски војвода. За време на Балканските војни учествувал во ослободувањето од турската власт на Поројско, Петричко, Струмичко и други области.

¹¹ **Иван Т. Смолјарски** е роден во 1872 година во подбеласичкото село Смолари, Струмичко. Тој е познат петрички војвода. За време на Балканските војни, како претходница на бугарската 7-ма Рилска дивизија, учествувал во ослободувањето од Турците на одделни области во Македонија, а особено во Петричко, Струмичко и во Кукушко.

¹² **Христо Стаменов-Ораовски** е роден во село Ораовица, Радовишко во 1864 година. Тој е еден од основателите на Првиот месен револуционерен комитет на ВМОРО во своето родно место. Од 1899 веќе дејствувал илегално во четата на Гоце Делчев, а потоа од 1900 година станал самостоен радовишки реонски војвода на Организацијата. Во јануари 1919 година српските власти го фатиле, го измачувале и го егзекутирале во радовишкиот затвор.

¹³ **Христо Симеонов** е роден во Пловдив. До 1910 година дејствувал во четата на радовишкиот војвода Христо Ораовски како негов личен и четен секретар. За потребите на ВМОРО по таа година и самиот станал самостоен војвода во Радовишко. Најмногу се движел во Лакавичијата. Исто така учествувал во атентатите на ВМОРО во Кочанско, во Штип и во Куманово. По 1920 година повторно станал радовишки војвода.

¹⁴ **Славчо Абазов** (Злетово, 9. III 1883 – 7. II 1928, Софија) е познат крајтовски војвода. Во текот на Балканските војни бил војвода на партизанскиот одред број 33, со кој најмногу дејствувал во Радовишко. (Види поопширно: Славчо Славков Абазов, *Војводата Славчо Абазов...*, 219.)

¹⁵ **Христо Чернопеев** (1868–1915) во редовите на ВМОРО влегол во 1899 година.

Уште пред доаѓањето на војските на балканските сојузници, пред сè, главно, во селата на Лакавичката област, се движеле четите на ВМОРО. Тука уште во ноември 1912 година, пред да пристигнат војските на балканските сојузници (а според спогодбата на „Тајниот анекс“ на овие терени требало да бидат присутни бугарски воени власти), четите на радовишкиот војвода Христо Симеонов, со масовно учество на селските милиции од лакавичките села, ги ослободиле сите лакавички села од турска власт и во нив воспоставиле народна востаничка власт. За пример ја посочуваме акцијата на селските милиции на ВМОРО од Долни и Горни Липовик – 41, односно 16 на број при ослободувањето на првото споменато село од Турците на самиот почеток на Првата балканска војна. Во текот на ослободувањето на овие липовски села од турска власт, уште пред почетокот на Првата до почетокот на Втората балканска војна, липовчаните дале 50 жртви, што никако не е мала бројка за потценување за толку мали села. Поради жртвите и затоа што Турците давале отпор во текот на ослободувањето на селата, липовчаните ги фатиле највидните и најозогласните Турци, 25 на број, и ги егзекутирале¹⁶. Меѓу нив бил 18-годишниот Ахмед-ага, синот на мухтарот¹⁷, највидниот и најбогат липовски турски претставник, јузбашијата Сенгата Липовски¹⁸.

По Првата балканска војна, во интервалот до воспоставувањето на народната власт што ја спроведувале органите на ВМОРО, дел од македонското население во источниот дел на Македонија, откако помислило дека дошол нивниот вековен миг за одмазда, а кој се собирал со години, се оддало на реваншизми, убиства и кражби по куќите на оние турски семејства што останале без домаќини. Меѓутоа, наскоро ВМОРО тоа им го забранило. Она што го презела Организацијата во првиот момент било да се воспостави примирје и нормално живеење. Единствено Организацијата што накажувала биле случаите на оние македонски малобројни жени или девојки што биле интимно блиски со одделни турски достоинственици. Нив-

¹⁶ Поопширно кај: Димитар Галев, *Белиот ѓерор во југоисточна Македонија 1910–1941*, кн. 1, Штип, 1991, 244.

¹⁷ Претседател или прв човек (кмет) во турската селска популација (општина).

¹⁸ Тој бил капетан во аскерот. Најверојатно во моментот бил воен пензионер, најбогат и највлијателен Турчин во с. Долни Липовик, Радовишко.

ниот неморален начин на живеење веднаш во корен бил сосечен. Кон друг мал дел од македонските жени (или девојки), кои со сила биле присилени да преминат во ислам, некои дури со родени деца или бремени, биле преземани мерки за нивно враќање во православието по пат на покрстување. Таков бил случајот со Ана Шестакова и Ружа Панова од с. Долни Липовик, Менка од с. Конче, Наза и Ленка од с. Лубница, Калопа Симионова и Зуица Котева од Царево Село, Елена Пецова од с. Вирче, Василка Ковачка и Катерина Телетанска од с. Трботивиште, Елена Крстева и Елена Самарџиева од с. Стар Иственик, Магда Сапаловска од с. Умлена, Петрија Велинова од с. Цера, Магда Гоцева од с. Разловици и други случаи и примери од Радовишко, Пијанечко, Малешевско, Кочанско и други места во Источна Македонија. Доколку ВМОРО се посомневала дека одделни Македонки доброволно се мажеле за Турци, со нив Организацијата немилосрдно се пресметувала¹⁹. Таков бил случајот и со Менка од с. Конче, Радовишко, затоа што не сакала да се откаже од исламот и да се врати во својата православна вера, а нејзиниот син наречен Абдија – Капетан веќе наголемо се однесувал непријателски кон новата народна власт на ВМОРО, поради што месниот народен суд на Организацијата ја осудил на смрт и ја егзекутирал. Воопшто, тоа било време на исчекување како ќе се одвиваат настаните што следувале потоа, пред доаѓањето во овие македонски предели на сојузничките сили, а во случајот тоа требало да бидат бугарските војски, пред сè четите на ВМОРО.

Теророт и репресалиите во делови од источниот дел од Македонија (1912–1913)

Во интервалот меѓу Првата и Втората балканска војна²⁰ балканските сојузници започнале со репресивни мерки во делови од источниот дел на Македонија. Пред почетокот на Втората балканска војна српскиот началник на Тиквешкиот округ, Душан Николиќ, го ангажирал злогласниот Гега Јаја-ага²¹ да ги поддржува српските

¹⁹ Драги Арсовски, *Теророт и опшорот во Пијанец* во втората половина на XIX и во почетокот на XX век, Делчево, 2002, 65–66.

²⁰ Која започнала на 29 јуни 1913 година со нападот на бугарската армија врз српските единици кај реката Брегалница и врз грчките војски кај Кукуш.

²¹ Станува збор за турско-албанскиот, но и српски насилник и најсвишеп крвник, т.н. капетан Јаја-ага или Јаја Малиќ-Јајата. Тој имал „арнаутско беговско

претензии наспроти бугарските и да им помогне во борбите против четите на ВМОРО. Снабден со материјални средства и оружје, со војничка облека на српската пропаганда, т.н. капетан Јаја-ага воспоставил врски со определени разорителни центри во Македонија кога собрал 250 до 300 башибозуци (или друг вид деструктивни елементи) од Тиквешијата, Велешко и од други места и започнал да прави невидени злосторства. Значи, неговата „чета“ од разбојници ја сочинувале одбрани деструктивни елементи: Срби, Турци, Торбешки и Албанци, кои вршеле бројни злодејанија на повеќе места во Македонија. Откако преку Неготинско и селото Пепелиште се префрлиле во Штипско и во Радовишко²², нивните злосторства уште повеќе се зголемиле. Најмногу оперирале во местата каде што довчерашните балкански сојузници, веќе закарани и пред почетокот на новата, Втора балканска војна, не стигнале да допрат до тие простори²³. Мошне вешто и бескомпромисно Јаја-ага соработувал со српските власти, со српските четнички формации и српските војводи во Македонија, какви што биле Василије Трбиќ, Јован Бабунски, Јован Долгачот и други, но и со бугарските власти преку соработката со Богдан Смилев во село Долно Црнилиште, со неколкумина турски бегови од Штип, како и со повеќемина христијански првенци. Тој, исто така, стапил во врска со злогласниот јузбашија Сенгата Липовски, бегалецот од село Долни Липовик во јурчките села на Серта, со Ризата и Абдија – Капетан од село Конче, со умоболниот Гурлук Ибраим од село Лубница, Радовишко (познат како „Бејлук-Ќучул – крив, мошне низок и накажан злосторник), со Рафит-ага од село Пиперево, Радовишко, со еден злосторник во село Војшанци, Неготинско, со Исак „капетан“ од Демир-Капија, со Ариф Таксим-бег од Гумурчина и со други слични деструктивни елементи, главно торбешки, од селата Пухче и Степанци, Штипско. Впрочем, неговата итроштина и крволочност најдобро ја прикажал еден од преживеа-

потекло“ од Велешко. Бил облекуван и наоружуван од српските воени магацини и, воопшто, ангажиран како српски платеник од началникот на Кавадаречкиот (Тиквешки) округ Душан Николиќ. На почетокот, кога бил ангажиран, тој требало да ги брани српските интереси во Тиквешијата и воопшто во Македонија во текот на Балканските војни и потоа.

²² Коце Ципушев, *Сјомени* – 19 години во српските затвори, Скопје, 2003, 39–41.

²³ Поопширно кај: Гр. Д. Чолаковъ, *Брџалнишки и калимански боеве*, Софија, 1915, 198.

ните сведоци, кој меѓу другото забележал: „Тоа куче беше ѝош̄иро и од Србиџе и од Буџариџе. Умееше да им се одмазди и на едниџе и на другиџе. Како служа на Србиџе, џој беше добил одвзани раце безмилосно да џо коле **македонскиоџ народ**, а ист̄овремено неколку неџови луџе џи унакажувале џелайџа на ср̄искиџе војници. Јаја-аџа смислено џо искорисџил џоа и на ср̄искиџе с̄тарешини им велел: ‘Елаџе да видиџе овие сверови џиџо им имааџ с̄џорено на Вашиџе војници’²⁴. Тој дури ја надитрил и Карнегиевата комисија.

Доаѓајќи во Штипско и во Радовишко, Јаја-ага насекаде, особено по селата, вршел невидени злосторства и пустошења.

Поттикнат од споменативе злодејанија на Јаја-ага во непосредна близина во Лакавичијата, добивајќи логистичка и индиректна помош од него, но оружје и муниција од српските власти и 60 турски златни лири како награда, бившиот јузбашија Сенгата Липовски на 11 јули 1913 година дошол во липовските села Долни и Горни Липовик за да ја одмазди смртта на 25-те Турци истепани во текот на Првата балканска војна и, пред сè, смртта на неговиот 18-годишен син Ахмед. И во двете села се послужил со ист трик. Имено, во Горни Липовик, во кое, впрочем, никогаш не живееле Турци, го натерал селскиот протугер²⁵ да ги повика селаните на собир со пораката: „Дојдеџе селани, ќе чииџаме едно џисмо од Русија. Од конзулиџе од Русија, ќе чииџаме едно џисмо“. Меѓутоа, итриот селски протугер, кој знаел турски јазик, брзо им ја согледал и им ја открил злосторничката намера, та место тоа што му било речено да провикува, тој на цел глас силно провикнал: „Беџајџе селани, не одеџе сред село. Таму има Турци. Ќе ве исколаџ“. Тоа и неколкуте ловциски пушки што припукале во одбрана на селото од непожелното присуство на злосторниците на дел од банда на Сенгата, успеале да го спасат селото од колеж. Поради тоа, испратената Сенгова дружина во Горни Липовик се дала во бегство кон Долни Липовик. Од тоа село (Долни Липовик) биле егзекутирани 25 Турци во текот на 1912 година. Во тоа повеќе турско село егзистирале над 15-ина македонски православни куќи²⁶. Дури повеќето домаќини од

²⁴ Д. Галев, *Белиоџ џерор...*, 375.

²⁵ Во тоа време во сите македонски села постоеле протугери или повикувачи, односно гласноговорници.

²⁶ Според Димитар Галев, во селото егзистирале околу 15-ина македонски православни куќи, (Види: Д. Галев, *Белиоџ џерор...*, кн. 1, 35), што е мошне мала

селото веќе биле мобилизирани, главно во бугарската армија²⁷, или биле в планина со четите на ВМОРО. Кога јузбашијата Сенгата се стационирал во селото, го испратил селскиот протугер да им ја соопшти на селаните веста: „Селани, дојдете, ќе држиме конференција, има едно писмо од Русија – да дојдете шише“. По повикот се собрале сите присутни македонски селани сред село. Само двајца од селаните, кои ја претчувствувале евентуалната несреќа, навреме со итроштина се засолниле. На другите (13) им биле врзани рацете, биле затворени во школото, во близина на џамијата, а утрото на 12 јули 1913 година, на ден Петровден, биле поведени по патот од Долни Липовик во правец кон Скрин Дол, на врвот на Серта – Саланцак, и таму најбрутално, еден по еден, биле егзекутирани. Од заробениците единствено се спасил само Петре Петров од семејството на Кимчовци, кој како козарче-овчарче се познавал со истоветното јуручко козарче-овчарче Али, жител од подножјето на Серта, кој во моментот бил мобилизиран во одмазничката банда на Сенгата. Под мотивација дека тој лично ќе го егзекутира подалеку од очите на одмазниците, му ги одврзал рацете и, пукајќи во воздух, му дал шанса да избега и да се спаси од сигурна смрт. Споменатиов Петре Петров подоцна дал сеќавања за немилите настани²⁸.

Овој осамен одмазнички настан, освен логистичка немал директна врска со движењето и пеколот што го извршил спомнатиот Јаја-ага во повеќе места во централна и источна Македонија. Така во најголемото општинско село во Лакавичијата Конче и во соседното село Лубница, кои се наоѓаат во непосредна близина, во периодот од 24 до 30 јули 1913 година било изложено на жестока тортура од

бројка, наспроти пишувањето на Васил К'нчов во 1900 година, кој сметал дека во селото живееле околу 500 жители, од кои 200 биле муслимани /Турци/, а 180 христијански семејства /Македонци/. (Види: Васил К'нчов, Македонија – Етнографија и статистика, Софија, 1900, 235).

²⁷ Така, од споменативе липовски села во Македонско-одринското ополчение (МОО) учествувале 13 доброволци. Двајца од нив дури добиле орден за храброст од IV степен, а еден загинал. (Види поопширно: *Македонско-одринско ополчение 1912–1913 г.* – Личен состав по документи на Дирекција „Централен Военен архив“, Второ издание, Софија, 2007, 54, 161, 311, 380, 409, 494, 468 и 675.

²⁸ Поопширно: Централен државен архив-Софија (ЦДА-С), Фонд бр. 771 (Спомени, снимки и др. материјали на учесниците в освободителните борби на Българиџ во Македонија и Тракија 1806–1985, оп. 1, а.е. 106, л. 78); *Македонски мартиролог*, Софија, 2005, 75.

бандите, башибозуците и воопшто убијците на Јаја-ага, но и дополнително и од месните злосторници, здружени со него како што биле: месниот насилник потурчениот Абдија – Капетан од истото село, потоа Кучук Ибраим од соседното село Лубница и други. Откако го опожариле познатиот и знаменитиот конечки средновековен манастир „Свети Стефан“, (во документите регистриран понекогаш и како манастир „Свети Константин и Елена“), од оваа општинско и соседното село Лубница биле жестоко измачувани и на најзверски начин ликвидирани 37 лица, меѓу кои биле: месниот свештеник Панае Босилов, потоа Пеца Китанова со своето доенче, неколку месечните малолетни деца: Митре и Јана Ѓорѓиеви, Марија Иванова, Левка Петрова, Ленка и Васил Коцеви и други. Исто така доста жени и девојки биле измачувани и силувани на гробните плочи или гробните површини на своите родители или најблиски²⁹.

Слична судбина доживеале и жителите на соседното село Лубница. Тука биле масакрирани 8 жени, меѓу кои имало и жени со доенчиња³⁰.

Крвавиот поход на т.н. капетан Јаја-ага не ги изоставил ни околните рурални населби, како што било селото Ракитец, во кое главно живееле Турци, но и во селото Нагрновци, каде што биле убиени 5 жени. Освен тоа, жителите на селото Награновци и дотогаш познати револуционери биле егзекутирани на најсвиреп начин мнозина месни жители. Меѓутоа, за тоа оставаме да зборуваат изворите: *„Сверовиџе беа без милосџи. Од нивниџе очи џореше омраза. Секој од нив сакаше да аџне шџо џоѓолемо џарче месо од Тодора, Кољо и дедо Тимо. Ги боеа со шџлци и со колџи, со бајонетџи и со шџалџанџи и им дофрлуваа дека се кџџени од Србиџе за 60 златџни лири. На едни им џи врџеа очџџе, на друџи ушџџе, јазикџџи, делови од лицеџџо, од џрлоџџо, од нозете џџи. Тие беа дел џо дел искасаџени“*³¹.

Паѓа в очи, дека доста страдале жените, особено оние што биле со мали дечиња или доилки. Помладите, поубавите жени и девојките редовно биле силувани на гробот на своите родители. Женскиот елемент повеќе страдал од машкиот затоа што во селата

²⁹ ЦДА-С., Ф.: 771, оп. 1, а.е. 106, 77.

³⁰ На истото место.

³¹ ЦДА-С., Фонд бр. 771 (Спомени..., оп. 1, а.е. 106, 78.

поретко се сретнувал машки свет, кој најчесто бил мобилизиран од бугарските власти или се наоѓале во четите на ВМОРО. Покрај силувањето на жените, ќерките, внуките и сестрите пред очите на своите најблиски: татковците, браќата или мажите, со цел да им зададат што повеќе бол, на повеќемина свештеници им ја кубеле брадата, за потоа да бидат обесувани со главата надолу, бодени со ножеви или дрвени шилци сè до нивното искрвување, обично врзани за дрво во подножјето до некој мравјарник, и воопшто во таква положба оставани за да доживеат крајно маченичка смрт³².

Пред почетокот, особено по започнувањето на Втората балканска војна биле истепани доста жители во лакавичките села: Габривци (7 жители), Скоруша (2), Гарван (3), Загорци (2), Папавница (2), Инево (7), Долна Враштица (1), Гарван (3), потоа радовишко-струмичките главно полски села: Воиславци (2 жители), Сурдулица (2), Дамјан /делумно торбешко село/ (6), Подареш (9), Ораовица (3), Смиљанци (6), Покрајчево (3), Радичево (6), Дукатино (8), потоа плачковичките јурчки села Шипковица (5), Козбунар (1), Карацалар (2) и други села. Паѓа в очи дека меѓу егзекутираните се наоѓале дури и муслимани или исламизирани Македонци – Торбеши, како што биле: Мустафа Ибраимов и Мустафа Ајрушев од селото Ракивец, Емиш Мустафов и Џемаил Алиов од село Карацалар и 5-те Торбеши од селото Дамјан: (Ахмед Селимов, Мула Мусаов, Зекир Еминов, Емир Зекиров и Лиман Јашаров). Доста трагично завршила 50-годишната сопруга на познатиот радовишки околиски војвода Стамен Темелков-Ораовски од село Ораовица – Гена Стаменова Темелкова. Таа била горена со усвитени игли под ноктите, за да каже каде ѝ се крие мажот. Затоа што неможела да каже каде ѝ се наоѓа мажот, сосема на крај таа умира од силните измачувања и тешките болови на 28 јуни 1913 година³³.

Откако српските власти навлегле во Радовиш пред почетокот на Втората балканска војна (на 28 јуни 1913 година) биле ликвидирани неколкумина значајни жители на Радовиш, кои ги сметале за бугарофили, како што се: Ефтим Јанев Караманов (40-годишен четник во редовите на ВМОРО, кој бил убиен истиот ден кога Србите влегле во градот); Илија Кочов (50-годишен комита), жена му Велика Кочова (48-годишна), Коце Кутов (45 г.), а крушевчане-

³² Истото, 90.

³³ ЦДА-С., Ф.: 1685к – Наум Томалевски, оп. 1, е.а. 39, 1–10.

цот на привремен престој во Радовиш Георги Степанов (60 г.) бил убиен следниот ден на 29 јуни 1913 година, кога започнала Втората балканска војна. На 6 октомври 1913 година бил егзекутиран Тодор Георгиев (34 г.). Освен спомнативе биле убиени уште 62 лица, кои во моментот како преселници од околните села или од други места, нивниот идентитет (име и презиме и место на раѓање) сè уште не бил заверен и установен³⁴.

Вака доовде прикажаните по селективен пат на измачувања и злоупотребувани жители во Лакавичкиот и Радовишкиот крај, за да се спасат од смртта, спас барале во бекство во соседна Струмица, а оттаму во Бугарија, дотолку повеќе што со мали исклучоци, Струмица и Струмичко до 1919 година се наоѓале под бугарска власт³⁵. Во таа смисла, во периодот од 1 јануари до 30 март 1915 година во Струмица и Струмичко пребегнале 1.121 бегалци, односно до 11 април 1915 година уште 110 бегалци од Радовишко и пошироко³⁶.

Воените ужаси и жестокости од крајот на Втората балканска војна до почетокот на Првата светска војна

По брзото завршување на Втората балканска војна и поразот на Бугарија во војната и во интервалот на самиот почеток од Првата светска војна, до влегувањето на бугарските војски во војната на страната на Централните сили (14 октомври 1915 година), во источниот дел од Македонија под српска власт се случувале бројни невидени жестокости и ужаси за жителите од спомнативе реони. Затоа што мажите и од овие предели на Македонија биле мобилизирани во српските или бугарските војски, нивните незаштитени жени, ќерки, снаи, сестри и внуци станале редовни предмети на изживувања од страна на српските жандари и власти и на турско-албанските разбојнички банди, па дури и од страна на српските четнички формации од македонско потекло. Поради зачестениот невиден терор, мнозина од жителите ги напуштале своите родни куќи, кои и дотогаш и без тоа биле незаштитени и немилосрдно ограбувани или палени, и масовно бегале во Струмичко, а оттаму за Бугарија. За одделни членови на семејствата што избегале од своите незаштитени огништа,

³⁴ ЦДА-С., Ф.: 771, оп. 1, а.е. 106, 1.

³⁵ Кирил Григоров Прличев, *Србските жестокости в Македонија (1912–1915)*, София, 2001, 20–21.

³⁶ *Македонски мартиролог*, София, 2005, 75.

откако српските власти дознале за тоа, биле дополнително подложени на измачувања и тортури нивните евентуално затечени членови од семејството. Меѓу нив, евентуално останатите способни момчиња, биле насилно регрутирани³⁷ во составот на српската војска. Иако недоволно подготвени за воени цели во текот на Војните, речиси без никакви воено-технички вежби, „**собраните од порано Македонци**, биле испраќани на воените позиции: за голем број од нив да бидат убиени или ранети. Ретко **македонските ‘новобранци’**, се обучувале повеќе од неколку седмици. Речиси сите ги испраќале на бојното поле апсолутно неподготвени. Имало мнозина, коишто просто не знаеле да ја отворат и наполнат својата пушка“³⁸.

Во почетокот на февруари 1914 година доста настрадало револуционерното село Дедино. Тука една од скапите жртви бил месниот свештеник Миљо Иванов³⁹. Слична била судбината на жителите во селата Смиљанци, Воиславци, Подареш, Раклиш, Ораовица, Јаргулица и други главно полски радовишки села. Во овие села биле одземени 530 златни турски лири. Во колибата на Пено Габеро му ги силувале неговата 55-годишна жена, 35-годишната снаа Јорданка и 11-годишната внука Елена. Последната поминала најтрагично, затоа што како малолетна наскоро починала во резултат на злогласните нецивилизациски сквернавења врз неа, која таа никако не можела да си ги објасни⁴⁰.

На 10 јануари 1914 година во Берово, Малешевијата биле затворени во една турска куќа во Пехчево Павле Суле, Иван Странџата и едно младо момче. Откако куќата била запалена, се смета дека затворениците некако успеале да избегаат од стихијата и од сигурната смрт. Во потера по нив мнозина Малешевци избегале во Бугарија, и тоа: од Берово – 20, од Пехчево – 10, од с. Ратево – 16, од с. Русиново – 8 и од с. Чифлик – 1. На 24 јануари 1914 година еден српски капетан со тројца војници отседнал во беровскиот женски манастир „Св. Архангел Михаил“ и ги силувал помладите калу-

³⁷ Иако според меѓународните договори се знае дека ако една територија е окупирана, новите окупатори немаат право да вршат нова регрутација од месното население, тоа за грчките, српските и за бугарските власти во текот на Балканските војни како да не важело.

³⁸ Македонски мартиролог..., 134

³⁹ Истото, 70.

⁴⁰ ЦДА-С., Ф.: 771, оп. 1, а.е. 106, 79–153.

ѓерки⁴¹. Во с. Чифлик била затворена младата и убава невеста Полија Ангова, која над 20-ина стражари неколкупати ја силувале и ја довеле до смртна состојба. Во истото село, истиот ден, за време на една свадбена церемонија, се замешале српските воени власти, кои откако им го зеле свадбеното знаме, заробиле неколкумина свадбари, меѓу кои и свекорот Мицо Медарот. По жестокостите за време на затворот бил ослободен Мицо Медарот, откако била платена глоба од 20 динари⁴².

На 8 ноември 1914 година од српските власти биле ограбени сребрените и златните предмети (свети путир, венци, крстови, лажици и сл.) од царевоселската црква. Слична судбина доживеале црквите во: Блаце, Винаца, Грлане, Драгобрашти, Лаки, Липец, Разловци, Митрашинци и на други места⁴³.

Во текот на ноември 1914 година во Берово, Царево Село и Пехчево биле населени семејства од Србија, главно од околината на Крагуевац, кои се сместиле во напуштените куќи на месното население што пребегало во Бугарија.

На 28 ноември 1914 година бил фатен свештеникот Ѓорѓи од с. Русиново и затворен во с. Чифлик. Тука бил измачуван до несвест. Свештеникот бил обесен на едно дрво со главата надолу, притоа нанесувајќи му тешки телесни повреди. Заедно со свештеникот сверски бил измачуван Лесо Пешкирски и кметот на с. Чифлик. Неколку српски стражари ја обесчестиле ќерката на Гаврил Цанџурски⁴⁴.

Во крајот на јуни 1914 година куќите на сите семејства од Пехчево, Берово и од други села во Малешевијата, кои пребегале во Бугарија, биле запалени⁴⁵. Во Малешевијата од страна на властите особено страдале помладите жени и девојките. Под изговор, тие биле повикувани во службените простории, задржувани во нив по повеќе ноќи и силувани од војниците и од стражарите, кои над нив вршеле нечуени оргии. Во тоа особено се истакнал пограничниот офицер Панта Леровиќ со својата свита⁴⁶.

⁴¹ Истото, 67.

⁴² Истото, 68.

⁴³ Истото, 128.

⁴⁴ Истото, 129.

⁴⁵ Истото, 81.

⁴⁶ Истото, 82.

Во почетокот на 1915 година три жени од с. Мачево тргнале по своја работа за Пехчево. Пресретнати од српските власти биле измачувани и вознемирувани дека одат во градот „по комитска работа“. Најдебелиот крај го извлекла снаата на поп Ефтим, која била силувана. Во с. Чифлик во ова време властите го фатиле Стојан Лангов, го врзале и во негово присуство му ја силувале ќерката. Голем број жени биле силувани и во селото Негрево и во Берово од страна на српските граничари и од околинскиот началник, неговиот писар и, воопшто, од неговата свита⁴⁷.

Од 15 до 16 септември 1914 година биле нападнати од страна на српска воена формација 60–70 војници во селото Владимирово, Малешевијата. При тоа страдало и младо и старо. Најдебелиот крај го извлекле Иван Фирчовски, Иван Таковски, Јордан Бошнаков, Миле Серафимов, Иван Царов, Костадин Соколов, Владимир и Васил Едровски, кои врзани и одведени во Берово биле измачувани до смрт. Тие животот го завршиле врзани и обесени со главите надолу⁴⁸. На 15 септември 1914 година Зоја Иванова била фатена од четири српски војници и однесена во Малешевските Планини за да каже каде ѝ се наоѓа мажот. Притоа, била тепана и силувана. Враќајќи се вечерта во својот дом таа си ги кубела косите и болно лелекала: „Боже, зошто сме живи, зошто Боже не остави живи“. Слична судбина ги снашла и Мица Митова и Вида Алексова⁴⁹.

На 20 февруари 1915 година во 23 часот српски војници влегле во куќата на Веца Монева (60 г.) и на Елена Ињова (40 г.) во село Долна Враштица, Лакавичијата. Откако им ја ограбиле покуќината, жените биле повеќепати силувани, сè до бесознание. Покрај нив, биле силувани уште и Зена Костадинова (35 г.), друга жена со истото име (25 г.), Пеца Христова (30 г.), вдовицата Гуна Христова (30 г.) и други нерегистрирани случаи. Во селата Погулево, Инево, Воиславци, Дедино и Габревци се преповторувале ваквите нецивилизациски ужаси. На 23 февруари 1915 година во селото Скоруша бил тепан и избоден со нож Спасо Коцев (50 г.). Неговата 25-годишна снаа Ката била повеќепати обесчестена. Истиот ден во тоа село настрадал Трајан Вртиглава (45-годишен).

⁴⁷ Истото, 132.

⁴⁸ Истото, 89.

⁴⁹ Истото, 89–90.

На 23 кон 24 февруари 1915 година во Радовиш биле затворени, измачувани и тепани видните граѓани Туше Ташков (40 г.) и Григор Матрапазов (50 г.), заедно со неговата жена Марија и 17-годишната ќерка. Од Радовиш настрадале уште и 50-годишниот Коце Филипов и 55-годишниот Васил Камчев од село Долна Враштица. На 23 февруари 1915 година Андон Арсов (30 г.) од с. Загорци бил однесен во општинскиот центар Скоруша и заклан како добиток. Трупот потоа му бил однесен во месноста „Радешки ормани“. Таму биле скриени и труповите на Стојан Василев (50 г.), Петре Иљов (80 г.) и Крсто Ангелов од село Долна Враштица. Истиот ден биле силувани вдовиците Ана Василева (25 г.) и Паца Ангелова од село Гарван. На 26 февруари 1915 година бил истепан до смрт 30-годишниот свештеник Миљо Иванов од село Дедино. Тој ден бил фатен и убиен Иван Поцков од с. Ракитец. На 27 февруари 1915 година, по којзнае кој пат, настрадало населението во комитското револуционерно село Дедино. Заробените жители на селото биле егзекутирани надвор од селото. Интересно е дека во овој невиден масакр и вандализам настрадале повозрасните месни машки жители. Тоа произлегува од заземениот став на официјалните српски власти, искажан во обраќањето кон мештаните, особено кон оние што биле помлади од 15 години: „Вие ќе му бидете верни на крал Петар, а сите стари ќе бидат исклани“. За разлика од нив, девојките и помладите невести редум биле повеќепати силувани од српските војници.

Кон средината на февруари 1915 година од Велешко, во правец кон Штипско, Радовишко-лакавичкиот реон, Кочанско, Малешевијата и кон Пијанечко пристигнале „180 четници на војводата Јован Бабунски“⁵⁰. Во своите воени и крвави походи тие на 14 февруари 1915 година го нападнале лакавичкото село Гарван и го измачувале селскиот кмет Христоман Гарвански. Покрај него во селото настра-

⁵⁰ Се однесува на српскиот четнички војвода од македонско потекло Јован Бабунски (с. Мартолци, Велешко, 25.ХП 1875 – 17.П 1920, Велес). Се знае дека одредот на Јован Бабунски броел околу 250 добро вооружени четници, главно регрутирани од македонското население настроено просрпски. Неговите четници биле наоружани и издржувани од посебен српски државен кредит, за кој лично се грижел генералот Милош Васиќ. Одредот на Бабунски бил расформиран во 1919 година. На 17 февруари 1920 година починал Бабунски. Мошне свечено бил погребан во градските гробишта на црквата „Св. Пантелејмон“ во Велес. Меѓутоа, во 1941 година бугарските власти го разурнале неговиот велелепен надгробен споменик и гроб, а коските ги фрлиле во реката Вардар.

дале и други мештани. Во селото Дамјан на 22 февруари 1915 година егзекутираните мештани ги затрупале в земја. Оттука како „казнена експедиција“, злосторниците продолжиле во селото Скоруша, исто така општински центар во Лакавичијата. По крвавите траги експедицијата продолжила во селото Загорци. Тука се случила нова трагедија врз 30-годишниот сакат Коце Димитриев (без една нога), кому му биде отсечена и едната рака. Откако истепале голем број мештани, во селото Горна Враштица бремената Фимка Христова (25 г.), неколкупати силувана од војниците и насилниците, наскоро починала. Покрај неа, од истото село настрадале уште 6 жени и исто толку мажи⁵¹.

Вакви слични вандализми се случувале во селата Скоруша, Инево, Сурдулица, Дамјан, Габревци и други села.

По издадената потерница да се фати и затвори Елена Пиперевска од село Пиперево – Радовишко, таа, откако некако дознала за намерата, го зела со себе 9-годишниот син Тодор и 9 дена и 9 ноќи скитала по ридиштата и планините на Лакавичијата, криејќи се и спиејќи каде што ќе пристигнела доцна во денот, под отворено небо под некоја скала или дрво, сè додека не пребегнала во Струмичко, а оттаму во Бугарија⁵².

На 15 февруари 1915 година во с. Град, Пијанечко биле фатени Стојче Ангелов и Владо Ковачки, кои биле одведени до тогашната македонско-бугарска граница и таму биле ликвидирани. Пак тој ден во с. Пиперево, Радовишко биле фатени и убиени 17 месни жители, меѓу кои и 3 жени: Миса Стефчева (30 г.), Гуна Гелева (35 г.), а родилката Таска Мишева (30 г.) била напосто дигната од постела и ликвидирана⁵³.

Во текот на март 1915 година српските потери во Кочанско и во Малешевско прибирале или одземале по селата коли, волови, коњи, храна (пченица, пченка, јачмен) и друго. На 9 март и. г. во с. Панчарево бил убиен свештеникот Атанас. Освен тоа, бил убиен Ѓорѓи Трајанов (50 г.), кому пред тоа му биле украдени 10 наполеони и околу 6.000 оки жито. Покрај тоа, во Пехчево биле ликвиди-

⁵¹ ЦДА-С., ф.: 771, оп. 1, а.е. 106, 134–144.

⁵² Истото, 145–151.

⁵³ Истото, 141–142.

рани неколку видни граѓани⁵⁴. Во оваа време во Малешевијата, освен многу мештани, посебно ја нагласуваме егзекуцијата на свештениците: Ефтим Стојков од с. Мачево, свештеникот Григор од с. Умлена и свештеникот Петре од с. Будинарци⁵⁵.

Жестоките насилија во Лакавичијата по Валандовската провокација

Населението од Лакавичијата и особено од петнаесетте села во триаголникот Струмица, Радовиш и Валандово, многу настрадале за време на т.н. во историографијата Валандовска афера. Имено, во 3 часот и 10 минути ноќта на 19 март 1915 (ст. стил), односно на 1 спрема 2 април 1915 година (н. стил), околу 3.000 бугарски војници, во чиј состав биле мобилизирани „бугарските офицери: капетанот Томо Икономов, поручникот Александар Козаков и поручникот Николов“, потоа албански и турски чети („Хусеин-ефенди, Ибрахим-ефенди, Мехмед Али-беј, поручниците Нури-ефенди и Омер-ефенди“, како и „комитските војводи: Ичко⁵⁶, Стојче Сермениец, Дончо и Аргир“), македонските комити предводени од Тодор Александров (1881–1924) и Александар Протогеров (1867–1926), материјално помогнати од австроунгарските власти, ја преминале границата кај Струмица (кај Старњак)⁵⁷ и ги нападнале српските утврдувања кај селото Удово. Имено, за време на воените дејства тие ги освоиле петнаесетте села во четириаголникот Струмица, Радовиш, Валандово и Демир Капија, главно во Лакавичијата, воспоставувајќи тука своја привремена власт, за потоа да нападнаат на железничката станица кај селото Удово, тогаш наречена Мала Струмица⁵⁸. Целта била да се срушат четирите железнички моста на же-

⁵⁴ Станува збор за Гаврил Ингилизов (50 г.), Ефтим Ингилизов (45 г.), Коле Мингов (50 г.), Иван и Ѓорѓи Коцев, Данчо Илиов (40 г.), Саре Андонов (50 г.), Тасе Мијалков (50 г.) и други. (Види: Истото, 152–154).

⁵⁵ Истото, 157–158.

⁵⁶ Тука најверојатно треба да станува збор за помалку познатиот војвода Христо Бојчев-Ичко (Гуменца, 1882 – Благоевград, 1960) или за Христо (Ичко) Димитров – Ѓупчето, (Баровица, Гуменциско 1880 – Удово, Валандовско, 1920).

⁵⁷ Архив внешней политики Российской Империи – Министерство иностранных дел – Москва (АВПРИ-МИД-М), Фонд: Политархив (ПА), Дело 3791, лл. 5–7.- (Секретная телеграмма Посланика въ Сербїи, 1 Апрелья 1915 года, No 213).

⁵⁸ Во овој дел од Македонија била стационирана единицата на Тимочката дивизија (1 баталјон на 14-тиот полк), со која командувал мајор Јеврем Илиќ. (Види: Саво Скоко, *Други балкански райи 1913*, Књ. 2, Београд, 1975, 62).

лезничката линија меѓу Демир Капија и Гевгелија, за да го пресечат важниот премин на српските војски преку Македонија за Солун. Судирите траеле три дена. За тоа време биле убиени 2.444 српски војници и тројца офицери, каков што е случајот со капетанот Миленковиќ, а помалку од стотина биле ранети, меѓу кои потполковникот Милан Вијуровиќ и шест други офицери, (се разбира ако не е претерана бројката)⁵⁹.

За време на оваа вооружена провокација, четири бугарски баталјони и две батерии (ескадрили коњица) вршеле воен маневар во близина на градовите Струмица и Валандово. Во оваа воентактичка интрига главно учествувала бугарска и турска војска⁶⁰. За овој планиран напад и за успешни маневри Австро-Унгарија и Германија испратиле околу 1.000.000 франци капитал. Само австроунгарската мисија од Софија на железничката станица Мала Струмица (Удово) испратила 6 сандаци со бомби и друг вид експлозивни материјали⁶¹.

Откако српските војски се созеле, со помош на сојузничките сили на Антантата, стационаирани јужно од фронтовската линија на новооснованиот Македонски фронт (1915–1918) со седиште во Солун, го одбиле споменатиот организиран бугарско-врховистички напад и провокација. Притоа, при повлекувањето на бугарските војски од петнаесетте села, главно во реонот на Лакавичијата на споменатиот триаголник Струмица, Радовиш и Валандово, во правец кон Струмица и воопшто кон Бугарија, бугарските власти ги повеле со себе со сила повеќето од 5.508 македонски месни жители од овие реони, инсценирајќи дека тоа било нивна желба, божем за да се спасат од српските одмазди и злосторства, што, сепак, не е далеку од вистината. Турските воени формации, пак, за време на повлекувањето од овие области со себе присилно повлекле 3.166 Турци од турските села⁶².

⁵⁹ Поопширно: Драгиша И. Кецојевиќ, *Валандовски ѝокољ 20. марта 1915. године*, Скопје, 2005, 74–97.

⁶⁰ АВПРИ-М., ПА, д. 3791, 13 – (Сербо-болгарският одношенија, Салоники, 4 Април – М. В. Д.- Главное управление по дѣламъ печати).

⁶¹ Истото, 18 – (L'egation Royale de Serbie, Petrograd de 10 Април 1915, No 600).

⁶² Во планинските и ридските масиви на Беласица, Серта и Плачковица во Радовишко, Валандовско и Демиркаписко главно живееле сточари Турци-Јуруци.

При повторната окупација на овие предели српските власти го истуриле бесот и гневот врз она невино месно население што не тргнало со бугарските и со турските војски. Во таа смисла, во еден документ е истакнато дека „Србите го истуриле својот бес врз месното население на многу погранични места, каде што ги испратиле бугарските банди и тие таму заклале неколку стотици бугарски и турски селани“⁶³. По повод овие масакри, до српскиот граничен комесар во Гевгелија г. Томиќ реагира рускиот конзул во Скопје. Притоа, рускиот конзул добил доверливи податоци од Томиќ, кој, „како човек што ја познавал Македонија“, дал свое образложение дека „Бугарите во најскоро време се подготвуваат да се обидат да го кренат населението во граничните области со Бугарија, во српска Гевгелија и Радовиште и во грчки Порој на востание“. Покрај тоа, според српскиот граничен комесар Томиќ, „деновиве во Струмица се одржувале советувања на дваесетина бугарски војводи, каде што веќе е решено со вооружени банди да се навлезе во овие реони и да се крене населението на востание. Во овие погранични села биле разделени пушки и муниција. Господин Томиќ не криеше дека во овие гореспоменати српски области меѓу словенското население се забележува силно незадоволство против Србија, кое е предизвикано, главно, од повиците за задолжително отслужување на воените обврски и регрутација, а делумно и од жестоките репресивни мерки што српските власти морале да ги применуваат поради преселувањето на бугарските и на врховистичките четнички движења. На моето прашање: ‘Дали е вистина дека при последниот напад на Бугарите преку Струмица во Валандово Србите својот бес го истуриле врз населението во пограничните села’, српскиот комесар одговори дека тие податоци се донекаде зголемени, но, сепак, призна дека српскиот војвода Вук (Вукашин) Поповиќ, на чело со своја банда, навистина направил големи злодела и редица непростливи жестокости за кои тој, Томиќ, ја известил својата Влада со молба од округот што му е доверен да го отстранат споменатиот војвода, кој со своето дејствување ја дискредитирал српската власт на која паѓа целата одговорност.

Според мислењето на г. Томиќ, со кое јас целосно се сложувам, за сеопшто востание во Македонија во дадениот момент не може да станува збор, но веројатно на бугарските чети ќе им успее

⁶³ АВПРИ-М, ПА, д. 3791, 49 – (Салоника, 28-го Април 1915, No 208).

да го привлечат на своја страна населението од некои погранични, особено планински села во Кочанскиот и во Радовишкиот крај. Што се однесува до селата што се граничат со Бугарија и влегуваат во српска Македонија, тие може да се приклучат кон бугарското револуционерно движење поради воените мерки преземени од страна на грчката влада и засилено чување на грчко-бугарската граница“, заклучил српскиот генерален комесар во Гевгелија г. Томик⁶⁴.

Од сето погоре изложено произлегува дека во летото на 1915 година владата на Радославов⁶⁵ честопати ги организираше и ги поттикнувала четите на „Македонски комитет“ на Тодор Александров, „чија задача била да ги провоцираат Србите, а потоа вината да ја префрлат врз нив“⁶⁶.

На добиената информација дека силите на Антантата, пред сè тие на Русија, се расположени во моментот да ѝ помогнат на Србија, дека „Русија на драго срце би испратила извесен мал контингент трупи за да ја заземе српска Македонија и да се оневозможи бугарскиот напад“⁶⁷, Радославов одговорил дека тој „прави натчовечки напори во лажната надеж да склучи сепаратен мир со Русија, жртвувајќи ги уште еднаш интересите на сојузниците, сакајќи по секоја цена да ја избегне зимската кампања и да остави впечаток на неутралност“⁶⁸. Всушност, според пишувањето на рускиот дипломат Савински⁶⁹ во телеграмата бр. 735 до кнезот Трубецкој, бугарскиот претседател на владата Радославов признал дека „Германија и Австро-Унгарија на Бугарите им ветуваат сигурни и цврсти остварувања на нивните животни и национални интереси за нивниот стремеж кон морето и кон Солун, отколку она што им го ветувале силите на Антантата“. Оттука, Радославов жалел за „раскинувањето на Бугарија со Русија и за нејзиното потчинување под железната тупаница на Германците“⁷⁰.

⁶⁴ Истото.

⁶⁵ Васил Радославов (претседател на бугарската Влада, 1913–1918).

⁶⁶ АВПРИ-МИД-М., Ф...: ПА, д. 3791, л. 72 – (Секретная телеграмма Посланика въ Софїи, 9/22 Августа 1915 года, No 533).

⁶⁷ Петар Стојанов, *Македонија во времето на Балканскиџе и Првата свейска војна* (1912–1918), ИНИ-Скопје, 1969, 246.

⁶⁸ АВПРИ-МИД-М., Ф.: ПА, д. 3791, 72 – (Секретная телеграмма Посланика въ Софїи, 9/22 Августа 1915 года, No 533).

⁶⁹ Руски дипломат во Софија.

⁷⁰ АВПРИ-МИД-М., Ф.: ПА, д. 3791, 72.

Дотогашната „двојна игра на Бугарија“⁷¹ на крајот на летото 1915 година сепак се кристализирала и станало јасно дека таа ќе се определи да застане на страната на Централните сили. Така, во текот на август 1915 година Бугарија извршила неколку воени маневри на бугарско-српската граница, всушност на македонска територија во источниот дел на Македонија, на што луто реагираше Србија⁷². Истовремено, владата на Венизелос⁷³ реагираше дека доколку Бугарија ја нападне Србија, таа ќе ја поддржи Србија⁷⁴. Кон средината на септември 1915 година Бугарија објавила општа мобилизација; што би се рекло, презела непосредни чекори за подготовки за влегување во војната.

По бугарската мобилизација (19 септември 1915 година), приклучена од северозапад од војските на Централните сили, Србија се нашла во исклучително тешка положба. Барајќи ја помошта на антантините сојузници, владата на Никола Пашиќ⁷⁵ се ангажирала да ја добие ветената помош. Како резултат на српско-грчките преговори во Атина во септември и октомври 1915 година, грчкиот полковник И. Метаксас побарал информација со каков војнички потенцијал располагала Србија во Македонија на границата со Бугарија. За таа цел добил одговор дека „српската група во областа на Крива Паланка имала околу 30 баталјони составени од новомобилизирани Македонци, што го принудуваше Српскиот штаб да изрази жалба да се концентрираат во спомената област и во Брегалничката долина два или три воени корпуси грчка војска“⁷⁶.

⁷¹ Истото, 39 – (Секретная телеграмма Посланика въ Сербіи, 19 Апрель/2 Мая 1915 года, No 515).

⁷² Истото, 76 – (Секретная телеграмма въ Римѣ, 12/25 Август 1915 года, No 329).

⁷³ Елефтериос Венизелос (1864–1936), претседател на грчката Влада (1910–1915), еден од протогонистите за влегувањето на Грција во Балканскиот сојуз 1912 година.

⁷⁴ АВПРИ-МИД-М., Ф.: ПА, д. 3791, 79 (Секретная телеграмма въ Парижѣ, 14/27 Августа 1915 года, No 533).

⁷⁵ Никола Пашиќ (1846–1926), српски државник и политичар, претседател на српската Влада во текот на Балканските и Првата светска војна.

⁷⁶ Ристо Поплазаров, *Прилог кон истражувањето на историјата на Македонија за време на Првата светска војна*, „Гласник“ на ИНИ, X/1, Скопје, 1966, 61–93 (71).

За да ја добие грчката понудена помош, српската Влада и овој пат се решила на Грците да им направи територијални отстапки за сметка на Македонија. Во таа смисла, ако Грција стапела во војната на страната на Србија, а против Бугарија, ѝ се ветувале да ѝ се отстапат македонските територии околу Дојран, Гевгелија, Струмица, па дури подоцна и Битола. Имено, во оваа дипломатска лакрдија Македонија којзнае по кој пат станувала монета за поткусурување на експанзионистичките апетити на балканските земји (Бугарија и Србија), но и на големите европски држави (Русија и Австро-Унгарија). Тоа го согледуваме уште во текот на Првата балканска војна од желбата на Бугарија да ја поседува целокупна Македонија. Таа нивна желба, во својата територија да ја имаат и Битола, рускиот дипломат Хартвиг му ја сугерирал на рускиот император Николај II (1894–1917), дека „нам ни треба силна Србија. По Турција следува [решавањето] на австроунгарското прашање, за кое Србија ќе ни биде најдобро орудие. Вие Бугарите ќе ја примите Македонија тогаш кога Србија ќе влезе во Босна и Херцеговина“. Уште непосредно со тоа, во овој бугарско-српски спор за заграбување на што повеќе територии од Македонија во текот на Балканските војни, и потоа на почетокот на Првата светска војна, рускиот дипломат Сергеј Сазанов на 12 мај 1912 година во врска со оваа прашање бил уште попрецизен „...ние ќе ѝ го подариме на Бугарија гр. Битола, ако ја земеме Босна и Херцеговина“⁷⁷.

Општо за последиците од Балканските војни и делбите на Македонија

Катастрофалните последици од Балканските војни за Македонија и за македонскиот народ првенствено се однесувале на неприродното распарчување меѓу нејзините сојузници и соседи. Вештачки повлечените четворни политички граници на соседните држави во Македонија го нарушиле вековното единство и целост на територијата. Сето тоа придонело за нагло опаѓање на македонското стопанство, сточарство и други гранки од македонското секојдневие и опстојување. Покрај тоа, значително замрел подемот на македон-

⁷⁷ Види поопширно: Васил Радославов, *България и светската криза*, Второ фототипно издание, БАН, Софија, 1993, 52; *Балканските војни 1912–1913 г.* – Памет и историја, БАН, Институт за исторически иследования, Софија, 2012, 115–116.

ските градови. Тоа особено се однесувало на Битола, дотогаш вилаетски конзулски град, престолнина на европска Турција, кој сега станал пограничен провинциски спореден центар. Со прекинувањето на природните врски со солунското пристаниште, македонските трговци се нашле во мошне незавидна положба и во подредена улога. Како резултат на дотогашните војни, прилично настрадало и дотогаш познатото македонско лозарство.

Со законот за колонизација на напуштените земји од Турците, новоосвоените земји се нашле во рацете на српските, бугарските, грчките и на албанските сопственици. Македонските селани, кои со векови се бореле за добивање парче земја во трајна сопственост, биле изиграни и овојпат.

Македонскиот народ во окупираните четири делови национално не бил признат. Во специјалните формулари за поробувачите на Македонија, тој бил именуван и обележуван како јужносрбијански, бугарски, грчки и албански. Дури дошло и до менување на нивните имиња и презимиња со додавање на суфиксите – -иќ, -ов, и -ос. Употребата на македонскиот јазик и пеењето македонски народни песни по разни поводи било, исто така, строго забрането, за да не се негува македонската национална свест и традиција. Секако дека сите овие фактори мошне штетно влијаеле на македонската популација, така што повторно еден дел од македонскиот народ започнал да се иселува во соседните или во прекуокеанските земји.

Милан ЃУРЧИНОВ

ЛЕВ ТРОЦКИ, НИЕ И – ОНИЕ ДРУГИТЕ...

Во 1923 година во Москва беше објавена книгата „Книжев-носта и револуцијата“, чиј автор беше Лев Давидович Бронштејн-Троцки, еден од најзначајните креатори на большевичката пролетер-ска револуција, човекот што ја стабилизира нејзината ударна игла – Црвената армија, учествува во низа акции за нејзиниот опстанок, низа години десна рака на Ленин. Оваа книга, единствена во тој жанр што ја напишал Троцки, ретко кој од левоориентираните луѓе во СССР, но и надвор од него, ја имале во рацете. Низа години таа беше недостапна за читателите, а извесен период и забранета во СССР. Дури по 40 години таа се појави во Франција со предговор на Морис Надо, а потоа и во други земји на Западот и во Европа, меѓу кои и во Југославија во 1971 година. Познато е, поради судирот со Сталин и бирократските сили во СССР, Троцки беше целосно детро-ниран, а неговото име стана табу за сите што му поверуваа на Сталин и на сталинизмот. За него во една од советските енциклопедии од 30-тите години стоеше: „Троцки, идеолог и лидер на ситно буржоаско струење, туѓо на марксизмот-ленинизмот, кое ја сокрива својата опор-тунистичка сушност зад лево радикални погледи и ставови...“

И, така, Троцки исчезна, но останаа троцкизмот и „троцкис-тите“, т.е. ние, како што нè нарекоа пред многу години нашите про-тивници. Троцкисти беа оние што беа против Сталин и сталинистич-киот догматизмот и неговите адепти, против теоријата на одразот на Тодор Павлов и социјалистичкиот реализам врз која таа се потпираше.

Кога денес од една подалечна перспектива ќе го погледнеме тој судир, можеме да видиме дека идеите на книгата на Троцки, која

никогаш не сме ја имале во рацете, во голема мера застапува идеи што им беа мошне блиски на нашите сопствени, иако од нејзината појава тогаш поминаа цели 30 години, а Троцки веќе 13 години не беше меѓу живите.

Ќе наведам неколку фрагменти од оваа книга, посебно од оние нејзини делови што имаат клучно и принципиелно значење за развитокот на литературата во земјите што оствариле револуција или кои се борат сè уште за нејзиното остварување.

Така, во текстот „Партиска политика во уметноста“ Троцки пишуваше: „Уметноста мора своите патишта да ги пробие со своите сопствени нозе... Методите на маркизмот не се методи на уметноста. Во сферата на уметноста Партијата не е повикана да командува. Партијата не смее да се претвори во литературен кружок, кој ќе се бори со другите литературни кружоци и ним да им конкурира. Диктатурата на пролетеријатот е средство, а не цел. Историското значење и моралната големина на пролетерската револуцијата се состојат во фактот што таа ги поставува темелите на една култура, која нема да биде класна култура, туку прва вистински хуманистичка култура“.

Но, Троцки не се запира само на литературата и на уметноста. Тој ги проширува своите идеи врз целокупната култура. И, тука доаѓаме до ставовите со кои Сталин и неговите адепти никако не можеа да се согласат. Троцки е против секое сфаќање на новата култура како класна, макар била и онаа на пролетерската класа. Тој најнапред предупредува дека диктатурата на пролетеријатот е само *средство*, а не *цел* на големиот пресврт и дека историското значење и моралната големина на пролетерската револуција се состојат во фактот што таа ги поставува темелите на една култура, која нема веќе да биде класна, туку прва вистинска хуманистичка култура. Тој е свесен дека творецот често не го остварува тоа што го сака и дека неговото дело не е илустрација на една идеологија, туку достигнување на комплексни цели, при што тој го ангажира целото свое битие!

Троцки се залага за тотална слобода, за автодетерминацијата во областа на уметноста. Тој добро знае дека уметникот често не го остварува она што го сака и дека неговото дело не е илустрација на една идеологија.

Троцки смета дека уметноста го конституира највисокиот степен на една епоха. Тој инсистира врз две клучни детерминанти:

а) уметничката креација се темели врз респектот на вистината, што ќе рече апсолутна верност на уметникот на сопственото „јас“; и

б) апсолутната слобода на изразот.

Затоа со толку внимание и селективна критичност во својата книга тој пишува и за „попутчици“ (сопатниците) на револуцијата, за Есенин, Б. Пилњак, Серапионовите браќа, за Ал. Блок, за футуризмот и за Мајаковски, за формалната школа и за многу други автори, кои не беа ниту марксиста, ниту комунисти, но се вградуваа во големиот општ бран што го донесе големото историско време.

Каква врска имаат овие ставови од времепловот на историјата со македонската книжевност од поново време? За среќа – имаат! Особено во почетокот на 50-тите години на 20 век, кога многу троцкистички анатели се појавија на адреса на македонската книжевна критика, посебно врз онаа од таборот на т.н. „модернисти“. За тоа повеќе пати сме пишувале. Треба само да се отворат главните дела на македонските критичари, на пример оние на Димитар Солев и неговите книги од почетокот на 50-тите години, кога младиот критичар вели: „Нашата денешна проза е грубо дидактична, таа неретко остава впечаток дека е многу повеќе идејна, отколку уметничка. За парадокс, минусот се чини не е во тоа што е идејна, туку што е упростено идејно и неубедливо уметничка. Нашата проза се ослободува на сув фактографски објективизам и мисли дека го предава животот ако ги набројува неговите ограничени реквизити, макар што меѓу нив човекот едноставно го нема или е и самиот реквизит... А треба не само да се опише туку и да се открие... Далеку сме од вистината за современиот човек. Треба да му се овозможи на човекот да влезе во литературата – гол, цел, тој...“ „Уметничкиот збор никогаш не бил и не можел да биде директен одраз на животот, зашто меѓу животот и уметноста постои човекот, кој живее творејќи или кој твори живеејќи. Накратко, естетиката не смее да биде потпалувач на студената војна помеѓу уметноста и животот“.

А, во програмската статија на авторот на овој текст „Маргиналии на тема: ново“, која кружеше низ редакциите, од кои само „Млада литература“ се осмели да го објави, стоеше: „Помеѓу умет-

носта и реалноста не може да постои расчекор, само треба да видиме: за каква уметност станува збор и каква реалност е во неа оваплотена. Уметноста е самостоен чин, таа не е ничија слугинка“.

Тој резолутно се залага за целосна слобода на творештвото, за естетски плурализам наспроти дотогаш доминантниот естетски монизам, т.е. доктрината на социјалистичкиот реализам, која ја застапуваа нивните естетски противници.

Тоа беа погледи и ставови што мошне тесно коинцидираа со основните постулати на книгата на Троцки и се покажаа далеку поплодотворни и функционални по однос на современиот литературен развиток од оној на догматиците и соцреалистите. При сето ова не можеме да не забележиме дека овој судир во кругот на македонската левица се одвиваше по раскилот на Тито со Сталин, кога во СФРЈ задуваа нови ветрови и кога името на Троцки, иако беше под длабока забрана, не значеше фатална пресметка со оние што беа блиски со неговите литературни идеи. Да не дојдеше до тој судир, патот на македонската литература во деценијата што следувааше ќе беше поинаков, а и судбината на оние што и натаму ја застапуваа сакро-сантната соцреалистичката догма.

Троцки и троцкизмот во поширокиот контекст

И, така, под „Троцки и троцкизмот“ бевме подразбрани – ние, бидејќи се застапувавме резолутно за целосна слобода на уметничкото творештво, за неговиот индивидуален и вредносен карактер против естетскиот монизам и јаловиот колективизам, против партискиот диктат и неговата контрола. Но, сега од една поголема временска дистанца гледаме дека и ние во тој момент одвај нешто знаевме за Троцки и неговите идеи и неговата судбина, а, парадоксот да биде уште поголем, истото се однесуваше и на оние од другата страна, кои на своето знаеме се декларарираа како анти-троцкисти, за „Харковската линија“, за „дијаматот“ и неговите естетички шеми. Главниот судир среде југословенската книжевна левица беше се веќе одиграл петнаесетина години пред нашата македонска книжевна конфронтација. Нејзиниот епицентар се наоѓаше во Загреб, каде што во триесеттите години се разгоре невидена хајка против најкрупниот и најзначаен писател на целокупната југо-левица – Мирослав Крлежа, и неговите следбеници, од една, и бројната стро-

го партиски инструкуирана група, предводена од крупни партиски личности. Токму Троцки и троцкизмот беа анатемата со која требаше да се раскринка и да се елиминира од социјалистичкиот фронт дискриминираната група околу Крлежа и неговата „троцкистичка“ фаланга. Во тој момент, во 1939 и 1940 год., таа имаше свој орган, своја цврста ориентација и свои приврзаници. Тоа беше ударното, иако краткотрајно списание „Печат“, кое започна да излегува во почетокот на 1939 год., а неговата програма најангажирано ја формулираа Мирослав Крлежа од Загреб и Марко Ристиќ, критичар и теоретичар од Белград. Ним пред крајот им се приклучи и најмладиот и најталентиран југословенски поет од тоа време, младиот Оскар Давичо. Наспроти нив стоеше исто така импозантната група на партиската интелигенција на чело со Радован Зоговиќ, Милован Ѓилас, Јован Поповиќ, Огњан Прица, Стеван Галогожа, Ѓорѓе Јовановиќ. Судирот беше исклучително жесток, па можеме слободно да речеме дека никогаш, ниту пред тоа ниту потоа, слична полемичка канонада не е водена во рамките на една идејна формација на балканските простори.

Главниот идеолог и застапник на партиските ставови беше социологот Огњан Прица, а главни прицелни точки на неговата бескомпромисна критика – Марко Ристиќ, кој беше означен како „париски троцкист“ и најблизок пријател на буржоаскиот дегенерик, надреалистот Андре Бретон. А, веднаш потоа и Крлежа, макар што Партијата се воздржуваше од дефинитивен раскин со него и поради неговиот огромен книжевен авторитет, изразувајќи чудење како една таква личност може да им дава поддршка на овие „светски проби-свети и помодари“, кои ја компромитираат социјалистичката идеја. Крлежа решително ја отфрли поштедата што му ја доделија овие партиски комесари и, револтиран од сета збрка што ја создадоа партиските, главно, неталентирани инструктори, тргна во решителен контрапад. Тој ја напиша својата книга „Дијалектички антибарбарус“ во 1939 год. – најпоразниот памфлет објавен на југословенската книжевна левица. Тој целосно го зема во заштита проскрибраниот предавник и троцкист Ристиќ, а еднакво и „троцкистичкиот бандит“ Оскар Давичо, кој токму во тој момент ја објавува својата извонредна прва поетска збирка „Песни“ и кого Крлежа го оцени како најталентираното поетско име во левиот фронт на југословенската литература. Крлежа, притоа, се оградува од француските надре-

алисти и нивните врски со „најголемиот предавник на социјалистичката револуција“ – Троцки, подвлекувајќи дека тој самиот надреалист никогаш не бил и дека не е работата во тој „изам“, туку во нешто сосема друго. „Не е работата“, нагласува Крлежа, „во *йоли-тикаџа* на оваа нашата расправа што се разгоре околу ‘Печатот’, туку во *книжевносџа*, и не станува збор за нашето десно застранување, туку за лошото, дијалектички безидејно и безусловно фразерско применување на тезата за социјалната тенденција во рамките на нашата лева книга“. Крлежа го завршува својот разурнувачки памфлетски текст со заклучокот дека станува, напосто, збор за амбицијата на минорните писатели да се наметнат како челници на револуционерното движење, а сè она што ја разоткрива и ја критикува нивната бездарност и инфериорност политички да се дискриминира и да се нарекува ревизионизам, западен импорт, *џроцкизам* во неговите предавнички облици,

Сето ова се одигруваше во времето на граѓанската војна во Шпанија, во времето на големиот подем на фашизмот, среде првите сигнали на Втората светска војна, која набргу ќе го запали светот.

Во април 1940 год. Излегува последниот број на списанието „Печат“ и отпорот на Крлежа и крлежијанците беше дефинитивно запрен.

И, така, судирот на книжевната левица заврши во 1940 год. За темата што ние овде ја третираме мошне е индикативен *начиноџ* на кој тоа се случи. Иако Крлежа дури и на страниците од својот „Дијалектички антибарбарус“ упорно тврдеше дека тоа и не е некоја политичка и идеолошка конфронтација, туку судир на талентираниите и неталентираниите писатели, испадна дека тоа не е сосема така. Во април 1940 год. излезе последниот број на „Печат“, а во октомври истата година во Загреб се појави публикацијата од која е објавен само еден број, прв и – последен. Тоа беа фамозните „Книжевни свески“, со кои требаше да им се зададе завршен удар на „печатовците“, т.е. на Крлежа и на троцкистите. Во него КПЈ побара засилување меѓу правоверните марксисти и комунисти од соседните земји. Од Бугарија е повикан Тодор Павлов, нам добро познат теоретичар на „теоријата на одразот“, респ. на соцреализмот, сталинистичкиот концепт за литературата, кој на првиот конгрес на писателите на СССР во Москва го поднесе Максим Горки. Во „Книжевни све-

ски“ беа објавени цели четири статии од него во кои и тој безмилосно ги напаѓа „печатовците“ Крлежа, Марко Ристиќ, т.е. „троцкистите“. Имаше во „Књижевне свеске“ и други прилози, се разбира од Огњан Прица (со три статии), од Ѓилас, Коча Поповиќ и една од Јосип Шестак, име што никој не го знаеше во писателските кругови. Тоа, всушност, беше еден од функционерите на КПЈ – Едвард Кардељ, а неколку месеци пред тоа во официјалниот орган на Партијата „Пролетер“, под псевдонимот Т.Т., се појави анонимниот текст „Троцкизмот и неговите помагачи“, во кој не стануваше збор за Троцки, туку за неговите „помагачи“ – Марко Ристиќ и писателската група околу Крлежа. Се покажа дека автор на оваа статија не е никој друг, туку – генералниот секретар на КПЈ – Јосип Броз!

Во неа црно на бело пишуваше: „Троцкистите дејствуваат литерарно. Тие божем од некое научно стојалиште со своето драскање предизвикуваат збрка во главата особено на младите интелектуалци и некои работници... Но, троцкистите сега настапуваат под знакот на ревизијата на марксизмот и ленинизмот... на чело со таквите типови како надреалистот Марко Ристиќ, интимус на парискиот троцкист и буржоаски дегенерик, Бретон...“

Со тоа, без секое сомневање, врз печатовската група и нејзините „троцкистички“ идеи и ставови беше ставен дефинитивен печат.

Настапи Втората светска војна, започна НОБ на Југославија на чело со Тито. Крлежа, еднакво и Марко Ристиќ, се разбира, во неа не учествуваа (првиот го помина сето време во азил во една загрепска болница за душевно болни, вториот во Врњачка Бања). Но, дојде и крајот на војната и Ослободувањето и работите требаше да се објаснат и да се разбистрат. За среќа, дојде до преломен момент, до средбата на Тито со Крлежа во Шестине. Првите години требаше да се издржи жестоката офанзива на Радован Зоговиќ и на неговите адепти за – конечно – да дојде до говорот на Крлежа на Љубљанскиот конгрес на писателите на Југославија во 1952 год. Така отпочна нова епоха во развојот на сите југословенски литератури, вклучувајќи ја и македонската, во која се афирмираше принципот на слободата на уметничкото творештво и културниот плурализам во сите области на уметничкото создавање.

За Троцки и троцкизмот никој веќе не проговори. Таквите аргументи сега веќе немаа смисла, бидејќи и еден од врвните соборци

на Тито и личност од највисокото партиско раководство – Моша Пијаде, во една пригода беше рекол: „Па, мораме конечно да признаеме дека нашата културна политика во минатото беше погрешно поставена и ни донесе повеќе штета отколку полза“.

Да завршиме со констатацијата дека знаменитата книга на Троцки, која токму сега го промовира своето 90-годишно постоење, кај нас, во Македонија, никогаш не била објавена. Таа е публикувана единствено во Риека, 1971 год., во издание на „Отокар Кершовани“, под уредништво на Предраг Враницки, но без предговор или поговор, или каков било друг и најмал коментар!?

Смислата, вредноста на книжевно-естетските идеи на Троцки и на троцкистите, впрочем, сè до денес, па ни во СССР, не се на соодветен начин ниту проучени, ниту вреднувани, ниту објаснети. Единствено Бретон и неуморниот истражувач Морис Надо нив ги преведоа и ги протолкуваа пред француската книжевна и интелектуална сцена. Андре Бретон („францускиот дегенерик“) во една од своите последни книги детално ги опиша и средбите со Троцки во Мексико во летото 1938 год. и нивната решеност да напишат нов заеднички манифест под наслов „За една нова независна револуционерна уметност“, кој требаше да им биде дистрибуиран на сите леви револуционерни организации во светот како повик за формирање на една нова, ангажирана солуција меѓу сонувањето, револтот и љубовта (Ф.И.А.Р.И.). Тоа никогаш не беше остварено, бидејќи во мај 1940 год. во својот дом во Којоакан во Мексико Троцки беше сверски убиен од страна на Сталиновите спец-служби. Бретон се врати во Европа, започна новата светска војна, а овој манифест остана сè до денеска неадекватно прочитан, иако неговите погледи и идеи лебдат пред очите на оние што во денешниот хаотичен и морално и интелектуално разнишан свет очекуваат од културата, како последна надеж, некаков патоказ и некаква разрешница.

Расџислав ТЕРЗИОСКИ

**НЕКОЛКУ РАЗМИСЛИ НА РУСКАТА ДИПЛОМАТИЈА
ЗА СОЗДАВАЊЕ АВТОНОМНА МАКЕДОНИЈА
ВО ГОДИНИТЕ ПО БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ
(1913–1917 ГОДИНА)**

Во бројните истражувања на тема Русија и македонското прашање, неретко се допира односот на руската дипломатија спрема можноста и нужноста за создавање на автономија на Македонија.

На еден од претходните наши собири беа претставени исклучително интересни сознанија за десетина руски проекти за решавање на ова прашање во децениите пред Балканските војни, на пр. колешката од Русија, проф. О. Исаева¹.

Нашиов труд, донекаде и мотивиран од таквиот настап, би требал да значи одредено продолжување на раскривање на таквите активности, кои ќе се случуваат во сосем нови околности по Балканските и во текот на Првата светска војна. Во воведов потсетуваме на некои факти кога царска Русија, држејќи се за својата стратегиска определба – зачувување на статус кво на Балканот во децениите на преминот од 19. кон 20 столетие, не ќе посака или не ќе може да застане зад познатите стремежи на македонските револуционери. Дејствувајќи најконсеквентно во таа насока, МИД на Русија ја отфрла секоја помисла за постоење на македонскиот народ.

Министерот за надворешни работи на Русија Ламздорф е дециден: „Македонци во Македонија не постојат, постои само кон-

¹ О. Исаева. Проекты решения македонского вопроса в начале XX века. Россия и Македония к 100 – четию урнала „Вардара“ (1905). Москва 2008, с. 61–75.

гломерат од народи: Турци, Власи, Цигани, Евреи, но не и Македонци, па е илузорна и секаква размисла за некаква нивна поддршка². Оградувајќи се од барањата на македонското движење, нивните водачи ги квалификува како безумни бандити и непредумани користољупци, основни виновници за немирите, чие злосторничко поведење го руши авторитетот на Русија, дејствува спротивно на волјата на славјанското население². МИД, на пример, во 1906 година го известува својот император дека во последните години неговата влада не престанала да се искажува против револуционерниот пат избран од борците на движењето³.

Некои искажувања на научната мисла во Русија, кои ја имаа улогата на прв заштитник на македонската националност, како и некои смели и одважни изјави на руски конзули и други претставници во Македонија, кои не биле давани во согласност со официјалните ставови, останувале без изразито влијание врз високите дипломатски функционери.

Неслучајно ваквото однесување на руската дипломатија, посебно на нејзините малку успешни обиди за реформи во Македонија, поголемиот број македонски револуционери ќе ги оценат како најголема злоба на европската дипломатија, како реформи само на хартија, опасни и без резултати, со основна цел да го продолжат османскиот систем, да го парализираат револуционерното движење⁴.

И, сè така, со одредени варирања, траат состојбите до деновите на Балканските војни, до пропаста на султанската империја, која во текот на минатите децении ѝ остануваше благодарна на Русија за споменатите пријателски услуги⁵.

Виорот на Балканските и на Првата светска војна очигледно донесува одреден пресврт во горната смисла. Во руските дипломатски и општествени кругови се појавуваат размисли за нужноста

² Види Растислав Терзиоски. Сведоштва за некои насоки на руската дипломатија во спречувањето на македонското револуционерно движење. Македонија и руската политика на Балканот од Берлинскиот конгрес до Првата светска војна, Скопје 2008. с. 131–145.

³ Исто, с. 136.

⁴ Исто, с. 142–146.

⁵ Растислав Терзиоски. Руската дипломатија и македонските бранувања (крај на XIX почеток на XX век). Скопје 2006. с. 59.

и можноста за порадикално решавање на македонското прашање, создавање автономија на Македонија и сл.

Во нашиов прилог изнесуваме само неколку, ни се чини, интересни и малку познати искажувања во таа насока.

На пример, истакнатиот руски зналец на македонското прашање, дипломат и државник, Павел Миљуков, во јануари 1913 година расправа за таканаречената македонска гледна точка, која, според една компетентна оценка, води кон заклучок дека „на македонскиот народ во меѓународната политичка релација му се признава правото на историски субјект“⁶.

Во мај 1913 година рускиот дипломат Сватовски, во посебен извештај до надлежните, ја образложува својата формула за решавање на македонската криза – создавање одделна автономна Македонија „со што – како што вели – би се примириле нескротливите апетити на балканските држави, што барем за кусо време ќе ги задоволи двете страни, што ќе ја одложи или ќе ја спречи војната“.

Разјаснувајќи нашироко каква би била смислата на таквата автономија, Сватовски ги прецизира нејзините граници... Предлага автономијата да биде кондоминиум на трите балкански држави, без некаков европски кнез или турски губернатор⁷.

Рускиот амбасадор во Софија, Некљудов, во мај 1913 година, искажувајќи сомневање во успехот на договараната арбитража за разграничување на балканските држави, како крајно средство за избегнување војна меѓу сојузниците предлага создавање автономна Македонија. Уверува дека за таквата варијанта, поради сопствените интереси, ќе се најде разбирање кај сите сојузници⁸.

Следниот ден Некљудов, во својата секретна телеграма до рускиот министер за надворешни работи, ја потврдува искажаната

⁶ Гане Тодоровски. Искажување на П. Миљуков за „македонската гледна точка...“

⁷ Доверлив извештај на рускиот дипломатски претставник Сватовски (мај 1913). Архив Внешней политики Российской Империи (натаму АВПРИ) Секретный архив, оп. 467, д. 745. Види дел од документов за илустрација!

⁸ Секретна телеграма на рускиот амбасадор во Софија до руското Министерство за надворешни работи, к 14 (27) мај 1913, б. 180. АВПРИ, ф. Канцелария 1913, д. 34.

мисла за нужноста од автономија, со напомена дека времето не чека „и́бо ка́ждој ѝроѝуши́е ни ден ѝреси́авлаеи́ усугубление о́йасно́сти...“⁹

Во јуни 1913 година рускиот конзул во Скопје, Тухолка, известува за, според него, неостварливоста на идејата за автономија на Македонија или, како што резонира: „Идеја автѝономни ѝо моему ѝа́кже не жо́диѝеја о́лја Македо́ни, и́бо ѝо́гда Македо́нија снова јавила́с би а́реној бо́лга́рској и се́рѝској ѝроѝа́ганди с их обичными наси́лија и уби́сѝивам“¹⁰.

Рускиот конзул во Битола (13 јули 1913 година), известувајќи за потребата од посебност на Македонија, подвлекува дека „Македонците никако не можат да се наречат Бугари“, и дека „покрај Турци и Власи, тука живее чисто словенско население“¹¹.

Во јуни 1913 година руската служба за безбедност во Москва го известува рускиот министер за надворешни работи за одржан состанок на јуридикеското друштво во Москва, на кој се разгледувал односот на Русија на Балканот, при што е донесена резолуција во која се критикува дволичноста на руската дипломатија кон тамошните настани, па во интерес на смирување на Балканот да се работи на самоопределување на Македонија¹².

Секако, не е без одглас во горната смисла и познатото обраќање на македонскиот национален деец Павле Чуповски до рускиот министер за надворешни работи од 14 август 1914 година, во кое

⁹ Секретна телеграма на рускиот амбасадор во Софија од 15 (28) мај 1913, бр. 183. АВПРИ, ф. Канцелария, 1913, д. 34.

¹⁰ Извештај од рускиот конзул во Скопје, Тохулка до Првиот департман на МИД (5 јуни 1913), АВПРИ, ф. Политархив, д.1483.

¹¹ Извештај на рускиот конзул во Битола (10 август 1913). АВПРИ, ф. Посольство в Константинополе. д. 1462; Види поопширно: Растислав Терзиоски. Посебноста на македонскиот народ во светлината на некои извештаи на руската дипломатија... Македонско-руски врски во XIX и почетокот на XX век. Скопје 1996. с. 113–118.

Растислав Терзиоски. За посебноста на македонскиот народ во некои согледби на руската дипломатија... 100 години Илинден 1903–2003. Прилози. том I. МАНУ, Скопје 2005. с. 265–281.

¹² Доклад отделения по охранения общественной безопасности и порядка столице. Его правосходительству Господину товаришу Министра Внутренуых дел (4.VII 1913, б.4773. ГАРФ, ф. 102, оп. 105, д. 4, г. 1913, бр. 61, р. 9).

расправа за правото и достоинството на Македонците да живеат независно, на чело со еден од великите кнезови на рускиот двор¹³.

Познатото списание уредувано од Чуповски, „Македонски глас“, во август 1913 година ќе се искаже дека „најправилен пат за решавање на македонското прашање е патот на соработка без насилство, создавање автономија на Македонија, која заедно со автономијата на Албанија ќе ги неутрализира другите балкански држави што се судираат во овие области“¹⁴.

Во август 1914 година претседателот на словенското друштво во Русија, С. Алексев, се обраќа до високи политички фактори на Русија, каде што, меѓу другото, разјаснува дека претставници на македонското население му се обратиле со молба „да се избориме за некого од царствујущиот дом да го земе под свое покровителство македонското население, кому би му била поднесена круна на македонски цар“. С. Алексев предупредува дека тоа не смее да се пропушти, поради фактот што немарноста може лесно да се искористи од католичката пропаганда и дека жално ќе биде ако со откажувањето „ги принудиме да му се обратат на римскиот папа, кој активно агитира за своите цели...“¹⁵

На 11 август 1915 година рускиот дипломат К. Джакем размислува за потребата од поконкретна воена ангажираност на Русија на Балканот – испраќање окупациски корпус од неколку десетици илјади војници, што би овозможило создавање автономна Македонија на чело со кнез од руска крв. Таквото решение, според него, би го удоволило мнозинството Бугари, би ги примирило Србите и би послужило како центар за создавање една балканска федерација корисна за Русија.

Тоа, според него, би довело и до многу други поволности прифатливи за балканските држави, и особено за Македонците, кои и во самата Македонија и надвор од неа повеќе ја претпочитуваат

¹³ Меморандум од П. Чуповски до рускиот министер за надворешни работи, 14 август 1914 г. АВПРИ, Полит. архив, д. -4598, с. 30–39.

¹⁴ Македонски Глас, год. 1, б.4, С. Петербург, 14.VIII.1913. с. 75. Види и Растислав Терзиоски, Македонско албански контакти... Прилози, МАНУ, Одделение за општествени науки, Скопје 2009, с. 116.

¹⁵ Обраќање на претседателот на Славјанското општество С. Алексев (август 1914 г.). АВПРИ, ф. Политический архив 1912–1917, оп. 482, д. 5498.

автономна Македонија и дека секое друго решение ќе доведе само до нови конфликти¹⁹.

Во една записка на кнезот Трубецкој, упатена до рускиот министер за надворешни работи (10. 1. 1917 година), се расправа за политиката на Русија кон македонското прашање, при што, со симпатии потсетувајќи на некои познати согледби на поранешни конзули во Македонија за нејзина посебност, на поставеното прашање: „Јавлјаетсја ли Македонија болгарској областју“, одговара:

„На тоа прашање долго време во Русија, Англија и во други европски држави се давал потврден одговор. Всушност, многу наши конзули, кои на самите места го изучувале тоа прашање, давале – поинаков одговор... селското население во Македонија се однесувало без особен ентузијазам кон бугарската пропаганда...“²⁰

Укажувајќи уште на неколку слични искажувања, прилогот го привршуваме со неколку, се чини, недоволно познати сведоштва за некои активности на руската дипломатија во ангажирањето на споменатиот македонски деец и застапник за автономија на Македонија, П. Чуповски.

Познат и ценет во високите кругови на руското општество и личен пријател на актуелниот министер за надворешни работи во Русија тогаш, на Чуповски во пролетта 1916 година му се овозможува да отпатува во Букурешт со специјална задача. Преку тамошниот руски дипломатски претставник тој требал да се поврзе со, како што се вели, одредени лица, влијателни „Македонци во Бугарија“. Според една телеграма на рускиот министер за надворешни работи (март 1916 година), се молат пограничните власти да не му се прави пречка при преминот на границата на рускиот поданик Павле Чуповски²¹.

Во друга телеграма, од 15 март 1916 година, се даваат некои објаснувања за дадените средства за П. Чуповски, кој „за потребите на министерот за надворешни работи треба да отпатува во Романија“²².

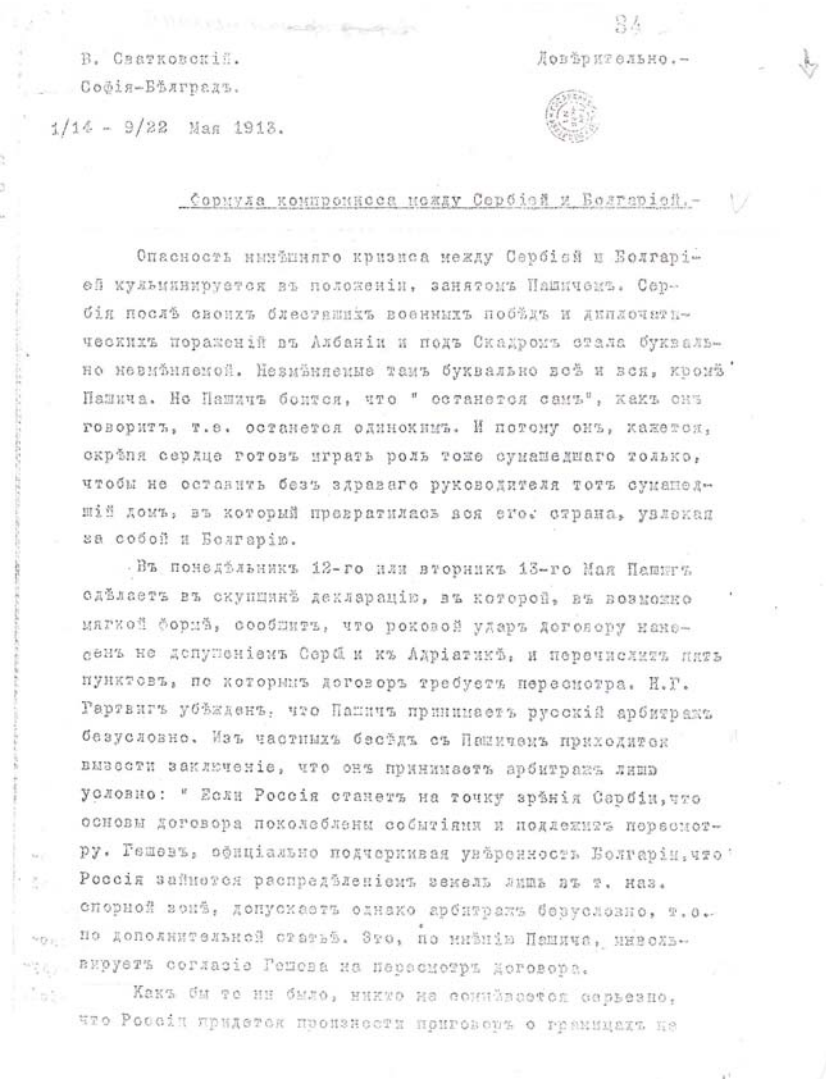
¹⁹ АВПРИ. Отдел печати и осведомления, д. 361, с. 308–352.

²⁰ Доверлива записка на кнезот Трубецкој до министерот за надворешни работи на Русија Н. В. Покровски 10. I 1917. АВПРИ, Политархив 1917. д. 4313, с. 11–12.

²¹ АВПРИ. Политархив 1916 г., д. 3972.

²² Телеграма од руското Министерство за надворешни работи од 15 март 1916 г. АВПРИ. Полит. архив 1916, д. 3972, с. 3.

Со секретна телеграма од министерот Петрјаев до рускиот дипломатски претставник во Букурешт од 16 (29) март 1916 година, се известува дека Чуповски, продолжувајќи ги своите услуги, во придружба на Луков заминал за Букурешт. Се бара во случај на потреба да му се укаже помош и сето тоа да се чува во тајност²³.

²³ Секретна телеграма од тог. министер на Министерството за надворешни работи на Русија, Петрјаев, до рускиот посланик во Букурешт (16/29 март 1916 г.). АВПРИ, Полит. архив 1916, д. 3972, с. 4.

2.

въ такъ наз. спорной по договору зонѣ, но вѣдѣ линіи
Криворѣчна Паланки- Охридское озеро.

Возможенъ ли тутъ Соломоновъ или иной какой-нибудь
судъ?

Разсѣвъ младенца - Македонію нельзя. У него безъ то-
го уже отсѣчена ручка(скоплѣе и т.д.) . Можно еще оговѣ
ножку (Прилѣпѣ даже Охриду, быть можетъ даже Велесѣ). На
бѣ пожалуй въ крайнемъ случаѣ - пойдутъ Германъ и Фер-
динандъ. Но голова и туловище, жизненная часть, т.е. Ви-
толь и область до Вардара не могутъ служить предметомъ ни
сѣченія ни вообще торговли: Болгарія будетъ воевать, сей-
часъ или въ теченіе ближайшихъ трехъ лѣтъ. Это не подлежитъ
никакому сомнѣнію. Какъ бы ни были компетентны надѣющіеся
на обратно, они ошибаются. Въ Болгаріи нѣтъ на этотъ счетъ
разногласіѣ, ни колебаній. Истощеніе страны (но не арміи,
которая, вопреки мнѣнію сербовъ, вполне способна) можетъ
только отсрочить войну, хотя это мало вѣроятно. Съ другой
стороны, сербы не удовлетворяются никакими прилѣсками, если
имъ придется болгарѣ за Вардаръ. Изъ бесѣдъ съ наиболее
влиятельными сербскими политиками явствуютъ, что Сербіи
нужна не Витоль и вообще не центральная Македонія, а нужны:
1) обезпеченный путь на Солунъ и 2) непосредственное сосѣд-
ство съ греками, съ недопущеніемъ болгарскаго клина между
Сербіей и Греціей. Вторая задача поопыняетъ первую: путь
на Солунъ обезпеченъ при сосѣдствѣ лишь съ болѣе слабой
Греціей и всегда можетъ быть отрѣзанъ, если будетъ проко-
дить крокъ территоріи Греціи, еще черезъ территорію Болга-
ріи, которая объ эту большую точку опоры ричаетъ своей
гегемоніи надъ Сербіей. Въ сосѣдствѣ съ слабой Греціей
Сербія будетъ имѣть, какъ и безпрятственный ввозъ сло-
ныхъ продуктовъ, такъ и обезпеченный ввозъ предметовъ воору-
женія. Сосѣдя съ Греціей, Албаніей, Черногоріей и Румыніей

35

3.

Сербія можеъ при уклоненіи Болгаріи отъ общихъ цѣлей въ сторону Австріи, составить съ упомянутыми странами коалицію, которая парализуетъ Болгарію даже союзную съ Австріей. Допустивъ Болгарію пройти клиномъ къ албанской границѣ, Сербія потеряетъ возможность имѣть преобладающее вліяніе и въ Греціи и въ Албаніи.

Незадолго до отъзда изъ Софи рядъ басѣдъ подсказалъ другую формулу разрѣшенія кризиса. Формула эта старая, многимъ неприятная, но все же жизненная.

Если парадъ нами дилемма: война со всѣми ея грозными послѣдствіями, или компромиссъ во что бы то ни стало, но какъ крайняя мѣра въ послѣдній моментъ, какъ *ultima ratio*, можетъ быть примѣнена къ Македоніи, въ возможно узкихъ границахъ, автономія. Если обѣ стороны предпочитаютъ войну уступкѣ противнику Витоли и средней Македоніи, то пусть этотъ край никому изъ спорящихъ не достанется. Конечно только теперь, только временно никому, ибо въ будущемъ онъ несомнѣнное достоиніе Болгаріи.

Если бы дипломатию можно бы было себѣ позволить выразить сокровенныя убѣжденія открыто, или если обладать глубиной Бетмана Гольвега, возвѣстившаго міру о предстоящей борьбѣ двухъ расъ, то можно было бы легко рѣшить спорный вопросъ возвѣстивъ, что Македонія останется пока за Сербіей *en titre de gage*, во временное обезпеченіе балканскаго равновѣсія и въ залогъ болгарской помощи Сербіи, при достиженіи изъ національнаго идеала или, на меньшей мѣрѣ, выхода на Адриатику, послѣ чего автономически, какъ спѣлый плодъ, падутъ въ руки Болгаріи не только Витоль, но и Скоплье, вся Македонія до Шаръ-плосини.

По окончании войны и в момент устроения Балкан присутствие наших войск в центре полуострова сделало нас господами положения на Балканах: из трех государств - Сербии, Болгарии и Греции - в худшем случае - двое всегда будут на нашей стороне, и это даст нам возможность компенсировать ту неполную выгоду, которая грозит достаться на нашу долю при ликвидации вопроса о Константинополе и Проливах без нашего участия, в равной мере с союзниками, как это к сожалению выясняется, участия в ней. Наконец отряд этот, может, послужит ядром будущей автономной Македонии под управлением князя русской крови, что удовлетворило бы большинство Болгаров, примирило бы Сербов с подобной формой отторжения Македонии и послужило бы центром болгаро-македоно-сербской федерации, последствием чего, в свою очередь, явилось бы окончательное закрепление и господство славянства на Балканах, под эгидой утвердившейся на Проливах России.

Иными словами, оккупация Македонии нашими войсками явится глубоким стратегическим обходом нами южного фронта Австро-Германии и европейского фронта Турции, предупредением в отношении всех балканских государств угрозой в отношении софийских германофилов, а в отношении наших союзников гендиципированием их в вопросе ликвидации балканской проблемы.

Но как отнесутся к этой экспедиции балканские государства; не вызовет ли она особого недовольства с их стороны?

Чтобы ответить на этот вопрос, надо иметь в виду что как действительное назначение оккупационного отряда так и истолкование такового назначения балканскими госу

28

дарствами будетъ имѣть два фазиса.

Государства эти не могутъ не понять, что посылка отряда вызвана благожелательными побужденіями Россіи въ отношеніи ихъ же самихъ и что она имѣетъ целью предвидѣть повтореніе печальныхъ событій лѣта 1913 года, путемъ устраненія возможности междубалканскаго кровопролитія.

Въ частности Румыніа, все болѣе повидимому вступающая въ орбиту нашей политики, имѣетъ весь интересъ почувствовать и даже практически содѣйствовать этой мѣрѣ какъ средству желательнаго ей воздѣйствія на Болгарію и Грецію.

Болгарское правительство, даже въ нынѣшнемъ его составѣ, не рѣшится ничѣмъ проявить свое къ этой мѣрѣ и сочувствіе, если оно и будетъ питать таковое, неоднократно убѣдившись даже за послѣдній годъ, насколько афоризмъ лучшаго болгарскаго политика Каравелова о томъ, что болгарское ружье не стрѣляетъ противъ русскихъ, насколько этотъ афоризмъ, не смотря на многолѣтнія искусныя усилія нашихъ недруговъ на Балканахъ, правильно выражаетъ истинныя чувства болгарскаго народа къ русскому. Всѣ же наши друзья въ Болгаріи, а они составляютъ подавляющее большинство, будутъ привѣтствовать эту мѣру, какъ средство охраны ихъ интересовъ.

Сербы найдутъ, надо думать, достаточно оснований къ тому, чтобы оказать нашему отряду такой же пріемъ, какъ ихъ собственному.

Вензелося, со своимъ проницательнымъ умомъ, смотрящимъ впередъ, можно сказать, на цѣлый вѣкъ, оцѣнить эту мѣру, какъ средство водворенія прочнаго порядка на Балканахъ, порядка, совместиимаго съ расцвѣтомъ эллинской на

отряда вызвана олагожелательными побужденіями Россіи въ отношеніи ихъ же самихъ и что она имѣетъ целью пред- предитъ повтореніе печальныхъ событій лѣта 1913 года, путемъ устраненія возможности междубалканскаго кровопро- литія. J

Прилози Кен
ср 3 и 9

Секретная телеграмма Посланника в Софии.
14/27 Мая 1913 г. № 180.

За последнее время я начинаю все сильнее сомневаться, чтобы нам удалось достичь полковного размежевания между Болгарией и Сербией, и Болгарией и Грецией. Я сомневался также в осуществимости и успехе арбитража. Позволяя себе поэтому вернуться к некоторым из соображений, высказанных мною еще в Октябре минувшего года, в донесении № 27, и снова предложить - в виде крайнего средства для избежания войны между Сосежниками - создание автономной Македонии. Образованная по уговору трех Балканских государств из территории, уступленной ими Туркам, подобная Македония находилась бы под исключительной и взаимной гарантией Балканских государств; и относительно своего внутреннего управления и военных сил она явилась бы совершенно самостоятельной и самодеятельной. Границы ее были бы следующие: на Восток водораздел Струмы и Вардара, на Север известная линия Сербо-Болгарского договорного размежевания до Струги, на Запад - Озеро Охридское и границы Южной Албании, на Юг - через Касторию и Верию, немного севернее Салоник по Озерам Айвазиль и Безикъ къ Орфанскому заливу. Таким образом Салоники достались бы Грекам, но под обязательством совершенно свободного транзита для торговли провинций и Сербии и Болгарии. Можно было бы признать за Румынией право особого покровительства надъ Македонскими Влахами и участия в гарантиях, при условии вступления Румынии в Балканский блок. Я склоняюсь къ мысли, /что/ Сербия приня-

ли бы подобный исходъ. Желаніе ихъ овладѣть во что бы то ни стало Южной Македоніей основывается главнымъ образомъ на боязни чрезмѣрнаго усиленія Болгаріи, на увѣренности, что насмщенная Болгарія откажетъ имъ /въ/ дѣятельной помощи въ случаѣ борьбы ихъ съ Австріей, на необходимости обезпечить совершенно свободный транзитъ къ Салоникамъ. И дѣйствительно: Болгарія насмщенная не останется дѣятельнымъ и самоотверженнымъ членомъ Балканскаго Союза; Болгарія, у коей планы стянуть большую часть Македоніи, сдѣлается ожесточеннымъ врагомъ Сербовъ; Болгарія же, имѣющая передъ собою перспективу присоединить по уговору съ Сербіей почти всю автономную область - вѣрною помощницею Сербовъ и союзницею Россіи въ минуту надобности. Въ самомъ союзномъ договорѣ, подлежащемъ нынѣ нашему арбитражу, упоминается - какъ о первой цѣли - о созданіи автономной Македоніи. Слѣдовательно мы имѣли бы быть можетъ основанія свести арбитражъ къ этому предложенію и рѣшить вопросъ въ указанномъ смыслѣ.- Былъ бы глубоко признателенъ Вашему Высокопревосходительству за сообщеніе мнѣ Вашихъ воззрѣній на вышеизложенную мысль.-

/подп./ Неклюдовъ.-

10-55.

Срочная.

Секретная телеграмма Посланника въ Софiи.

15/28 Мая 1913 года, № 183.

Копiя въ Азину и Парижъ. Прошу срочныхъ распоряженiй, назначенное на субботу свиданiе Пашича и Гешова несомнѣнно можетъ содѣйствовать ослабленiю кризиса; во всякомъ случаѣ/ ене/ вносить кратковременное успокоенiе. Но переговоры между обѣими Премьерами весьма легко могутъ и не привести къ желаемому результату, а тѣмъ временемъ сосредоточенiе войскъ съ обѣихъ сторонъ будетъ продолжаться, и съ тѣмъ вѣроятiемъ расти опасность самыхъ гибельныхъ рѣшенiй.- Въ виду подобнаго положенiя вещей я считаю, что/единственнымъ средствомъ для предотвращенiя войны между союзниками было бы побудить ихъ съѣздаться на совѣщанiе; но при этомъ представителями союзниковъ должны непремѣнно быть Гешовъ, Пашичъ и Бензехосъ, и мѣстомъ свиданiя Петербургъ. Съѣздъ другихъ лицъ и въ другомъ мѣстѣ не привелъ бы ровно ни къ чему. Въ Петербургѣ Премьеры находились бы подъ непосредственнымъ руководствомъ и влiянiемъ Вашего Высочайшества; представители Францiи и Англии также могли/бы/ оказать на нихъ благотворное давленiе; особенно Делькассе. Кроме того на Гешова и Пашича могутъ имѣть несомнѣнное влiянiе и, славнофильскiе дѣятели наши, которымъ представило бы такимъ образомъ случай заглянуть много ошибокъ и излишествъ, содѣянныхъ ими за послѣднiе мѣсяцы. Разногласiя союзныхъ представителей были бы представляемы по мѣрѣ возникновенiя на Ваше благосклонное разсмотрѣнiе; кроме того можно было бы добиться и/обязательства/, - въ случаѣ непримиримаго столкновенiя мнѣнiй, - представить рѣшенiе по такому Вашему Высочайшему вѣдомству и Посламъ Англiйскому и Французскому. Я убѣжденъ, что Сербъ приняли бы приглашенiе на съѣздъ въ Петербургъ безъ всякаго колебанiя. Относительно грековъ я не имѣю опредѣленныхъ

данныхъ, но полагаю, что намъ необходимо будетъ произвести на Коро-
 ля Константина известное и серьезное давленіе въ смыслѣ принятія
 нашего предложенія. Что же касается Болгаріи, то осуществленіе моей
 мысли встрѣтитъ несомнѣнныя затрудненія. - На здѣшній Дворъ и часть
 Кабинета придется можетъ быть дѣйствовать средствами принужденія.
 Средства эти, по моему глубокому убѣжденію, могутъ состоять лишь
 въ слѣдующемъ : 1.- Возложеніе на то государство, которое не при-
 няло бы нашего приглашенія, всей отвѣтственности за послѣдствія. 2.-
 Серьезная угроза со стороны Французскаго Правительства лишить союз-
 ныя государства всякой денежной поддержки и всякой возможности займа
 и нынѣ и въ будущемъ, въ случаѣ, если бы между ними возникла война.
 3. - Указаніе отъ нашей стороны на несомнѣнную опасность, угрожаю-
 щую союзникамъ въ случаѣ войны со стороны Румыніи, съ недвусмыслен-
 нымъ заявленіемъ, что мы при подобныхъ обстоятельствахъ не окажемъ
 Болгаріи никакой защиты, ни поддержки. Я вполне понимаю, что такое
 заявленіе крайне претяже бы нашимъ исконнымъ чувствамъ, но положеніе
 настолько опасно, что необходимы мѣры самыя исключительныя и суровыя.
 Наше давленіе имѣло бы единственною цѣль дать послѣднюю возможность
 союзникамъ избѣжать гибельнаго междоусобнаго столкновенія; неуспѣхъ
 этого давленія не привелъ бы къ худшимъ послѣдствіямъ, нежели наше
 воздержаніе и въ томъ и въ другомъ случаѣ это обозначало бы паденіе
 Кабинета Гешова и войну. Съ другой стороны мы могли бы завѣрить Бол-
 гарское Правительство въ нашемъ искреннемъ желаніи поддержать сколько
 возможно интересы Болгаріи, поскольку они вытекаютъ изъ союзнаго
 съ Сербіей договора. Въ заключеніе я позволю себѣ подтвердить и мысль
 изложенную въ моей вчерашней телеграммѣ № 180 созданія автономной
 Македонской области, какъ о крайнемъ средствѣ примирить на Петер-
 бургомъ совѣщаніи - буде таковое состоится - непримиримыя разноглаго-
 сія трехъ премьеровъ, или вѣрнѣе ихъ Дворовъ и военначальниковъ.
 Рѣшеніе во всякомъ случаѣ надлежало бы принять по возможности скорѣе,
 ибо каждый пропущенный день представляетъ усугубленіе опасности. Бы-
 ло бы хорошо, если бы я могъ сообщить эту мысль Гешову, еще до его
 отъѣзда въ Пашичевъ. Послѣдній, равно какъ и Гартвигъ будутъ подро-
 бно осведомлены чрезъ Спалайковича, ѣдущаго сегодня въ Бѣлградъ.

/подп./

Неклядовъ.

Сѝрашко СТОЈАНОВСКИ
Димитѝар ЉОРОВСКИ ВАМВАКОВСКИ

ГРЧКАТА „МАКЕДОНСКА БОРБА“ И ГРЧКАТА ПОЛИТИКА ВО БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ И БУКУРЕШКИОТ ДОГОВОР

Апстракт

Грчката „Македонска борба“ го опфаќа историскиот период од 1904 до 1908 година. Овој термин ја означува паравоената интервенција на грчката држава на дел од Османлиската Империја и територијално опфаќал голем дел од површината на географска Македонија, пред сè во нејзините јужни и централни делови. Во суштина, „Македонската борба“ претставувала паравоена интервенција на грчката држава реализирана по крајот на Илинденското востание и усвојувањето на Мирцштегските реформи, насочена против Македонската револуционерна организација (МРО) и структурите на другите балкански црковно-национални пропаганди во османлиска Македонија.

Клучни зборови: Грција, Македонија, Македонско прашање, грчка „Македонска борба“, Балкански војни (1912–1913)

Вовед

Вооружената интервенција на официјална Атина на дел од територијата на Османлиската Империја, набрзо по приклучувањето на делот од Македонија кон грчката држава за време на Балканските војни, од страна на грчката историографија бил митологизиран и идеализиран, рационално искористен во градењето на современата национална идеологија. Пласирана била тезата за историски конти-

нуитет во борбата на грчкиот народ за создавање грчка национална држава од 1821 година, како почетен стадиум, и грчката „Македонска борба“, која се сметала за втора значајна етапа во „националниот живот“ по 1821 година (Τσάμης, 1975: 436). Во таа насока, грчкиот историчар Апостолос Вакалопулос, сметајќи го овој период за „врвен стадиум на еден долгогодишен историски развој“, на следниот начин ја лоцира „Македонската борба“ во националното конституирање на модерната грчка нација-држава, детектирајќи, главно, три големи етапи: „Востанието од 1821 година, борбата за Македонија (крајот на XIX и почеток на XX век) и Балканските војни 1912–1913 година. Втората етапа ја достигнува кулминацијата во 1904–1908 година, бидејќи тогаш се систематизира и го достигнува својот врв Македонската борба“ (Βακαλοπούλου, 1985: 36). Вака конструираната „историска вистина“ од страна на грчката научна и политичка елита ја насочува грчката публика да верува дека „македонскиот елинизам“, поткрепен од грчката држава, активно се борел за ослободување од османлиската доминација и припојувањето на „историските грчки територии“ кон веќе формираната грчка нација-држава. Но, историските факти, изворите и големиот број документи од тој период посведочуваат што се случило навистина и каков бил карактерот на грчката „Македонска борба“. Така, на пример, грчкиот историчар и публицист Димитрис Литоксоу ќе заклучи дека „таа херојска борба постои само во книгите на грчките историчари“ (Литоксоу, 2004: 8).

Грчката политика и Македонското прашање пред Балканските војни

Кон крајот на XVIII век, како во другиот дел од светот така и на Балканот, доминира империјалниот поглед на светот. Употребата на „светите јазици“ била прифатена од градските средновековни центри поради практичната потреба за користење на јазикот во трговијата произлезена од мобилноста на населението. Но, кога бил направен обид ваквиот „свет грчки јазик“ преку христијанизацијата да им биде наметнат на селските маси (статични и традиционалистички ориентирани), се појавил отпор можеби не толку насочен кон самото верување (христијанството), отколку на начинот на кој било пренесувано (преку непознатиот грчки јазик).

Од времето на „Грчкиот проект“ на Катерина Велика и Јосиф Втори од 1770-тите¹, не било тајна дека плановите постојат не за ослободување на оваа или на онаа етничка група туку да се замени Османлиската исламска со „Грчка“ сехристијанска империја. Грчката опозиција на османлиското владеење била гледана како предизвик што потекнува од друга империја. Проектот на Ригас Велестинилс за грчка империја на Балканот и во Мала Азија со центар во Константинопол има ист контекст (Adanag, 1998: 234). Почетоците на промоцијата на балканскиот национализам настануваат со еволуцијата на толкувањето на ваквиот империјален проект на Големите сили, кој зачинет со западните идеолошки струење ќе започне да се придвижува во насока на чисто грчко национално проектирање. Првата земја од Големите сили што ја препознава важноста на Грција (читај Балканот) е Русија, која во времето на Катерина II истапува со конкретна акција и планови во однос на регионот. Притоа, „нејзината шема се сврте кон обнова на византиска „Грција“. Словенските етникуми дури и не постоеја во нејзиниот план. Во оваа насока се оди во развој на ‘Панортодоксијата’, манифестирана низ активностите на „Филики Етерија“ во 1814 година во Одеса. „Се разбира дека Русите кон крајот на XVIII век им понудија помош на Србите и Црногорците, но останува фактот дека религиозната поврзаност имала поголемо значење отколку јазичните наклоности...“ (Вилкинсон, 1992: 52).

Панправославниот карактер на востаничките движења до крајот на XVII век почнал во првите декади на XIX век да еволуира во насока на создавање национални идентитети, во прв ред на грчкиот национален идентитет. Клог ќе забележи дека „новите владетели на Грција во основа се соочиле со проблемот заедно со државата да ја конструираат и нацијата. Не била лесна задачата да се создаде чувство за лојалност кон државата, кое едновременно треба да ги надмине традиционалните лојалности кон семејството, родното село и кон регионот“ (Clogg, 1993: 27)². Сето ова било инспи-

¹ За полагањето на Руските права врз православните поданици во Османлиската Империја по Кучук Кајнарџискиот мир од 1774 година (Миновски, 2008: 71).

² „Денешниот грчки селанец“, запишал уредникот на еден весник во побунета Грција, „не е повторно роден (воскреснат), како што често се верува; тој е роден (сега)“ (Clogg, 1993: 227).

рирано од западноевропскиот рационализам, либерализам и романтизам. Така, статусниот симбол на православната екумена – грчкиот „свет јазик“, започнува да биде монополизиран од националистичките погледи на романтичарските елити³. Оттука, неговата вредност како јазик на верата и посредник меѓу земниот и небескиот свет е нарушена со тенденцијата ваквата состојба да се искористи за создавање „висока култура“, која ќе има моќ не само да се јави како медијатор туку и преку асимилација да се здобие со монопол во рамките на народните култури. Токму поради ова, како и фактот за хетерогениот карактер на Балканот, на процесот на грцизација ќе ѝ се спротивстави јазичната бариера на т.н. словенски групи, или создавањето на панславизмот.

Целната група на српските, бугарските и на грчките⁴ амбиции за проширување во Македонија биле македонските христијани, користејќи се со свештеници, учени, учители, трговци, па дури и војници ослободени од службата на матичната земја, преку религио-

³ Во текот на првите неколку векови од егзистирањето на Империјата постои тенденција на премин на контролата кај православните поданици под супрематија на Цариградската патријаршија, а со тоа контролата ја преземаат грчките фанариотски кругови (Poulton, 1995: 37).

⁴ Грчката политика во Македонија во втората политика на IX и во почетокот на XX век се темели на т.н. „мегали идеја“. Во политичка смисла терминот „мегали идеја“ е употребен во јануари 1844 година, со цел да се основа неопходноста за единство на автохтоните (Грците родени во рамките на Кралството Грција) и етерохтоните (Грците во рамките на Османлиската Империја). Максималистичките идеи на оваа програма ги вклучуваат Грција, Епир, Тесалија, Македонија, Јонските и Егејските острови, Крит, Албанија, но и Србија, Бугарија, Дакија, Источното средоземноморје, Мала Азија, Сирија и сите области во кои живее „великиот Грчки народ“ (Константинова, 2006: 64).

Концептот на „Големата идеја“ се стреми кон создавање голема Грција, од реката Мендерес во Мала Азија, до градот Едремит, длабоко во западните региони, со вклучување на градовите Измир, Ајдин и Мармара. Северна Тракија со Одрин, Галиполскиот Полуостров, со вклучување на островите Имброс, Западна Тракија, Јужна Македонија до Прилеп, Јужна Албанија со регионот на Гирикастро, блиските острови и големиот медитерански остров Кипар. Главниот пропагатор на оваа идеја е Венизелос, кој станал и грчки премиер. Грчкиот историчар Кофос пишува дека меѓу оние што се застапувале за оваа идеја се издвоиле две тенденции. „Идејата за Панелинизам, или ‘Мегали идеја’, која не ги зема предвид правата и барањата на останатите балкански народи“ и конзервативниот поглед, кој „активно се застапува за промоција на грчките национални интереси, без да се води сметка за оправданоста на потребите и барањата на другите балкански држави“ (Kofos, 1964: 30).

ката конверзија, академски расправи, економската неопходност или како посебен инструмент – брутално користење сила, во нивните кампањи за решавање на националното прашање на македонските христијани (Brown, 2003: 38).

Периодот по Берлинскиот договор Патријаршијата го искористила за грцизација на словенските села во околината на Солун (Brooks, 2005: 101). Во наредниот период грчката пропаганда ќе се прошири на север, опфаќајќи ја речиси цела Македонија, но, сепак, со најголем интензитет во нејзините јужни и централни делови. Според Даглас Дакин, грцизмот главно произлегувал од патријаршиската црква, од распространетите грчки училишта и од класата што во одредена мера уживала економска супериорност, класа што била конзервативна, која можела да изгуби сè и која се акомодирала себеси во турското владеење...“ (Ibidem, 100, 101). Главната претпоставка со која истапувале грчките пропагатори била онаа за историскиот „грчки“ карактер на Македонија, а населението, кое е резултат на „нелегитимна словенизација“, повторно треба да се врати на своите грчки јазични и културни корени. Притоа, се настојува да се користи навидум неутралната категорија „славофони“. Според Грчкиот епископ во Битола, „Славофони се Грци што ги покориле локалните ‘Словени (варвари)’ , но бидејќи робовите не можеле да го научат грчкиот јазик, владејачките Грци го научиле словенскиот и постепено го заборавиле грчкиот јазик“ (Брејсфорд, 2000). Брејсфорд забележува дека „сите Грци во Битола се, всушност, Власи“ и тие „зборувале грчки во јавноста, а влашки дома“. Власите демонстрирале лојалност кон Патријаршијата (Ibidem, 112, 113). За почетокот на XX век тој пишува дека во Македонија не постои *lingua franca*, а улогата (што ја имал во не толку далечното минато) на грчкиот, освен на југ, денес (се мисли во периодот на првата деценија на XX век) се префрла на францускиот (Брејсфорд, 2003: 145, 146). Понатаму, во почетокот на XX век Брејсфорд ќе забележи дека „Македонија никогаш не била грчка, но онаа елинистичка цивилизација што ја имала, била уништена одамна пред доаѓањето на Турците и многу порано пред настанувањето на српското и на бугарското царство. Таа била уништена од еден несвесен заговор меѓу Византиската Империја и варварите“ (Ibidem, 154)⁵.

⁵ Кога зборува за селото Арменско, Брејсфорд не го користи називот „Бугари“ и вели: „...Населението по крв и говор е словенско, но ѝ припаѓа на грчката партија и не зело учество во бугарското движење“ (Брејсфорд, 2003: 225).

Интензивната употреба на името „Македонија“ за политички цели во меѓународната политика по 1878 година не значи дека називот не постоел од претходно, но може да значи дека тој добива нова симболичка важност во своето значење, што ќе произведе и партикуларност во креирањето на идејата за создавање слободна држава. Ваквата идеја можеби во почетокот ќе биде територијализирана⁶ во голема мера, но подоцна ќе се искристализира во насока на создавање националност, која во себе ќе ги содржи сите етнички параметри. Многу од луѓето кои биле дефинирани како „безлична словенска маса“, „бугароегзархисти“, „гркопатријаршисти“, или едноставно „Словени“, „Бугари“, „Славофони Грци“ и сл., почнале себеси да се препознаваат под единствениот назив „Македонци“.

Во низа карти од 1877/8 е проширена границата на грчката сфера сè до Балкан Планина. Станфорд од 1877 година тврди дека грчкиот јазик го разбираат сите луѓе на Балканот, дека Власите се од грчка припадност и дека огромен број од т.н. Словени се, всушност, бугарофони Грци, т.е. припадници на грчката националност кои сосема случајно не зборуваат грчки. Според овие претпоставки Балканот е културно и историски неодвоив од грчкиот свет. Така, на пример, К. Николаидес⁷ во 1899 година го изедначува Балканот со грчкото православие, а во оваа насока се креациите на Н. Касиас од

„...Старешината, попот и учителот се ‘Грци’ – т.е. тие се Словени што ѝ припаѓаат на грчката фракција“ (Ibidem, 195). Ова покажува дека терминот Грци се употребува за сите патријаршисти, исто како што терминот Бугари се користи за припадниците на егзархиската црква... Исто така, тој забележува: „Половина место (Дојран) во политиката беше ‘грчко’, иако воопшто не се проговори грчки...“ (Ibidem, 204).

⁶ Ова е изразено преку платформите на МРО, т.е. уставите од 1896 и 1905 година, во кој Македонија се дефинира како територијална целина во која организацијата создава свои административно-територијални структури (организациска мрежа – окрузи, околии, села) и промовирање на принципот на автономија на Македонија како идна основа за создавање политички систем во Македонија (Пандевски, 1974: 18).

⁷ Во 1899 година Николаидес ги определува границите на Македонија:

- на исток таа се совпаѓа со административната граница на Солунскиот и на Одринскиот вилает (од р. Места кон Родопите);
- на север границата е до Шар Планина и Црна Планина;
- на запад се вклучени и областите на Корча;
- на југ се протега до административната граница со Грција од 1881 година (Вилкинсон, 1992: 138, 139).

1903 г., Фокас Косметатос и В. Колокотронис. Според картата на Ф. Бјанкони од 1877, која се базира на нецелосни официјални османлиски податоци, цела Македонија, Румелија и Албанија се претставени како грчки, според поделбата на населението според милетите, при што христијанскиот Рум-милет се изедначува со грчката националност. Според картата на А. Синвет, учител во Константинопол, од 1877 година Балканот во најголем дел е претставен како грчки, а во оваа категорија се сместени Власите и бугарофоните Грци (Вилкинсон, 1992: 95–99)⁸.

Николаидес во 1899 година, и покрај опасноста за грчките интереси во Македонија, во својата карта се базира врз основа на говорниот јазик, „но на ‘комерцијалниот’, а не на ‘мајчиниот јазик’“⁹. Оттука неговата основна поделба е на:

- територии во кои е во употреба грчкиот јазик;
- територии во кои е во употреба словенскиот јазик; и
- територии во кои се во употреба словенскиот и албанскиот јазик (Ibidem, 138).

Интересно е дека во оваа карта на Николаидес грчките области се на север до р. Девол, Галичица, Охридското Езеро и Струмица и Неврокоп на североисток. Картата на Николаидес „повеќе ја претпочита грчката сфера на културно и трговско влијание, отколку грчката етничка територија“. Во оваа „грчка територија“ на Македонија имало: 594 500 Грци, 324 000 Турци, 126 000 Словени, 79 000 Евреи и 37 000 Куцовласи. Словените се поделени во т.н. албанско-словенска област (р. Дрим, Тетово и Скопје, со 75 000 Албанци и исто толку Словени) и чисто словенска област (во која имало 57 000 Грци, 268 200 Словени и 182 000 Турци и Албанци). Притоа, Словените се определени како „Срби, Бугари и Словени под грчко влијание“ (Ibidem, 139, 140).

⁸ Географски ограниченото знаење за Македонија беше трансформирано во Грција, каде што „историска Македонија“ се ограничува на деловите на Битолскиот и на Солунскиот вилает, османлиската територија претендирана од Србија е именувана како „Јужна Србија“, но во научната мисла деловите по Балканските војни се нарекуваат: Егејска, Пиринска и Вардарска Македонија (Brown, 2003: 42).

⁹ Целите на картата на Николаидес од 1899 година се:

- поддршка на грчките политички аспирации;
- поддршка на српските барања во однос на „Стара Србија“;
- да се редуцира бугарската експанзија.

Во новата постреволуционерна ера (се мисли на Француската револуција од 1889 г.), историската наука креира еден свет на живите и на мртвите, во кој живите зборуваат во името на мртвите и во тоа име го подгреваат национализмот (Андерсон, 277–279). Бугарија, притоа, ја користи близината со словенскиот говорен јазик во Македонија, а Грција се обидува да ја изгради конструкцијата за грчкиот карактер на „историска Македонија“¹⁰. Така, Брејсфорд ќе забележи дека од историски причини „луѓето од Косово и на северозапад се Срби, додека луѓето од Охрид се јасно Бугари“ – „Афинитетите на останатиот дел на Македонија се определуваат врз чисто политички основи“ (Брајлсфорд, 2003: 161, 162). Исто така, тој дава пример за начинот на пласирање на историските митови: „Легендата дека Александар Велики бил Грк си заминува по еден пат, додека соперничкиот мит дека тој бил Бугарин доаѓа по друг“ (Ibidem, 163). Колку што е познато масовното користење на античките ликови, особено оној на Александар, во промоцијата на грчката пропаганда толку воопшто не е познато дека нив ги користела и Бугарската егзархија. Заклучокот на кој упатува овој метафорички израз е дека населението во Македонија веќе ги чувствува како свои овие историски митови (без разлика дали се креирани или пренесени преку традициите), а основното врзивно средство е чувството за иста судбина, кое произлегува од споделувањето иста територија. Ова е само уште еден показател дека во раните фази на градење на националноста територијалниот модел е клучот за конструкција на оптимум заедништво.

Можеби најстарата образовна пропаганда е грчката. Но, не смееме да ја изедначуваме грчката пропаганда од периодот пред создавањето на грчката нација-држава и потоа. Односно, пропагандата што му претходи на грчкиот национализам има сеправославен карактер, а грчката идентификација многу често има општествено статусна природа, врзувајќи се за занимањето, граѓанството и обра-

¹⁰ Така, Колиопулос ќе забележи: „Археологијата и историјата беа гледани не само како начин на перцепција на минатото пренесена преку образовното искуство туку и како круцијален фактор во култивирањето на свесноста за минатите цивилизации, како и за решавање на модерните проблеми. Оттука, тие станале инструменти на амбициозните проекти на преобликување на сегашноста колку што е можно повеќе, а во согласност со она што е сметано за историја на земјата“ (Koliopoulos, 2002: 244, 245).

зованието¹¹. Кон крајот на XIX век монополот на ваквата елита се заменува со овозможување пристап на сите членови, кои стануваат „Грци“ едноставно со припадноста на Цариградската патријаршија, без разлика на културните или на јазичните разлики. Со цел да се воспостави или да се зацврсти грчкото влијание, биле формирани здруженија за промовирање на грчката култура, а, исто така, биле продуцирани и специјализирани изданија наменети за пропагандна активност. Во 1869 година во Атина е формирано „Здружение за ширење на грчкото образование во Македонија“, финансирано од специјално организирани „македонски фондови“ (Abazi, 2007: 259). „Етници Етерија“ од 1894 година обезбедува значајни финансиски средства за образовната политика во Македонија¹². За целите споменати претходно и за подобра организација на грчката мрежа во Битола е испратен Ион Драгумис (1902). Претходно Патријаршијата го поставува Каравангелис за костурски митрополит (1900), со што се создаваат и се развиваат пропагандни мрежи (Brooks, 105). Исто така, се продуцирале книги во кои се зборувало за славата на античка (грчка) Македонија, како, на пример, „Пророштвата на Александар“, која била испишана со грчки букви на месниот словенски јазик, и тие бесплатно биле дистрибуирани во училиштата (Brooks, 2005: 101). Исто така, во рамките на атинската организација „Источна федерација“, создадена во 1884 година, била исфрлена идејата за

¹¹ „Промената на образованието на генерациите што доаѓаат им дало верба за промена на традиционалната општествено стратификациска положба, во која ‘Бугарин’ било синоним за селанец, а ‘Грк’ – синоним за трговец“ (Brooks, 2005: 99). Ова укажува на различното поимање и толкување во различни временски периоди и контексти на подоцнежните национални флоскули „Бугарин“ и „Грк“ (сесловенско, религиско, општествено статусно и сл.).

Модернизацијата како начин за ширење на грчките граници и територија е идеја елаборирана од Ј. Психарис: „Една нација за да стане нација треба да ги прошири границите и да создаде своја литература“. Оттука произлегува дека борбата за татковината и борбата за јазикот се де факто една иста борба (Константинова, 2006: 84).

¹² Ваквите грчки здруженија главно потекнувале од два центри. Здруженијата базирани во Атина, какви што се: Асоцијацијата за пропагирање на Грчката писменост (1974 г.), Комитетот за поддршка на грчката црква и образование (1886 г.), Епикурскиот совет на Македонците (1903 г.), Комората на Мелас (1904 г.), и Здруженијата и асоцијациите базирани во Цариград, како на пример: Грчкото филолошко здружение (1861 г.), Македонското Фил.-образовно братство (1871, г.), Хеленското здружение за писменост (1874 г.) и Образовното и филантропско братство (1880 г.) (Anastasovski, 2005: 376).

создавање автономна и неделива Албаномакедонија, како дел од идната Балканска федерација. Но, за Организацијата, според Константинова, ова е само фаза на присоединувањето на областа кон Грција, што требало да се оствари преку наметнување на грчкиот јазик во образованието (Константинова, 2006: 78)¹³. По Илинденското востание егзархиската мрежа претрпела сериозни штети, што е искористено од Патријаршијата за обновување на дел од грчките училишта, а од 1904 година е лансирана и воена кампања, со што започнува грчката „Македонската борба“.

Грчката „Македонска борба“ и Балканските војни

Андартското движење првенствено било насочено кон дел од македонското население што во минатото ѝ припаѓало на Патријаршијата, и кое, според тогашните критериуми поставени од грчката национална идеологија, било прогласено за дел од „грчкиот етникум“ во Османлиската Империја, а кон крајот на XIX и во почетокот

¹³ Предностите и недостатоците на грчката пропаганда можат да се сведат на неколку поважни карактеристики:

- предност претставува традиционализираноста на Патријаршијата, која врската со Бог ја воспоставувала на „светиот (грчки) јазик“;
- трговските елити биле склони кон прифаќање на грчкото образование;
- извесни проблеми се јавувале во однос на поделбата што настанала меѓу екуменизмот, протежиран од Цариградската патријаршија, и национализмот, кој доаѓал од Атина и од конзулатите;
- фокусот на грчките училишта бил ставен на изучувањето на грчкиот јазик и литература, додека егзархиските училишта биле со модернизирани програми, во кои била опфатена науката, практични дисциплини и странски модерни јазици;
- проблем претставувал грчкиот јазик (катаревуса), кој бил тежок за изучување дури и за Грците со говорен мајчин јазик, но и обесхрабрувачки за Словените, кои имале далеку поблизок јазик во егзархиските училишта;
- лошиот квалитет на наставниот кадар, кај кој, исто така, отсутувала мотивација, е еден од најзначајните недостатоци на патријаршиските училишта. Имено, наставниците преферирале да работат во Истанбул, Атина или Египет, отколку во земјата во која учениците не го разбирале јазикот;
- исто така, во одредени историски моменти ситуацијата била отежната од лошите односи на грчките влади со Портата. Такви примери има во 1881, 1886 и во 1897 година.

Внатрешните проекти за модернизација на Грција (железници, патишта, Коринтскиот канал и сл.) ја исфрлиле од фокусот Македонија и дозволиле да се прошири бугарското влијание (Константинова, 2006: 101–104).

на XX век преминало кон Егзархијата или, пак, било опфатено од романската пропаганда, пред сè однесувајќи се на влашкиот етникум во Македонија. Оттука, главната цел на андартите била да го вратат или да го присилат македонското население да остане во рамките на Патријаршијата, односно („по дифолт“) кон грцизмот. Во писмо до грчките офицери, кои биле дел од андартските чети, главниот раководител на грчката вооружена борба во западна Македонија, Георгиос Цонтос-Вардас, на следниот начин го објаснил начинот на кој тие требале да дејствуваат: „Две работи може да направи еден Македономахос (борец за Македонија, б.н.): да се бори на секаков начин против интересите на бугарофоните (шизматичи) Македонци и да им објасни дека нема да најдат мир додека нивните села не станат православни“ (Тсовтов-Варда, 2003: КН). Оттука, јасно произлегува дека грчката „Македонска борба“ не се водела за ослободување на „грчкото“ население во Османлиската Империја, бидејќи таа не била насочена кон териториите населени со Грци, напротив, таа била со јасна намера со помош на оружје, на вооружено насилство и на терор да се „освојат душите на македонското христијанско население“¹⁴.

Целите на грчката вооружена интервенција во османлиска Македонија зависеле од потребите на грчката национална политика. Врз нејзина основа бил одреден и карактерот на андартското движење. Паравоеното активирање на официјална Атина немало цел да ја ослободи Македонија од османлиска власт, туку требало да послужи како подготвителен период, по кој на грчкото кралство би му била олеснета задачата во окупирањето делови од османлиска Македонија. Прогласувајќи ја МРО за главен непријател на грчките интереси, покрај другите црковно-образовни пропагандни институции грчката држава ја насочила целокупната вооружена активност против нејзините структури. Во општите упатства до грчките андартски чети во југозападна Македонија испратени од раководството на грчкиот „Македонски комитет“ било нагласено: „На секој начин во

¹⁴ Во прилог на констатацијата дека грчката „Македонска борба“ не била насочена кон ослободување на делови од територијата на османлиска Македонија ни користи и чл. 2 од највисокиот програмски документ на грчкиот „Македонски комитет“, во кој се вели дека цел на андартското движење е „одбрана на елинизмот во Македонија, Тракија, Епир и Албанија, против секој обид за негово ослабнување и враќање на селата или поединците во неговите редови, кои насилно биле принудени да се отцепат и насилно остануваат во шизмата“.

селата да се расформираат сите комитети на комитациите и да се формираат грчки комитети, кои ќе се грижат за грчките чети и за безбедноста на селата“ (Τσάμης, 1975: 461). Според доктрината на грчката пропаганда било неопходно уништување на МРО и нејзина замена со слична таква, но грчка организација.

Во основа, андартското движење претставувало терористичко-паравоена формација на Кралството Грција, која дејствувала на делови од османлиска Македонија. Поимот паравоена организација означува воена структура што е организирана како напоредна воена формација на регуларната армија на одредена држава или на одделни нејзини партии на власт, или на организации блиски до власта, додека нејзината цел е преку субверзивна активност да подготвува терен за завладување одделни територии (Пандевска, 2002: 320). Главни носители на грчката „Македонска борба“ во грчкото кралство, покрај поединци од националистичките кругови во Атина, биле претставници на официјалната држава, кои имале круцијално влијание во водењето на вооружената борба како дел од извршната власт, или индивидуалци поставени во управата на грчкиот „Македонски комитет“. Од друга страна, андартското движење во османлиска Македонија било координирано и раководено преку Министерство за надворешни работи и грчките конзулати, од офицерите на грчката армија и од високото патријаршиско свештенство, во чиј избор влијание имала и грчката влада. Во однос на финансирањето, главните трошоци биле покриени од буџетот на Кралството Грција, но и од донации на поимотни грчки државјани, како и од богатата грчка емиграција. Што се однесува конкретно до учесниците во грчкото вооружено движење, т.е. андартите, тие биле класични платеници, кои за својата работа добивале месечна плата¹⁵. Додека офицерите, кои, всушност, биле и водачи на андартските групи, за време на нивниот претстој во Македонија добивале платено отсуство и биле привремено ослободувани од служба во грчката армија. Офицерите за време на престојот на територијата на Империјата, без разлика дали биле назначени во грчките конзулати или, пак, биле дел од андартските чети, секогаш во комуникацијата користеле

¹⁵ Во општите упатства до грчките андартски чети во југозападна Македонија испратени од раководството на грчкиот „Македонски комитет“ се нагласува дека платата на андартите ќе се исплаќа во согласност со последниот извештај на Павлос Мелас (Τσάμης, 1975: 461).

псевдоними, со единствена цел – при евентуално откривање од страна на османлиските власти да не дојде до нивно поврзување со грчката држава¹⁶. Целокупната дејност на грчкиот „Македонски комитет“ и на грчката влада, посебно нивните меѓусебни врски, во текот на „Македонската борба“ се карактеризирале со конспиративност. Целта била пред османлиската власт и пред меѓународната јавност да се покаже дека андартското движење било дело на „македонскиот грцизам“ и дека официјална Атина немала никаква поврзаност со грчките вооружени акции во Македонија. Од изнесеното погоре заклучуваме дека андартското движење единствено можеме да го третираме како паравоена формација на грчката држава во Османлиската Империја.

Основниот начин на нејзиното дејствување било заплашувањето и насилството, односно теророт врз месното македонско население. Според грчкиот историчар Димитрис Ливаниос, грчката „Македонска борба“ имала повеќе психолошки отколку воен карактер, чиј почеток се карактеризирал со политичка акција, секако мислејќи на периодот пред почетокот на андартското движење, а кулминирал со вооружено насилство (Λυβανίου, 2010: 74). Идеолозите на „борбата“ сметале дека вооруженото насилство и теророт биле единствените начини што дефинитивно ќе овозможеле црковно, т.е. „национално“ определување на македонското население. Практиката на грчките вооружени групи да спроведуваат терористички акции, чија „вистинска цел е, пред сè, да создаде страв меѓу одредени категории од населението на една територија или меѓу сите нејзини членови“ (Стојанов, 2003: 17), претставувало обид да се принуди „непријателот“, во овој случај МРО и македонското егзархиско население, да егзистира по нивна волја, т.е. да станат „Грци“. Исто така, според Ливаниос, примарната цел на андартското движење била „психолошка експедиција изведена со воени средства“ (Livaniotis, 1999: 203). Во тој случај, користењето воени средства од страна на грчката пропаганда значело користење терор и насилство, кои во

¹⁶ Во писмото на Николаос Кондогурис (грчки офицер поставен да работи во грчкиот конзулат во Битола) до Георгиос Цонтос (Вардас) од 10 декември 1904 год. се вели: „Ве молам внимателно да избегнувате во вашите писма и во вашиот дневник, ако пишувате таков, споменување на какво било име, личност или село... Ви испраќам нов криптографски алфавет за допишување меѓу вас и мене, Рувас и другите..“ (Γσοντου-Варда, 2003: 36).

основа претставувале принуда со која „терористите влијаат врз сознанието (психата) на објектот, со цел негово мотивирање да преземе или да не преземе, некакво дејство, т.е. насочување на определено однесување посакувано од терористите“ (Стојанов, 2003: 17). Од друга страна, теророт и насилството продуцираат страв, кој требало да биде одлучувачки фактор во опстојувањето или во враќањето на одредено село во рамките на Патријаршијата. Како резултат на извршувањето на терористички дејства, според бугарскиот научник Георги Стојанов, се создава т.н. синдром на последици од насилството, кој се карактеризира со пројави на страв, паника и несигурност (Ibidem, 17, 18). Во такви околности многу полесно било спроведувањето на грчката национална доктрина, односно, како што забележал грчкиот капетан Георгиос Цонтос-Вардас во писмото до Зимвракакис Епаминондас (Памикос) од 26 јануари 1905 година, по нападот на костурското село Либешево и убиството на месниот војвода Костандо Живков, „имаваме напредок, шизматичките села Либешево, Жиговишта и Бухин дојдоа со нас“ (Тсонтов-Варда, 2003: 66), т.е. се вратиле кон Патријаршијата.

Во секој случај, релевантните фактори во Грција биле свесни дека ваков тип вооружена дејност во иднина нема да им донесе окупирање на одредени делови од Македонија, но, сепак, ќе им обезбеди подобри позиции во евентуален поголем вооружен судир во кој би биле вклучени сите балкански држави што претендирале кон османлиското наследство на Балканскиот Полуостров, нешто што се случило за време на Балканските војни. Затоа, и грчката „Македонска борба“ требала да послужи како подготвителен период.

Општественото и политичко уредување на Балканскиот Полуостров, воспоставено по *Големата исјочна криза*, кое најмногу се базирало на интересите на големите сили, неминовно го зголемила националниот антагонизам во Османлиската Империја, која станала арена на пропагандните институции на балканските престолини. Забележливо било во развојните фази на грчката, на српската и на бугарската пропаганда, кои во почетниот период од мирни, преминале во отворена паравоена интервенција кон териториите и населението во османлиска Македонија, дека тие ќе кулминираат со објавување војна на балканските држави против османлиската држава. Подготовките за Првата балканска војна траеле подолг период. Политичките елити во Атина, во Софија и во Бел-

град, свесни дека индивидуално не биле способни воено да се конфронтираат со Османлиската Империја, уште во текот на XIX век настојувале да формираат меѓусебни сојузи, со цел да ги реализираат своите експанзионистички стремежи¹⁷. И покрај фактот дека до предвечерјето на Балканските војни биле потпишани низа договори, како оној, на пример, меѓу Србија и Бугарија од 1897 година, а потоа обновен во 1904 година, сепак тие многу ретко или, поточно кажано, воопшто не биле доследно почитувани (Донев, 1988: 51). „Копјата секогаш се прекршувале“ околу територијата и населението на Македонија. Имено, балканските нации-држави секогаш се воделе од своите големодржавни програми¹⁸, кои ја вклучувале цела или поголемиот дел од територијата на историска Македонија во рамките на своите замислени национални држави. Тие своите „права на Македонија“ ги темелеле врз критериуми што ги поставувале самите и кои со текот на времето варираше врз основа на моменталните националистички потреби. Но, еден критериум бил заеднички за сите три балкански држави – тие ја имале прогласено Македонија за „своја историска територија“, кон која „праведно“ полагале право. Токму овој факт бил причината во текот на формирањето на Балканскиот сојуз (1912) да се избегне прашањето за судбината на „спорната зона“ – како што најчесто била именувана Македонија – во договорите или во тајните анекси, кои меѓусебно ги потпишувале балканските држави¹⁹. Ваквите позиции на бугарската, на грчката и на српската страна, несомнено ја предизвикале Втората балканска војна.

¹⁷ Првите преговори меѓу Грција и Србија се случиле во првата половина на 1861 година, но договор за сојузничтво не бил потпишан поради српското противење на „претераните“ територијални барања на грчката влада (Јовановски, 2005: 71, 72).

¹⁸ Српската и грчката големодржавна програма датираат од 1844 година, првата наречена уште и „Начертание“, додека втората била попозната како „Мегали идеја“. Бугарската датира од периодот на *Големата источна криза* и прелиминарниот договор од Сан Стефано (3 март 1878), со кој се предвидувало создавање Голема Бугарија.

¹⁹ Така, на пример, во српско-бугарскиот договор од март 1912 година (кон кој бил приклучен и таен анекс), потпишан по тешки дискусии и заемни убедувања, а потпомогнат од руските амбасадори во Софија и во Белград, биле предвидени две зони на дејствување: северна за Србија и источна за Бугарија, а била воспоставена и спорна зона (Македонија), за чија судбина требало да се одлучи во иднина, по потреба преку арбитража на рускиот цар (Павлович, 2001: 288).

Од друга страна, балканските држави, покрај случувањата на теренот во Македонија, започнале да работат на создавање сојуз со кој единствено биле сигурни дека би можел воено да ѝ се спротивстават на Османлиската Империја. Контактите биле воспоставени во 1904–1905 година меѓу Бугарија и Србија, но се интензивирале по Младотурската револуција од 1908 година. Во основа, ако се сметало дека Младотурската револуција ќе донесе помирување на балканските поданици со османлиската власт, таа само ја забрзала дезинтеграцијата на Империјата. Грчко-бугарското зближување започнато по 1908 година, кое се чувствувало и на територијата на Македонија, т.е. меѓу пропагандните структури на двете држави, кулминирало во мај 1912 година со склучувањето „одбранбен договор“. Овој договор, како и во суштина, српско-бугарскиот и грчко-српскиот, бил склучен за „ослободување на нивните неослободени области“, а, во суштина, бил заради завојување и поделба на Македонија.

Со Балканските војни Грција настојувала да влијае во новоосвоените територии во Македонија за промена на идентитетот и на структурата на затекнатото население. По Втората балканска војна, со Букурешкиот мировен договор од 10 август 1913 година, Грција го зазела најголемиот дел од македонскиот простор (вкупно 34 356 км квадратни, или 51% од вкупната површина на Македонија). Спроведувањето на процесот на десловенизација (демакедонизација?) на населението станува приоритет на државната политика.²⁰

²⁰ Како што е веќе споменато во воведниот дел, егејскиот дел на Македонија бил етнички хетероген. Така, според бугарскиот етнолог и етнограф од почетокот на XX век, Васил К’нчов, од 1.059.277 жители само 22,5% биле Грци по потекло или мајчин јазик (Киселиновски, 2001: 78). Дури и овие Грци во најголемиот дел не биле со вистинско грчко потекло. Најчесто тоа биле доселени грцизирани Власи од Епир или, пак, Македонци-патријаршисти, најчесто припадници на трговско-граѓанската структура, кои се образувале во грчки училишта. Значи, ваквото грцизирано население во најголема мера е резултат на дејствувањето на грчката пропаганда во егејскиот дел на Македонија, која систематски се спроведувала од 1870-тите до почетокот на Балканските војни. Како што е веќе споменато, ваквата пропаганда најчесто се одвивала под плаштот на Цариградската Патријаршија, која преку своите црковно-образовни институции, била носител на грчкиот национализам од втората половина на XIX и во почетокот на XX век. Конвергентните граници на грчкиот национализам, заедно со пропагандата од овој период, биле носители на колективната свест, на идентитетот и на солидарноста (Каракасиду, 2002: 108–121). Како и другите балкански земји така и Грција, правото на Македонија го полагала врз основа на неколку „историски точки“:

Првите посериозни етнички промени во егејскиот дел на Македонија се појавиле уште во текот на Првата балканска војна, кога Грција ја окупираше денешна југозападна Егејска Македонија и градот Солун. Покрај воените операции биле преземени особено жестоки мерки против турското цивилно население. Речиси сите турски села биле изгорени и ограбени, а голем дел од населението спасот го побарало во градот Солун или бегалки заедно со турската војска. Покрај турското население, исто така настрадало и другото население што било со исламска вероисповест, претежно Помаци, односно муслимани што зборувале на македонски јазик, и Албанци. Исто така, грчките воени власти спроведувале силни денационализаторски и репресивни мерки кај православното население, принудувајќи го македонското население да се изјаснува како грчко (Киселиновски, 2001: 79–81).

Втората балканска војна имала уште подалекосежни последици за етничката карта на овој дел на Македонија, особено во источните делови, каде што се водел најголемиот дел од судирите меѓу бугарските и грчките трупи. Последиците од оваа војна прераснале во вистински геноцид врз македонското население. До темел биле разрушени повеќе градови, од кои најмногу настрадале Кукуш и Сер, кои сосема биле испразнети, а по колонизацијата што ја спровеле грчките власти по војните, речиси целосно го изгубиле староседелското население. Овие злосторства грчките војски не ги правеле од воени побуди, туку се искористувала една можност да се искорени македонското население и да се измени етничката слика во егејскиот дел на Македонија. Притоа, се вршело етикетање на македонското словенско население како „бугарско“ (Каракасиду, 2002: 78–83). Целта била ваквото население да се поврзе со

1. „Историските права“ за поседување на Македонија, што Грција ги наследила од античкиот период и средновековната „Византискогрчка“ држава;

2. Сличностите во обичаите (најчесто се повикувале на слични или идентични православни обичаи);

3. Верата, односно припадноста на Патријаршиската црква, додека Егзархиската црква била користена од Бугарската големодржавна политика; и

4. Говорниот јазикот, т.е. и покрај тоа што мајчиниот јазик на поголемиот дел на населението бил негрчки, Грција се повикувала на јазикот на кој се спроведувала литургијата, а, исто така, како јазик на комуникацијата, грчкиот јазик бил широко распространет кај трговско-граѓанскиот слој, (Извештај на Карнегиевата Балканска комисија, 2000: 58).

бугарската држава и војска, и преку ваквата надворешна категоризација да се обезбеди ова население самоиницијативно, или под присила, да ги напушти своите домови и да се исели во Бугарија²¹. Оваа практика на етикетирање укажува дека при интеракцијата на сликата за себеси и јавната слика доаѓа до приспособување. Притоа, се приспособува и аспирацијата и идентитетот, при што идентитетот се наметнува преку етикетирање или стигматизација (Dzenkins, 2001: 105–106).²²

По крајот на Балканските војни, паралелно со процесот на инсталирање на грчката власт, се спроведувале и низа мерки на принуда и притисоци врз одредени категории население. Притоа, муслиманското население започнало константно да ги напушта своите имоти и да мигрира кон Турција; исто така, и голем дел македонско население, особено во пограничните реони, се иселувало во правец на Србија и на Бугарија (читај: кон вардарскиот и пиринскиот дел на Македонија). Паралелно со овие процеси во Грција (делот на Егејска Македонија), првенствено од Тракија и од другите делови на Македонија, се доселувале Грци и патријаршисти.

Заклучок

Грчката паравоена интервенција, гледано во целина, делумно ги оправдала целите поради која и започнала, пред сè во моменталното неутрализирање на дејноста на МРО во јужните делови на Македонија. Но, случувањата на теренот, откако грчката „Македонска борба“ завршила во втората половина на 1908 година, во однос на масовното отфрлување на патријаршиската црковна организација, ни дава право да заклучиме дека постигнала краткотрајни и

²¹ За категоријалниот и изразито пејоративен, а не национален карактер на терминот „Бугарин“ во „грчка Македонија“, види кај Каракасиду (Каракасиду, 2002: 140–151).

²² Според извештајот на Карнегиевата комисија, која по крајот на Балканските војни ги испитувала злосторствата, нема сомнение дека селата изгорени од грчките војски, кои се протегаа на простор од 140 км, не биле пречка за воените акции, туку ова се правело за да се измени демографската слика на теренот. Во овој период биле изгорени околу 160 населени места. Во исто време, Бугарија добила околу 120.000 бегалци, од кои голем дел биле егзархисти, додека патријаршистите се населувале во деловите што биле под грчка окупација. Во истиот период егејскиот дел на Македонија добил околу 157.000 бегалци (Извештај на Карнегиевата Балканска комисија, 2000: 170–199).

делумни успеси, кои малку одговарале со големите вложени сили и средства. Андартството имало резултати единствено додека постоело на терен, а „грчкиот“ етникум во Македонија се одржувал или растел со помош на насилство и на теророт. Поради тоа, анализирајќи во целина, а тргнувајќи од големодржавниот национален проект, грчката „Македонска борба“ секогаш треба да се става во корелација со Балканските војни, бидејќи без нив како краен резултат – поделбата на Македонија, андартското движење би имало минорно значење за грчката национална политика.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Abazi Bozeva, Katrin. (2007). *The Shaping of Bulgarian and Serbian National identities, 1800–1900s*. Skopje: INI.
2. Adanar, F. (1998). *The Socio-Political Environment of Balkan Nationalism: The Case of Ottoman Macedonia 1856–1912*. Nederland's: L luvver Law International.
3. Anastasovski, Nick. (2005). *Contestations over Macedonian Identity, 1870–1912*. Melburn, Victoria: School of Social Sciences.
4. Андерсон, Б. (1998). *Замислени заедници*. Скопје: Култура.
5. Βακαλοπούλου, Αποστολору Ε. (1985). *Ο μακεδονικός αγώνας (1904–1908) ως κορυφαία φαση των αγωνων των Ελληνων για τη Μακεδονια*. Θεσσαλονικη.
6. Брејлсфорд, Х. Н. (2003). *Македонија*. Скопје: Култура.
7. Brooks, J.A. (2005). *“Shoot the Teacher!” Education and The Roots of the Macedonian Struggle*. MA Theses, Department of History: Simon Fraser University.
8. Brown, K. (2003). *The Past in Question, Modern Macedonia and Uncertainties of nation*. New Jersey: Princeton University Press.
9. Вилкинсон. (1992). *Картииие и Полииикаииа*. Скопје: Култура.
10. Clogg, R. (1993). *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University press.
11. Poulton, H. (1995). *Who are the Macedonians?*. London: Hurst & Company.
12. Dzenkins, R. (2001). *Etnicitet u novom kljucu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
13. Донеvски, Г. (ред). (2001). *Етничкиите иромени во Егејска Македонија во XX век*. Скопје: Здружение на децата-бегалци од Егејскиот дел на Македонија.

14. *Извештај на Карнеџиевата Балканска комисија*. (2000). Поранешните Балкански војни (1912–1913). Скопје: Култура.
15. Јовановски, Далибор. (2005). *Грчката балканска политика и Македонија (1830–1881 год.)*, Скопје: Филозофски факултет.
16. Koliopoulos, J. (2002). *Greece, The Modern Sequel, from 1831 to the present*. London: Hurst & Company.
17. Каракасиду, А. (2002). Полиња жито, ридишта крв. Скопје: Магор.
18. Киселиновски, С. (1981). Грчката колонизација во Егејска Македонија (1913–1940). Скопје: Мисла.
19. Константинова, Јо. (2006). „Превршането на Мегали идеја в државна доктрина на Кралството Грција“. Во *Историческо Бъдеще*, Брой 1–2. Софија: Асоциация Клио.
20. Kofos, E. (1964). *Nationalism and Communism in Macedonia*. Thessaloniki.
21. Λυβανιου, Δημητρη. (2010). „’Πολιτικες’ προτεραιότητες του Μακεδονικού αγώνα“, *Ιστορικα, Η Συγκροτηση του νεοελληνικού κρατου*. Αθηνα.
22. Livaniotis, Dimitris, (1999). „Conquering the Souls: Nationalism and Greek Guerilla Warfare in Ottoman Macedonia, 1904–1908“, *In, Byzantine and Modern Greek Studies*, 23.
23. Литоксоу, Димитрис. (2004). *Грчката антимакедонска борба I; Од Илинден до Загоричани (1903–1905)*, Скопје.
24. Миновски, М. (2008). *Македонија и Бугарија, историски соочувања*. Штип: 2-ри Август.
25. Павлович, Стефан (2001). *Историја Балкана*. Београд: Слио.
26. Пандевска, Марија. (2002). *Сирумички револуционерен округ (1893–1903)*, книга I. Скопје.
27. Пандевски, М. (1974). *Национално ирашање во Македонско ослободително движење (1893–1903)*. Скопје: Култура.
28. Стојанов, Георги. (2003). *Тероризам; Историја и генезис*, Софија: „Военно издавателство“ ЕООД.
29. Τσάμης, Παύλος. (1975). *Μακεδονικός Αγών*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη.
30. Τσοντου-Βαρδα, Γεωργίου. (2003). *Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1904–1905*, Τομος Α’, Εισαγωγή-επιμέλεια-σχολία Γιώργος Πετσιβας. Αθηνα.

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

СРПСКИОТ ПЕЧАТ ЗА ЕКОНОМСКАТА ПОЛОЖБА ВО МАКЕДОНИЈА ПО БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ

Апстракт: Стопанството во Македонија претрпело огромни штети од Балканските војни. Воените разорувања, жртвите и масовните миграции на населението имале катастрофални последици врз развојот на земјата. Делбата на земјата довела до преориентирање на некогашното единствено стопанство кон други правци и пазарни центри.

Во делот окупиран од српските војски се водела посебна економска политика што се однесувала на заземените територии. Од ваквата политика најмногу настрадале поголемите трговско-занаемски центри. Градовите Скопје, Велес, Битола и други давале слика на празни и очајни места.

За Македонија, и покрај забраната од страна на српското законодавство да постои весник на работниците, најобјективно известувал весникот „Радничке новине“. Покрај овој весник, српски весници што ги третираше акутните и суштествени проблеми поврзани со економската положба на македонското население по Балканските војни биле и весниците „Штампа“ и „Српска застава“. Во статијата ќе бидат користени и извадоци од српските весници што биле објавени во списанието „Македонски глас“, гласило на македонската колонија во Санкт Петербург.

Клучни зборови: Македонија, Балкански војни, српски печат, економска положба, „Радничке новине“, „Штампа“, „Српска застава“, „Македонски глас“

Со извојуваните победи во Балканските војни Кралството Србија ги реализирало дамнешните желби во однос на Македонија.

По официјалното присоединување на Македонија кон Кралството Србија, извршено со кралска прокламација од 25 август (7 септември) 1913 година, следувале и голем број уредби и решенија, нови прописи и закони од финансиска, стопанска и просветна природа, како и одделни закони за организација на власта на заземените територии¹. За нивно успешно организирање биле поставени повеќе приоритети, меѓу кои и во водењето на економската политика, која уште на почетокот била насочена кон создавање суровинска база за сопствената индустрија и обезбедување потрошувачка маса за стоките што се произведувале во Кралството Србија.

Новата власт во прв план ги ставила интересите за побрзо и полесно богатење, не водејќи грижа за населението што по Балканските војните било оставено на работ на голата егзистенција. Воопшто, целокупните општествено-политички околности во Македонија биле многу тешки. За нив сведочат и бројните дописки објавени во некои српски весници, како и во „Македонски глас“, списание на македонската емиграција во Санкт Петербург. Во една од неговите дописки, која била објавена на 14 јули 1913 година, за економската положба во Македонија било забележано: „...Во ‘ослободените’ територии веднаш се открива вистинската страна на српските воени-полициски власти. Тие своето ‘службување’ во овие краишта го сфатиле како можност повеќе за лично богатење. Општата политичка положба во освоените земји не станала подобра, туку полоша отколку под Турците²“.

Воспоставувањето на граничните линии низ македонските територии, однапред ги одредувало идните општествено-политички и економски односи во Македонија. Големите морални и материјални жртви, како и раселувањето, миграциите (присилни и „доброволни“) во целина се одразиле врз македонското стопанство. Посебно се почувствувало опаѓањето на градските центри во близина на граничните линии. Градовите Битола, Гевгелија, Охрид, Дебар и други, и некои поголеми селски населби, во најголема мера ги почувствувале тие промени. Од некогашните трговски и пазарни

¹ Глигор Тодоровски, *Македонија по Балканските војни* – Општествено-економски и просветни прилики во Вардарска Македонија, Скопје 1981, 11.

² Македонски глас (Македонскій голосъ), Орган на приврзаниците на независна Македонија 1913–1914, ИНИ, Скопје 1968, 91.

центри станале погранични градови со слаба перспектива за развикток³.

Во врска со настаната ситуација во Македонија по Балканските војни, во дискусиите што се воделе во Народното собрание на Србија од страна на политичките партии за односот на власта кон „новоослободените“ краишта, биле изнесени различни мислења. Народната партија барала да се воведe уште построг режим во Македонија, оправдувајќи го тоа свое становиште со тешкото минато на земјата. Од друга страна, Радикалната партија била категорична по прашањето за режимот во Македонија, избегнувајќи ги, притоа, дискусиите по тоа прашање⁴. За разлика од овие партии, претставниците на Српската социјалдемократска партија, првата работничка партија во Србија, во Народното собрание постојано укажувале на вистинскиот карактер на поделбата на Македонија меѓу балканските држави по Балканските војни⁵. Своите ставови по многу прашања, меѓу кои и за тешката економска положба во Македонија, Српската социјалдемократска партија редовно ги изнесувала во своето гласило „Радничке Новине“, каде што, наспроти режимскиот печат во кој водел весникот „Политика“, се претставувала и економската ситуација во Македонија по војните.

Во текстот со наслов „Социјалната демократија и сегашните односи на Балканот“, објавен во весникот „Радничке Новине“, пишувало: „Првите освојувачки апетити на довчерашните сојузници јасно се гледаат со војната за распарчување на Македонија, а не за нејзините права за самостоен живот. Македонија не смее да се дели и не треба да се поставува прашањето кому ќе му припадне Велес, Прилеп, Битола, Охрид и Солун, бидејќи тоа се интересите на шови-

³ Глигор Тодоровски, *Македонија по Балканските војни...*, 159.

⁴ Радикалната влада на Никола Пашиќ, тогашен претседател на српската влада, тргнувајќи од поранешното гледиште на српската буржоазија дека жителите на Македонија се претежно Срби чија национална („српска“) свест, поради долготрајната бугарска пропаганда, станала лабилна, како и од гледиштето дека е Македонија српска земја, бидејќи таква била во средниот век, пред да навлезат Османлиите на Балканскиот Полуостров, сметала дека демократскиот, политичкиот и правниот поредок во Србија не може да се прошири и на новоприсоединетите области, што значело дека населението во Вардарска Македонија не може да се изедначи со правата на граѓаните во тогашна Србија. Оттука, управувањето на новите области требало да се базира врз посебни и исклучителни уредби.

⁵ Глигор Тодоровски, *Македонија по Балканските војни...*, 12.

нистичките држави. Вистинското решение за сите жители на Македонија е по пат на царинска унија и заеднички установи, за сите нации на Балканот да се групираат во демократска сојузна држава, која ќе биде единствена кон Европа“⁶.

Коментирајќи ги барањата на Бугарија и на Србија, кои биле причина за втората меѓусојузничка војна, во статијата насловена како „*Aйсурдои од поделбата на Балканот*“ се истакнувала големата несреќа од поделбата на Македонија, со која била доведена во прашање „светската капија на Балканот“ – Солун. „Овој град е најдоброто пристаниште и мост меѓу Азија и Европа. Затоа, Солун не може да биде ниту српски, ниту бугарски, ниту, пак, грчки, Солун мора да биде балкански. Поделбата на Македонија би значела уништување цели краеве, а луѓето би го проколнувале таквото ослободување, кое им донело економска пропаст“⁷. Во еден друг наслов, „*Несреќен мейод*“, пишувало: „...Поделбата на Македонија секогаш ќе биде причина за нови судири, бидејќи секоја од соседните држави ќе сака целата да ја приграби... Затоа, социјалната демократија го застапува гледиштето на Македонија и на Тракија да им се даде целосна автономија и тие како рамноправни членки да влезат заедно со Србија, Бугарија, Романија, Грција, Црна Гора, Албанија и со Турција во економска, културна и политичка заедница во Федерација на балкански републики“⁸.

Весникот „Радничке новине“, како орган на Социјалдемократската партија на Србија, бил против донесените уредби со кои се ограничувала слободата на граѓаните во Македонија. Во една од броевите критички било забележано: „Додека нас не нарекуваат предавници на туѓи агенти поради тоа што ние ги сметаме обете Балкански војни за завојувачки, Владата изработи уредби за управување во освоените територии, кои ги нарушуваат основите на Уставот, и ги објави во службениот орган. Ако е точно дека овие територии се слободни, тогаш зошто таму постои вонредна сосотојба? Ако е тоа српски народ, зошто тогаш не се израмнуваат со сите Срби, кои според Уставот ‘сите се еднакви пред законот’? Ако војните се водеа за национално обединување, тогаш зошто ова обединување не се спроведе на дело, туку создаваат вонредна положба

⁶ „Радничке новине“, бр. 64, 18 април 1913 година.

⁷ „Радничке новине“, бр. 117, 20 јуни 1913 година.

⁸ „Радничке новине“, бр. 129, 4 јули 1913 година.

кон која секогаш прибегнувале завојувачите по однос на завојувачите? Нашиот Устав не допушта такви уредби и не се признаваат вонредни состојби. Според духот на Уставот, на териториите што влегуваат во составот на Србија би морало да се применат оние закони, кои се создадени по законодавна постапка. Потребно е сите граѓани да бидат израмнети *de jure* во своите права и должности⁹.

И во весникот „Штампа“ по истиот повод било истакнато: „Јазот на отуѓувањето меѓу Србија и нејзините поданици, кој го копаат неспособните и несовесни чиновници, сега се претвори во голем амбис, поради донесувањето на новиот закон за општествена безбедност, објавен во весникот ‘Српске новине’. Овој закон е убиствен за новоприсоединетите земји. По пат на сурови правила и драконски казни тој ги повампери средните векови со нивните закони. Таква е положбата во Македонија“¹⁰.

Во весниците „Штампа“ и „Пиенмонт“ биле објавени дописки од Гостивар, Скопје и од Штип во кои се опишувала положбата на српските чиновници и на нивните семејства. Наместо очекуваните добри услови, бесплатни станови и други привилегии, за кои им се зборувало во Белград, чиновниците наишле на студено и воздржано однесување на месното население, кое откажувало да им даде станови и да им продава продукти¹¹.

Тешката економска положба на населението во Македонија конкретно е опишана и во статијата „Бедна во ослободениите краишта“: „Во сите места во освоените области народот буквално умира од глад. Каде било човек да се сврти, пред очите му се бледите и изгладнетите женски, машки и детски фигури. Таква е положбата во градовите... а уште полоша е состојбата во селата“¹².

Економската криза со себе повлекувала и други негативни појави. Во Македонија по завршувањето на Втората балканска војна се појавила голема социјална криза и невработеност на населението. За тоа говори и текстот објавен во „Радничке Новине“ со наслов

⁹ Македонски глас (Македонскій гласъ), Орган на приврзаниците на независна Македонија 1913–1914..., 165–166.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто, 246.

¹² „Радничке новине“, бр. 82, од 8. IV 1914 година, според: Одбрани статии за работничкото и социјалистичкото движење во Македонија (1895–1914), ИНИ, Скопје 1962, 234.

„Економската криза во нова Србија“: „Страшна е кризата во чаршијата, старите и силни фирми банкротираат, цели занаети пропаѓаат и огромна маса работници остануваат без работа. Прехранбените продукти се сè поскапи, работа нема, а и ако ја има, надниците се толку евтини што од нив не може да се живее“¹³. Отворените филијали на Српската народна банка и на Српско-француската банка не биле во состојба да ги задоволат потребите на населението од кредити. Несредените општествено-политички околности предизвикале економска криза и стопанското опаѓање станувало сè повидливо. Не се спроведувале никакви законски мерки, не бил воведен ни еден вид мораториум за исплаќање на долговите и слично. Банките како Солунската и Отоманската, кои пред Балканските војни имале свои филијали во поголемите градови на Македонија, пристапиле кон ликвидација. Се почувствувала криза и во паричните средства, така што земјата останала без пари.

Преостанатото занаетчиско производство, недоволно правно заштитено, слабо развиено, без средства, но и без желба за осовременување и модернизирање, изложено на остра конкуренција на сè поголемиот прилив на индустриски стоки, било осудено на постепено и тивко умирање. Индустијата и индустриските претпријатија во новите политички и економски односи формално добиле можности за развој. Меѓутоа, недостигот на капитал за доделување кредити и други околности го лимитирал прометот на стоките и развотокот на индустијата.

Во „Радничке новине“ среќаваме податоци од кои се гледа дека надницата на еден шивач се движела од 1,20 до 3,00 динари, на чевларите од 0, 80 до 1,60 динари, на дрводелците 2,00 динари, на металците 4,00 динари, односно месечната заработувачка на шивачите изнесувале 40–60 динари, на чевларите 80–120 динари, на металците од 120–220 динари и итн. За овие заработувачки работниците во Македонија работеле 14–16 часа на ден. Од друга страна, наспроти ниските заработувачки на работничката класа во Македонија, носителите, односно чиновниците на српската валста во Македонија, кои биле дојдени од старите граници на Србија, имале неспоредливо повисоки плати. Така еден обичен општински писар добивал по 600 динари месечна плата¹⁴.

¹³ Исто, 235.

¹⁴ „Радничке новине“, бр. 98 и 100 од 28 и 30.V 1914 година, според: Одбрани статии за работничкото движење..., 245.

Српските власти економската положба ја влошувале и со мерките за неиздавање на дозволи за движење. Градовите поради ваквите мерки останувале лишени од основните производи за опстанок, а, од друга страна, селаните поради немање парични средства не можеле да ги задоволат своите потреби за индустриски, занаетчиски и други производи. Цели семејства од ваквата политика останувале на работ од голата егзистенција. Освен за селата, српските власти тешко издавале и дозволи за одење на работа надвор од градовите. Во градот Штип трговијата паднала на обично торбарење по околните места, а занаетчиите (кондурации, столари, шивачи, казанџии, јажари и сл.) работеле само за локални потреби¹⁵.

Трошоците на животот по Балканските војни во Македонија значително се покачиле. Многу се зголемиле цените на прехранбените производи. Зачестиле и сите видови шпекулации. Населението, без разлика дали живеело во градовите или во селата, било на работ на егзистенцијата. Во една од статиите објавена во „Радничке новине“ било пренесено и едно интервју со псевдонимот „Арѓусово око“, жител од Македонија кој проговорил за тешката економска положба: „Ние имаме само должности, плаќаме државен данок - (22,50 динари на жива душа), плаќаме монополски, царински и трошарински такси, плаќаме окружни, околински и општински буџети, а за сето тоа добиваме казни, тепање, малтретирање, уценување и пљачкосување“¹⁶.

Во дописка во „Радничке новине“ од 3 април 1914 година за економската положба пишувало: „...Економската криза, која е во најголем тек, се појави како последица од војната. Сиромашното население, кое во најголем број живее од печалба надвор од земјата, не може да го издржи товарот што му е ставен на неговиот грб, бидејќи веќе формално е доведено до просјачки стап. За време на воените операции се уништени посеви, голем број луѓе се убиени, ограбени се имоти. Храбрите српски офицери, како во старото време Вандалите при освојувањето на Рим, ‘запленија’ сè што можеше да се заплени... Храбрите ‘ослободители’ не се срамеа да пленат и други работи, како килими и друго“¹⁷.

¹⁵ Никола Едровски, Штип во војните (1912–1918), зб.: Македонија во војните 1912–1918, МАНУ, Скопје 1991, 351.

¹⁶ „Радничке Новине“, бр. 159, бр. 78, 1 април 1914 година.

¹⁷ Документационо одделение на ИНИ, Материјали од разни статии објавени во „Радничке новине“, Београд 1960, 27.

Последиците од Балканските војни биле катастрофални за Македонија, што било видливо и од целосното разорување на дотогаш интегралното стопанство, чии главни носители биле занаетчиството, сточарството и трговијата. Со вештачките тројни граници сосема замреле голем број градови. Прекинатите патишта на извозно-увозната трговија ги ориентирала македонските стоки во други правци, доведувајќи ги сега во подредена, периферна улога и во зависност од новата матична трговија на Србија, Бугарија и Грција.

Вера ГОШЕВА

СРПСКАТА УПРАВА ВО ОСВОЕНИТЕ ДЕЛОВИ НА МАКЕДОНИЈА ПО БУКУРЕШКИОТ МИРОВЕН ДОГОВОР

Воспоставувањето и организацијата на српската власт во делот на Македонија заземен од српската војска започнало со почетокот на Балканските војни. Уште во периодот додека не биле одредени конечните државни граници меѓу балканските држави учеснички во Балканските војни, во овој дел на Македонија била организирана српската воено-полициска и административно-управна власт. Освоената територија била ставена под управа на цивилниот комесар на Кралската влада при Врховната команда на српската војска – инспекторот на Полициското одделение Милорад Вуичиќ¹, кој му бил директно потчинет на началникот на Штабот на Врховната воена команда, војводата Радомир Путник, и индиректно на Владата и на ресорните министри. Со цел да ја зацврсти својата власт на заземените територии, српската влада вовела специјални уредби и наредби, кои биле само некои одредби на српскиот Устав од 1903 година², а останале на сила и по потпишувањето на Букурешкиот мировен договор. Овие уредби пропишани од Владата имале сила на закони, а потребата од нивното воведување произлегувала од владината проценка дека немало

¹ Петар Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912–1918)*, Скопје 1969, 131.

² Надежда Цветковска, *Македонските прашања во југословенскиот парламентарен меѓу двеите светски војни*, Скопје 2000, 24.

услови за примена на Уставот на Кралството Србија во новоосвоените територии. Фактот што законите од најважниот правно-политички документ на државата не биле применети во освоените територии, меѓу кои бил и делот од Македонија под српска власт, и што било потребно да помине определен временски период и овде да биде применето српското законодавство, укажувал дека српската влада овде воспоставила военополициска управа.

Со *Инструкцијата на Полициското одделение на Врховната команда од 20 ноември 1912 година* била организирана полициската служба во заземените територии на Македонија од српската војска. Речиси истовремено, врз основа на член 23 од *Заколот за уредување на окрузите и околиците*, била воведена српската државна администрација, со што започнале да функционираат новоформираните окрузи и околии³. Освоениот дел на Македонија во есента 1912 година административно бил организиран во четири окрузи: Кумановски, Скопски, Тетовски и Дебарски⁴. Со продорот на српските војски кон југ бил организиран и Неготински (подоцна Тиквешки) округ⁵. Организирањето на окрузите во делот на Македонија под српска власт било завршено со *Указот на српскиот крал од 20 ноември 1913 година*, со што бројот на окрузи изнесувал 7 (Скопски, Кумановски, Тетовски, Охридски, Тиквешки, Битолски и Брегалнички)⁶, а на околии – 26.

³ *Зборник уредаба за новоослобођење и присоједињене обасии*, Крф 1916, 73.

⁴ Во Кумановскиот округ влегле следните околии: Кумановската, Кривопаланечката и Кратовската; во Скопскиот округ: Велешката и Качаничката; во Тетовскиот округ: Долнополошката, Горнополошката и Бродската; и во Дебарскиот округ: Дебарската и Радомирската околица. (*Историја на македонскиот народ*, том четврти, Скопје 2000, 69.)

⁵ Во овој Округ влегувале Неготинската, Гевгелиската и Дојранската околица.

⁶ П. Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912–1918)*, 133. (Во Скопскиот округ биле околиците: Скопска, Велешка и Качаничка; во Тетовскиот: Галичката, Горнополошката, Долнополошката и Поречката; во Тиквешкиот: Тиквешката, Гевгелиската и Дојранската; во Охридскиот: Охридската, Струшката и Дебарската; во Кумановскиот: Жеглиговската, Кратовската, Кривопаланечката и Прешев-

Наредбата на началникот на Штабот на Врховната команда на српската војска, војводата Радомир Путник, од крајот на октомври 1912 година, ги задолжувала окружните началници да извршат организација на општините. Истовремено, окружните и околицките началници добиле задача да изберат претседатели на општините, кметови на селата и одборници во општините. Во *Наредбата* посебно било нагласено „за претседатели, кметови и одборници“ да се избираат лица што биле „предани на српската работа, а потоа во секој поглед исправни луѓе, кои уживаат почитување од своите сограѓани“. Бараните карактеристики било логично да се пронајдат во луѓе што веќе одамна биле во српска служба, какви што биле учителите, свештениците и други докажани лица⁷. Поради тоа што полициската и административната власт била меѓусебно тесно поврзана, окружните началници, инаку доверливи полициски лица, своите извештаи за состојбата и околностите во окрузите (во кои имало податоци и за бројот на населението, обичаите, здравствените околности и стопанството во окрузите, но и предлози за подобрување на нивната положба) ги испраќале до Врховната команда на српската војска – полициско одделение.

Наскоро по потпишувањето на примирјето во Првата балканска војна, на 14 декември 1912 година, била донесена *Привремената уредба за обезбедување на општинските безбедности во новозаземениите области*, односно т.н. *Специјална уредба*. Со оваа уредба, која останала на сила како закон сè до воведувањето на *Уредбата за уредување на ослободениите области* од 18 август 1913 година, целокупната власт во освоениите делови на Македонија ѝ припаѓала на полицијата. Таа била одговорна за воспоставувањето на безбедноста на земјата и имала право да побара помош од воените власти. На тој начин редот во окупираните делови на Македонија бил обезбедуван од српските воено-полициски единици. Уредбата предвидувала

ската; во Брегалничкиот: Кочанската, Малешката, Овчеполската, Радовишката, Царевоселската и Штипската; и во Битолскиот: Битолската, Кичевската, Крушевската, Мариовската, Преспанската и Прилепската.)

⁷ *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Избор, редакција и коментар Глигор Тодоровски, Скопје 1979, 61–62.

бројни мерки против сите што ќе се обиделе да ја нарушат воено-полициската окупација на Македонија, односно кои ќе преземеле акции за насилна промена на создадената положба. Секој обид за востание против власта, во согласност со Уредбата, се казнувало со робија од пет години. Одлуката за тоа дали постоел или непостоел обид за востание, ја донесувале полициските власти. Доколку обвинетото лице не се јавило да ја издржи казната, тогаш тоа можело да биде убиено од секое воено или службено лице. Уредбата предвидувала смртна казна против сите лица што ќе извршеле кривично дело оквалификувано како бунтовштво. Биле одредени и посебни репресивни мерки против цели семејства кога обвинетиот за бунтовништво одбивал да се појави пред полициските власти во рок од десет дена од објавувањето на решението. Членовите на оние семејства кај кои ќе биде пронајдено скриено оружје, биле интернирани „во места за кои властите ќе утврдат дека е потребно“. Во случај овие лица да се вратат во своите места без одобрување на власта, биле казнувани со три години темничен затвор. Со Уредбата се пропишувале и посебни материјални давачки и обврски за македонското население во врска со издршката на војските лоцирани во одделните општини. Така, доколку обезбедувањето на општината или округот барало присуство на војска, тогаш расходите за нејзиното издржување паѓале на сметка на општината или на округот. Казната принудна работа во траење од повеќе години (до 20 години) можела да биде изречена на лица обвинети за употреба на какви било експлозивни материјали и на лица обвинети за изработка на истите материјали. Како посебен вид престап, за кој се предвидувало принудна работа од 15 години, се сметало „уништувањето улици, патишта и плоштади, со цел да се изложат на опасност животите или здравјето на другите“. За оштетувањето на железничките и други патишта исто така била предвидена казна до 20 години принудна работа.

Првата уредба што била донесена по потпишувањето на Букурешкиот мировен договор била *Уредбата за уредување на ослободениите области* (од 18 август 1913 година). Со неа бил прецизиран начинот на организирање на управната власт. Но-

вите одредби за општините, околиците и окрузите било планирано да останат во важност сè додека не стапил на сила законот за општини, околии и окрузи, кој важел за старите граници на Кралството Србија. Во одредбите за судовите, според *Уредбата* и објаснувањето на министерот за правда, решението за притвор што ќе го донеселе полициските власти не подлегнувало на разгледување на судот. Тоа во практиката значело злоупотреба на власта, бидејќи околицките началници често го користеле правото да затвораат луѓе без притоа да имаат некакво решение за таа постапка.

Прокламацијата на Неѓовојќо величестиво крал Пејтар Први од 25 август 1913 година, со која било извршено анектирањето на вардарскиот дел на Македонија кон Кралството Србија, најмногу придонела за воведување на што поголем број законски прописи од српскиот устав во овој дел од државата. Со *Кралскиот указ* од 20 ноември 1913 година бил проширен дел од Уставот во сите ново присоединети територии кон државата. Така, од потпишувањето на Букурешкиот мировен договор до средината на декември 1913 година во овој дел на Македонија бил воведен голем дел од Уставот на Кралството Србија од 5 јуни 1903 година. Најголем дел од законите што биле воведени, вкупно 67⁸, се однесувале на државните монополи, државното книговодство, Народната банка, царината, даноците, поштенско-телеграфската служба, јавната берза, акционерските и осигурувачките друштва, како и на закони од други сфери на живеењето. Воведувањето на големиот број закони, сепак, не значело дека анектираните територии, меѓу кои бил и вардарскиот дел на Македонија, биле изедначени со останатиот дел на Кралството.

Владата на Кралството Србија и во иднина продолжувала да пропишува уредби што имале сила на закони доколку според нејзина проценка морало да се отстапи од уставните и законските прописи на Кралството Србија (член 7 од *Предлозаконот за присоединување на Сџара Србија на Кралството*

⁸ Народна Скупштина редовни сазив за 1913 г. Стенографски записници, Београд 1914, 516–517.

Србија и за ујравати во неа)⁹. Отворено било кажано дека „уставните прописи, Закони и уредби на Кралството Србија ќе се применуваат делумно и постепено во ослободените области на Стара Србија“, додека уредбите што ќе бидат издадени во иднина ќе имаат важност од 10 години¹⁰. Уредбите на Кралската влада, кои веќе биле пропишани за новозаземените области, Кралските укази и *Уредбата за уредување на ослободените области*, како и сите решенија на Кралската влада за примена на постојните закони, останувале и понатаму во важност сè додека не се пропишело поинаку. Претседателите на општините во окружните и во околицките места се поставувале со Кралски указ, додека сите други претседатели на општини биле поставувани од началниците на соодветните окрузи.

Оваа положба во која се нашле анектираните територии, меѓу кои бил и вардарскиот дел на Македонија, станала предмет на расправи и во Народното собрание во Белград. Пратениците на одредени политички партии, какви што биле Народната, Напредната и Социјалистичката, го отвориле прашањето за статусот на овој дел од државата. Така, пратеникот д-р Воја Вељковиќ од името на Народната партија во Народното собрание констатирал дека новозаземените краеве биле „подложени на еден необичен режим. Во нив се владее по некакви закони и уредби што владата сама ги избира и ги прогласува, без никакво знаење и консултација со Народното собрание“¹¹.

Примената на овие специјални уредби произлегувала од потребата тие да извршат еден вид подготвување на вардарскиот дел на Македонија за интегрирање кон Кралството Србија. Нивниот број бил голем, поради тоа што со нив требало да се регулираат административно-управните, полициските, судските, безбедносните и стопанските аспекти од животот, што значело воспоставување и зацврстување на српската власт во овој дел на Македонија.

⁹ Народна Скупштина редовни сазив за 1913 г., 509.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Народна Скупштина редовни сазив за 1913 г., 486.

Билјана ПОПОВСКА
Иванка ДОДОВСКА

**ИСТОРИСКО-ПРАВНА АНАЛИЗА НА ИЗВЕШТАЈОТ
НА КАРНЕГИЕВАТА БАЛКАНСКА КОМИСИЈА ЗА МИР
ЗА БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ 1912–1913 ГОДИНА**

Причините што доведоа до избувнување на Балканските војни, особено оној дел од нив кој се однесува на третманот од страна на балканските држави на македонското национално прашање, задираат уште во периодот на Источната криза (1875–1880). Создавањето на Санстефанска Бугарија било резултат на настојувањето на Царска Русија за воспоставување контрола над клучевите на Црно Море – Босфорот и Дарданелите. Меѓутоа, Русија, воено и финансиски исцрпена, во услови на дипломатска изолација и притисок од страна на британската влада и на владата во Виена, се согласила на ревизија на Санстефанскиот договор, односно при заклучувањето на дефинитивниот мир со Турција да учествуваат сите шест Големи сили и, како што е познато, идниот собир да се одржи во Берлин. Конгресот во Берлин, одржан од 13 јуни до 13 јули 1878 година, кој се однесува на Македонија, немал никакви специфични знаци, а македонската етничка територија е дефинирана под општиот поим Европска Турција и за неа, со членот 23 од Договорот, се предвидува и се задолжува Високата Порта да воведат статuti слични на Критскиот¹.

¹ Види Билјана Поповска, *Државно-правна историја на Македонија VII–XX век*, Скопје, 2010. Стр. 180. (цит.): „...Според статутот од 1868 година на чело на администрацијата на Крит стоел еден генерален гувернер, назначуван од Големите сили секои пет години. Парламентот, пак, се состоел од 80 пратеници, од кои

Што се однесува до реализацијата на Берлинскиот договор, во врска со остварувањето на членот 23, односно во врска со воведувањето на административна автономија во провинциите на Европска Турција, следствено и на Македонија, Портата, на Европската комисија, која по Конгресот, во Пловдив, го изработувала Уставот на Источна Румелија, и поднела една нова варијанта на поранешниот Закон на вилаетите, која ја изработиле турските чиновници, без учество на месното население и варијанта што била далеку од статутите на Крит и Источна Румелија.

Од погоре изнесеното не е тешко да се заклучи дека состојбата во Македонија по Источната криза била исклучително тешка и таа неминовно довела до создавање услови за издигнувањето на македонското револуционерно движење во последното десетлетие од XIX век.

За ова придонеле: *прво*, агресивниот став на соседните балкански држави – Србија, Бугарија и Грција спрема Македонија, при што секоја од нив настојувала да заземе што посилни позиции при евентуалното решавање на македонското прашање. Како резултат на ваквата политичка позиција, македонското револуционерно движење не наидуvalo на поддршка кај владите на соседните балкански држави, туку, напротив, на исклучително непријателски став, кој водел кон разбивање на неговиот самобитен карактер.

Дека бугарскиот двор не се помирил со загубите од Санстефанските решенија ни говори и фактот што бугарската влада во 1897 година иницирала заедничко настапување на трите балкански држави во „интерес“ на Македонија, односно, во врска со интервенција пред Големите сили, за да се преземат реформи во Македонија по примерот на Крит. Одговорот на Атина бил: „Да се спогодиме, ако тоа го сакате, за евентуална поделба на Македонија...“ Исто така, во февруари истата година, при посетата на српскиот крал Александар на Софија, била потпишана спогодба во која се предвидувале прашањата на „српскиот и бугарскиот народ“ во Турција спогодбено да ги расправаат двете страни и без заемна согласност да не преземаат ништо што би го нарушило постигнатиот статус кво на Истокот...²

49 христијани (Грци) и 31 муслиман. Грчкиот јазик бил воведен како официјален јазик и постоела и извесна финансиска самостојност на островот.“...

² Види „Историја на македонскиот народ“, т. 3, стр. 221.

Оваа спогодба била, впрочем, почетокот на сојузот на двете држави во врска со „решавањето“ на македонското прашање, остварено по иницијатива на руската дипломатија. Второ, македонското револуционерно движење не наишло на поддршка на Големите сили. Така, Русија цврсто стоела на ставот дека мешањето на Бугарија во македонските работи и дејствувањето на Врховниот комитет се израз на настојувањето за создавање „Голема Бугарија“, како олицетворение на ставот на бугарските великодржавни интереси во однос на македонското прашање. Иако, надворешно, руската дипломатија на почетокот на XX век стоела на ставот за задржување на територијалниот статус кво на Балканот, во договорот меѓу Русија и Австро-Унгарија од 1897 година, во нотата од Виена до Петроград што се однесува на Македонија, се предвидувало таа да остане во оној регион од Балканот што требало, во даден момент, да се подели меѓу балканските земји.

Понатаму, со Мирцштегската реформска програма³ од 21 септември 1903 година, рускиот цар Николај II и австроунгарскиот император Франц Јозеф, поттикнати од своите интереси на Балканот и со цел да го зачуваат статус кво во Османската Империја, се обиделе да ја подобрат ситуацијата во Македонија. Мирцштегската програма на реформи била составена од девет члена, во кои, меѓу другото, се прецизирало дека цивилните агенти на Австрија и Русија, покрај генералниот инспектор Хилми-паша, ќе водат сметка за потребите на христијаните, ќе го надгледуваат воведувањето на реформите и ќе укажуваат на незаконитоста на локалните власти. Се предвидувало и воведување жандармерија, која би ја сочинувале странски генерал и офицери. Османската Империја морала да пристапи кон преуредување на администрацијата и на судството, кое истовремено требало да се отвори и за прием на христијаните. По смирувањето на ситуацијата во Македонија Империјата била обврзана да ги промени границите на административните единици, со обврска за етничко групирање⁴. Исто така, таа морала да им ја надомести штетата направена во текот на задушнувањето на востанието на христијанските бегалци, да подигне нови куќи и да ги ослободи

³ Глигор Тодоровски, *Реформите на големите европски сили во Македонија (1892–1909)*, II том. Студентски збор, Скопје, 1984.

⁴ Види член 3 од Мирцштегската реформска програма. М. Stojković – *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I том, (1876–1918), Beograd. 1998. стр. 240–241.

од плаќање на едногодишниот данок селаните чии села биле опожарени. Во пакетот реформи била утврдена и обврската за формирање една мешовита комисија составена на паритетен принцип од христијани и муслимани, со цел да ги испита сите направени злосторства за време на востанието и во подоцнежните нереди.

Ваквиот предлог за реформи бил поддржан и од страна на британската влада и таа им ги препорачала на турскиот султан, кој на 24 ноември 1903 година начелно го прифатил планот, задржувајќи си го правото да преговара околу спроведувањето на програмата во детали⁵.

Мирцштегската програма не вродила со плод поради погрешниот пристап на Големите сили за решавањето на македонското прашање, со кој на овој начин уште повеќе се зголемиле апетитите на балканските држави во нивните аспирации за прераспределба на османскиот имот на Балканот. Од тие причини тие развиле засилена четничка активност, со цел да ги распределат сопствените интересни сфери⁶.

Последниот сериозен обид за решавање на македонското прашање се случил во предзорјето на Првата светска војна, во јуни 1908 година, кога Велика Британија направила радикален пресврт во својата надворешна политика со своето залагање за давање автономија на Македонија. Во текот на средбата меѓу британскиот крал Едвард и рускиот цар Николај II во Ревал 9–10 јуни 1908 година, британската страна предложила ново решение за Македонија, кое подразбирало областа да добие автономна административна управа. Исто така, бил презентираан и детален план за нејзина пацификација. Меѓутоа, избивањето на Младотурската револуција го спречило реализирањето на овој проект. Освен тоа, реализирањето на овој план наишло на отпор од страна на Австро-Унгарија и на Германија.

Веќе од следната година загаснале сите реформски активности на Големите сили во Македонија. Всушност, на сцената настапиле балканските држави, кои со руска поддршка во 1911 година ја започнале својата сериозна балканска кампања преку склучувањето на

⁵ L. Albertini – *The Origins of the War, 1914*. стр. 136.

⁶ (AM) M 233 – crimes bulgares contre les grecs orthodoxes dans les vilayets macedoniens.

балканските сојузи за протерување на Османската Империја и за прераспределба на османскиот имот на Балканот⁷.

Со тоа, македонското прашање било повторно потиснато за сметка на амбициите на балканските соседи за експанзија и за територијално проширување на сопствените државни граници⁸.

Од тие причини на крајот од првото десетлетие од XX век владите на Србија, Црна Гора, Грција и Бугарија започнале со интензивна дипломатска активност, со силна логистичка поддршка на Русија за склучување воени сојузи, со крајна цел – сопствено територијално проширување низ деловите на Европска Турција. Определувајќи се за принципот на „национално“ обединување, тие истиснувањето на Империјата од Балканот го оправдале во името на „нивната неодложна и историска задача“⁹.

Епилогот од двете Балкански војни од 1912/13 година бил Букурешкиот мировен договор, со кој се извршила поделбата на територијата на Македонија меѓу нејзините балкански соседи Грција, Бугарија и Србија. Успешната великодржавна и националистичка кампања на балканските држави резултирала со ексклузија на Македонија од балканската мапа.

Од своја страна, мотив за испраќањето на Карнегиевата комисија на Балканот претставувале извештаите што весникот Њујорк тајмс ги објавил во месец јули 1913 година за сверствата и страдањата што произлегле од двете балкански војни. Карнегиевата комисија, која била финансирана од страната на богатиот индустријалец и филантроп Ендрју Карнеги од САД, на иницијатива на претседателот на Универзитетот Колумбија, Николас Муреј Батлер, побарала од државниот секретар на САД, Рут, да го одобри испраќањето на една комисија на Балканот, чија задача требало да биде установавање на реалната ситуација на теренот и поднесување Извештај за проверка на фактите. Како резултат на оваа интервенција е произлезен и Извештајот за поранешните балкански војни, подготвен од д-р Јозеф Редлих, д-р Валтер Шикинг, Френсис В. Хирст, Хенри Н.

⁷ Vladimir, Dedijer, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd, 1980. стр. 116.

⁸ Frank, Maloy, Anderson, Amos, Shatle, Hershey, Handbook for стр. 391. Види *The Macedonian Question 1908–1912*.

⁹ Ѓорѓи, Абациев, *Балканскиите војни и Македонија*, Скопје, 1958, стр. 12.

Брејсфорд, проф. Павел Милјуков, д-р Семјуел Т. Датон, Барон д'Естурнел де Констан, и Жистен Годар¹⁰.

Во случајов, нашиот предмет на интерес претставуваше разгледувањето на Извештајот на Карнегиевата балканска комисија за мир за Балканските војни 1912–1913. Она што првично треба да се истакне во врска со овој Извештај е дека тој претставува само една недокрај разјаснета слика за случувањата на завојуваната територија. Во однос на причините што доведоа до испраќање на Комисијата, треба да ја земеме предвид самата функција на институционалното постоење на Карнегиевата фондација за меѓународен мир, формирана во 1910 година. Таа претставуваше олицетворение на нејзиниот креатор Ендрју Карнеги (1835–1919) индустријалец од САД со шкотско потекло. Од достапните материјали констатирано е дека силното чувство за пацифизам и филантропија го мотивирале Карнеги поголем дел од своето богатство да инвестира во движењето за консолидација и за засилување на светскиот мир. Ова движење, кое започна да дејствува на почетокот на XX век, имаше цел да ги промовира идеите за мир и разоружување, кои во 1899 година беа истакнати од страна на рускиот цар Николај II на меѓународната конференција за разоружување во Хаг. Како резултат на овие напори беа донесени и двете Хашки конвенции за разоружување во 1899 и во 1907 година, кои резултираа со модернизирање и кодифицирање на законите во меѓународното право и на законите за војување, како и воопшто за војната.

Во истовреме со интензивниот бран, кој водеше до избувнување на големиот воен империјален судир, растеле и тенденциите за зачувување на меѓународниот мир. Сето ова претставувало фактор и го предизвикало вниманието на меѓународната јавност, која особено била запрепастана по стравотните извештаи за дивјаштвото извршено за време на војувањето во текот на Првата балканска војна во 1912 година, како и за сверствата врз воените заробеници и цивилното население, кои биле извршени од страна на завојуваните војски. Оттаму, очигледен бил предизвикот за Фондацијата да донесе решение составено од една меѓународна комисија, со цел да ги испита фактичките состојби на теренот и да даде една појасна слика за случувањата.

¹⁰ За ова види повеќе во *Извештајот за Карнегиевата балканска комисија*, Култура, Скопје, 2000.

Комисијата била составена на иницијатива на Николас Муреј Батлер, кој бил еден од водачите на Фондацијата и, истовремено, претседател на Универзитетот „Колумбија“. Образложението се состоело во констатацијата на Батлер: „Околностите кои ги придружувале Балканските војни го насочија вниманието на цивилизираниот свет“¹¹. Па, така, според него, „противречните извештаи за тоа што навистина се случувало пред и во текот на овие војни, заедно со упорните гласови, често поткрепени со подробни и посебни изјави за повредите на законите на војната, направија да биде важно извршувањето на едно непристрасно и исцрпно испитување од страната на еден независен авторитет на целата таа епизода од современата историја“. Оттука јасно се согледува мотивот со кој во Одделението за односи и образование во рамките на Карнегиевата фондација за меѓународен мир во јули 1913 година се формирала осумчлена Меѓународна комисија за истражување на вистинските настани за време на двете балкански војни.

Претседателствувањето со меѓународната комисија му било доверено на францускиот сенатор, баронот Д’Еструнел де Констан, кој како искусен дипломат имал важни медијаторски мисии во својата кариера. Други членови на балканската комисија за испитување биле: претставникот на Австрија, д-р Јозеф Редлих, професор по јавно право на Универзитетот во Виена; покрај претседателот Де Констан, од Франција бил назначен и Жистен Годар, правник и член на Собранието на Франција; од Германија – д-р Валтер Шикинг, професор по право на Универзитетот во Марбург; од Велика Британија Френсис В. Хирст, уредник на весникот Економист и д-р Хенри Н. Брејлсфорд, новинар; од Русија за претставник бил назначен професор Павел Милјуков, член на руската Дума и од САД, д-р Семјуел Т. Датон, професор во Учителскиот колеџ на Универзитетот Колумбија.

По ова следувало формирање на четиричлениот Поткомитет на меѓународната комисија, кој добил задача да оди директно на терен и оттаму да ги донесе своите сознанија. Во овој Поткомитет влегле: д-р Семјуел Т. Датон, Жистен Годар, професор Павел Милјуков и д-р Хенри Н. Брејлсфорд. Овие четири члена се упатиле од Париз кон Балканот на 2 август 1913 година.

¹¹ Исто.

Структурно, самиот извештај е составен од Вовед, седум подглавја и девет додатоци, кои се приклучени кон самиот извештај од страна на членовите на Комисијата.

Воведот го напишал баронот Д'Еструнел де Констан; првата, третата, четвртата и петтата глава – професор Павел Милјуков; втората глава е дело на д-р Хенри Н. Брејлсфорд; шестата на Годар и седмата на Датон.

Осврнувајќи се накратко на содржината на Извештајот, можеме да констатираме дека: во првата глава е прикажано потеклото на Првата и на Втората балканска војна од 1912 и 1913 година, со еден кус историски приказ на вековното траење на конфликтите околу овие територии и со поопстојно претставување на настаните што им претходеа на воените судири. Откако е прикажано како соседните земји, веќе ослободени од Отоманската Империја, се спогодиле како да влезат во војна со Царството, проследен е текот на Првата војна, а потоа и текот на меѓусојузничката, или попозната како Втора балканска војна, околу поделбата на пленот, што заврши со мировниот договор од Букурешт на 20 септември 1913 година.

Во втората глава е претставено криминалното однесување во војната и меѓусебните злосторства меѓу Грците и Бугарите.

Во третата глава истите аспекти меѓу Турците, Бугарите и Србите.

Во четвртата глава, под наслов „Војната и народите“, прикажани се завојувачките, анекторските и асимилаторските тенденции на секоја од страните, со одделен приказ на настаните во окупираниите зони.

Петтиот дел ја содржи анализата на политичките аспекти на војувањето и на однесувањето меѓу сојузниците со оглед на постојното меѓународно право. Претставена е непринципиелната основа на започнувањето на војната, пројавите на измама и на политички и дипломатски игри, како и ужасните форми на прекршување на военото право и на меѓународните норми на хуманоста.

Во шестата глава се претставени страшните последици од Балканските војни врз економиите на завојуваните држави, особено во контекст на уривачката смисла на военото дејствување врз мирното население и економската положба на народите.

Во седмата глава се прикажани моралните и социјалните последици од балканските војни. Овде сликата за Балканските војни е заокружена со нивната најцрна димензија на човечката неетичност и на користењето на секое лошо средство за деморализација на населението и на непријателот.

Исто така, Додатоците на Извештајот приложуваат изворна документација за различните аспекти на нечовечкото постапување во текот на војната меѓу војските и во однос на населението. Во нив се зборува за безбројните злосторства сторени во тој период, за неводењето контрола за однесувањето на воените трупи и придружните нерегуларни чети, за намерното предизвикување конфликти, за палењето и пљачкосувањето на населените места, за неразумното убивање и колење на илјадници невини жртви, за неограниченото навредување и силување, за повредувањето на достоинството на личностите, за нивното изгонување од имотот итн.

За крај можеме да констатираме дека работата на истражувачите на теренот официјално завршила на 28 септември 1913 година, кога тие се вратиле од Балканот во Париз. Она што најдобро ја опишува сликата за резултатот на двете балкански војни е најсликовитото искажано во следниот цитат од Извештајот: „Доведувајќи ја оваа болна глава до крај, ние сакаме да го потсетиме читателот дека таа претставува само делумна и апстрактна слика на војната. Таа ги соединува во една продолжителна перспектива страдањата на неборечкото население во Македонија и Тракија во рацете на војските восхитени од победа, или огорчени од пораз. Да се засновува врз неа каков било морален суд, би значело да се покаже некритички и неисториски дух. Процената на моралните квалитети на балканските народи под напрегнатоста на војната мора, исто така, да ги земе предвид нивната храброст, издржливост и преданост. Ако едно поткренато национално чувство помага да се објаснат овие ексцеси, тоа исто така ја инспирира храброста што постигнува победа и цврстината што го поднесува поразот... Неодамна посветената Палата на мирот во Хаг стои како сведок за нов и поголем патриотизам. Како што во долгото минато поединци им давале скапоцени подароци на своите омилени светилишта, така нациите на земјата од Исток и од Запад му дадоа на овој храм свои понуди во различни и прекрасни форми, искажувајќи го така своето верување дека преку правдата мирот ќе владее на земјата. Комисијата ја изврши колку што мо-

жеше подобро сериозната и тешка должност. Известувајќи го светот за своите наводи, таа се чувствуваше обврзана да користи обични зборови, да ги направи откритијата кои се наедно вџашувачки и болни; но нејзините членови чувствуваат како да апелираат до светот за сочувство и помош од името на нациите кои имаат да носат тешки товари и да учат тешки лекции, меѓу кои е најголема вредноста на мирот и на добрата волја¹².

БИБЛИОГРАФИЈА

1. (AM) M 233 – crimes bulgares contre les grecs orthodoxes dans les vilayets macedoniens.
2. Билјана Поповска, *Државно-правна историја на Македонија VII–XX век*, Скопје, 2010.
3. Историја на македонскиот народ, т. 3, ИНИ, 2010.
4. Глигор, Тодоровски, *Реформите на големите европски сили во Македонија (1892–1909)*, II том. Студентски збор, Скопје, 1984.
5. M. Stojkovic – *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I tom, (1876–1918), Beograd. 1998.
6. L. Albertini – *The Origins of the War, 1914*.
7. Vladimir, Dedijer, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd, 1980.
8. Ѓорги, Абациев, *Балканските војни и Македонија*, Скопје, 1958.
9. *Извештајот за Карнегиевата балканска комисија*, Култура, Скопје, 2000.
10. Иванка Додовска, *Размената на малцинства помеѓу Кралството Грција и Царството Бугарија и процесот на формирањето на националните држави на Балканот*, Правен факултет „Јустинијан Први“ Скопје, 2009.

¹² Исто, стр. 319–320.

Издавач
Македонска академија на науките и уметностите – Скопје

Јазична редакција
Бобан Карапејовски

Компјутерска обработка
Соња Трајановска
Драгица Топузоска

Печат
„Винсент графика“ – Скопје

Тираж
300 примероци